И (Амер)
Т26

Переклав
МАР ПІНЧЕВСЬКИЙ

Т $\frac{4703000000-173}{М205(04)-85}$ 173.85

© Упорядкування, примітки
український переклад,
художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1985 р.

ПЕРЕДМОВА

Жорстокі закони та бузувірські звичаї, про які йдеться в цій повісті, відповідають історичній правді, і події, що ілюструють їх, теж історично правдиві. Я не беруся твердити, ніби ці закони та звичаї існували в Англії саме в шостому сторіччі. Ні, я вважаю лише, що, оскільки вони існували в англійському та в інших суспільствах навіть за значно пізніших часів, їх можна приписати і шостому сторіччю, не боячись, що тебе звинуватять у наклепі. До того ж запевняю вас: якщо в ті далекі часи бракувало хоч одного із згаданих тут законів чи звичаїв, то його з успіхом заміняв якийсь інший, набагато гірший.

Питання, чи існує насправді те, що зветься божественним правом королів, у цій книжці не розв'язане. Воно виявилося надто складним. Очевидно й незаперечно, що головою виконавчої влади в державі має бути людина, наділена високими моральними якостями й надзвичайними здібностями; звідси очевидним і незаперечним є й те, що тільки господь бог може непомильно обрати таку людину і що обрання її слід доручати господу богові; а з цього міркування вже само собою випливає, що голову виконавчої влади завжди обирає бог. Так здавалося й авторові цієї книжки, поки він не наштовхнувся на таких представників виконавчої влади, як мадам Помпадур, леді Кастлмен та інших, до них подібних; їх так важко було залічити до сонму обранців божих, що автор вирішив присвятити цю книжку (яка має вийти восени) іншим питанням, а вищезгадане вивчити додатково й з'ясувати в наступній книжці. Ясна річ, питання це треба будь-що розв'язати, а мені майбутньої зими так чи інакше нічого буде робити.

Марк Твен

КІЛЬКА СЛІВ ПОЯСНЕННЯ

З чудним незнайомцем, про якого тут піде мова, я зустрівся у Варвіцькому замку. Він припав мені до вподоби завдяки своїм трьом рисам: щирій простоті, дивовижній обізнаності із старовинною зброєю й ще тому, що його товариство ні до чого не зобов'язувало, бо говорив увесь час тільки він. Ми опинилися з ним, як і належить людям скромним, у самому хвості стада екскурсантів, яке переганяли із залу до залу, і він одразу ж почав розповідати дуже цікаві речі. Його тиха, спокійна, плавна мова непомітно переносила нас обох із сучасності у якісь далекі літа, до якоїсь стародавньої забутої країни. Поволі його слова заворожували мене, і мені вже здавалося, що я походжаю між привидів, повсталих з пороху давнини, й навіть розмовляю з одним із них!

Так само, як я говорив би про своїх найщиріших особистих друзів, чи ворогів, чи найближчих сусідів, він вів мову про сера Бедівера, сера Борса де Ганіса, сера Ланселота Озерного, сера Галахера та інших славетних лицарів Круглого Стола. І яким же старим, старенним, старезним, яким пожовклим, висохлим і замшілим, яким древнім здавався мені він сам!

Раптом він обернувся до мене й ніби між іншим, як ото говорять про погоду, сказав:

— Ви, звичайно, чули про переселення душ. А чи доводилося вам чути про перенесення тіл з однієї епохи в іншу?

Я відповів, що не доводилося. Та — наче й справді йшлося про погоду — він не звернув уваги на мою відповідь і, певно, навіть не почув її. На мить запала мовчанка, яку порушив нудний голос найманого гіда:

— Стародавня кольчуга шостого сторіччя, часів короля Артура й Круглого Стола. Належала, за переказами, лицареві серу Саграмору Спраглому. Зверніть увагу на дірку з лівого боку на грудях. Походження її нез'ясоване. Можливо, пробита кулею — вже після винаходу вогнепальної зброї. Не виключено, що в кольчугу вистрілив який-небудь бешкетник-солдат із війська Кромвеля.

Мій знайомий усміхнувся — якось дивно, не по-сучасному, а так, як, певно, всміхалися багато-багато століть тому,— і пробурмотів сам до себе:

— Плети, плети! Я бачив, як з'явилася ця дірка.— І, помовчавши, додав: — Я сам її й пробив.

Мене мов струмом ударило, та коли я опам'ятався, незнайомець уже зник.

Цілий вечір просидів я коло каміна в готелі «Варвік-армз»; уява малювала мені картини сивої давнини, за вікнами лив дощ і завивав вітер. Час від часу я зазирав у чудову, повну дивовижних пригод книгу сера Томаса Мелорі, вдихав пахощі минувшини і знову поринав у мрії. Десь опівночі, вже перед тим як лягти, я прочитав ще одне оповідання:

ЯК СЕР ЛАНСЕЛОТ УБИВ ДВОХ ВЕЛЕТНІВ І ВИЗВОЛИВ ЗАМОК

«...Раптом з'явилися перед ним два могутні велетні, закуті в залізні риштунки аж по шию, із страшними киями в руках. Захистившись щитом, сер Ланселот відбив напад одного з них і мечем розкраяв йому голову. Другий велетень, наляканий силою удару, кинувся тікати, мов божевільний. Сер Ланселот щодуху помчав за ним, наздогнав і одним ударом розтяв від плеча до пояса. Потім сер Ланселот увійшов до замку. Там його зустріли тридцять дам і тридцять дів, що,схиливши перед ним коліна, подякували богові та йому за своє визволення. «Бо, сер,— сказали вони,— ми вже скніємо тут сім років як бранки, вишиваючи шовками за харчі. А тим часом усі ми — високородні. Нехай же буде благословенна година, коли ти народився, лицарю, бо ти вчинив подвиг, якого не знав іще світ, і ми того свідки. Благаємо, назви своє ім'я, щоб ми могли сказати своїм друзям, хто визволив нас із неволі».— «Прекрасні дами, мене звуть сер Ланселот Озерний»,— відповів він,— і поїхав далі, залишивши їх на ласку божу. Своїм конем об'їхав лицар багато дивних і диких країв, бачив чимало річок і долин, та ніхто ніде не виявляв йому гостинності. Аж якось надвечір опинився він біля гарної садиби, де жила стара жінка знатного роду. Вона ласкаво запросила лицаря до себе й подбала про нього та про його коня. І коли настав час відпочинку, господиня провела сера Ланселота до затишного покою у вежі над брамою. Лицар зняв обладунок, поклав коло ліжка, ліг і відразу заснув. Та незабаром до садиби під'їхав вершник і почав квапливо стукати у браму. Почувши стукіт, сер Ланселот схопився з ліжка, визирнув у вікно і при місячному світлі побачив трьох лицарів, що вчвал наганяли того вершника. Під'їхавши, всі троє вихопили мечі й кинулись на нього, а він обернувся до них, як належить лицареві, і почав захищатися. «Слово честі,— мовив сер Ланселот,— я мушу допомогти цьому лицареві, який один змагається проти трьох, бо якщо його вб'ють, я буду винним у його смерті і зганьблю себе». І він надів панцир, на простирадлі спустився з вікна й голосно вигукнув: «Облиште його, лицарі, а бийтеся зі мною!» Тоді лицарі залишили сера Кея й накинулися на сера Ланселота, і розпочалася велика битва, бо ті троє спішилися, оточили сера Ланселота й заходилися завдавати йому ударів з усіх боків. Сер Кей ступив уперед, щоб допомогти серові Ланселоту, але той сказав: «Ні, сер, я не потребую вашої допомоги, а коли ви хочете, щоб я допоміг вам, дозвольте мені битися самому». Щоб не псувати йому втіхи і вволити його волю, сер Кей відійшов і став осторонь. Шістьма ударами сер Ланселот звалив усіх трьох на землю.

Тоді вони загукали: «Здаємося на вашу ласку, сер лицарю, бо нема рівного вам по силі!» — «Не потрібна мені ваша покора,— відказав сер Ланселот.— Ви повинні здатися на ласку сера Кея, сенешаля, тільки за такої умови я подарую вам життя».— «Славетний лицарю,— відповіли вони,— нам негоже приставати на це, бо ми загнали сера Кея в безвихідь і, якби не ви, перемогли б його. Тому здаватися на його ласку нам не випадає».— «Що ж, поміркуйте добре,— мовив сер Ланселот.— Вибір у вас один: між життям і смертю, а здатися ви можете лише серові Кею».— «Славетний лицарю,— відповіли вони,— рятуючись від смерті, ми згодні виконати твій наказ».— «В такому разі,— сказав сер Ланселот,— ви прибудете на зелені свята до двору короля Артура, здастеся на ласку й милість королеви Гвіневери й скажете їй, що вас прислав до неї сер Кей, звелівши вам стати її бранцями».

Наступного дня сер Ланселот устав дуже рано, коли сер Кей ще спав; і сер Ланселот узяв панцир сера Кея, його щит і зброю, пішов до стайні, сів на його коня, попрощався з господинею й поїхав. Незабаром прокинувся й сер Кей і не знайшов сера Ланселота, а тоді побачив, що той забрав його обладунок та його коня. «Ну, тепер комусь із лицарів короля Артура не минути лиха. Вони зухвало нападатимуть на сера Ланселота, гадаючи, що то я, і діставатимуть по заслузі. А я, маючи його обладунок, мандруватиму собі спокійно далі». І, подякувавши господині, сер Кей вирушив у дорогу».

Тільки-но я відклав книгу, як у двері постукали, і до кімнати ввійшов отой мій незнайомець. Я гостинно запропо-

нував йому люльку й крісло, почастував склянкою гарячого шотландського віскі, потім другою, далі третьою, сподіваючись, що він нарешті розповість мені про себе. Аж після четвертої склянки він заговорив сам просто та буденно:

РОЗПОВІДЬ НЕЗНАЙОМЦЯ

Я американець. Народився й зріс у Гартфорді, в штаті Коннектікут, на околиці, відразу за річкою. Отже, я — щирий янкі, людина передусім практична; всякі там сентименти, чи то пак поезія — мені чужі. Мій батько був коваль, мій дядько — коновал, і я замолоду був і тим, і тим. Потім я пішов працювати на великий збройовий завод, де й здобув свій справжній фах, ставши неабияким майстром, і навчився робити все: рушниці, револьвери, гармати, парові казани, всілякі верстати й машинерію. Власне, я навчився робити все, що тільки може знадобитися. І якщо не існувало сучасного способу виготовити якусь річ швидко, я сам винаходив такий спосіб, мені це було за іграшку. Врешті мене призначили старшим майстром над двома тисячами робітників.

Ясна річ, для такої посади потрібна людина завзята, бойова. Коли під тобою дві тисячі горлопанів-роботяг, нудьгувати ніколи, кулакам діло завжди знайдеться. Моїм, у всякому разі, знаходилося. Та кінець кінцем і моя коса найшла на камінь, і я дістав те, що заслужив. У мене вийшло непорозуміння з одним хлопцем, якого ми прозвали Геркулесом. Він так урвав мене ломом по голові, що череп затріщав, а всі шви на ньому порозходились і попереплутувалися. В очах у мене потемніло, я знепритомнів і вже не відчував більше нічого — принаймні якийсь час.

Очунявши, я побачив, що сиджу під дубом на траві, в напрочуд гарній місцевості, і довкола немає нікого. Тобто майже нікого, бо неподалік з коня на мене витріщався якийсь дивак,— я таких доти бачив тільки на малюнках. З голови до п'ят він був закутий у старовинний залізний панцир, на голові в нього сидів шолом з прорізами, схожий на залізне барильце, в руках він тримав щит і довжелезний спис, а при боці мав меча. Його кінь був також у броні, на лобі в нього стирчав сталевий ріг, і розкішна, червона із зеленим, шовкова попона звисала, мов ковдра, майже до землі.

— Ласкавий сер, чи ви готові? — спитав цей дивак.

— Готовий? До чого?

— Чи ви готові зітнутися зі мною за маєток, чи даму, чи...

— Чого ти до мене причепився? — сказав я.— Катай геть до свого цирку, поки я не покликав поліцію.

І що ж, ви думаєте, він робить? Від'їздить ярдів на двісті, а тоді розганяє учвал коня і кидається на мене, припавши своїм залізним барильцем до шиї коня й наставивши довжелезного списа! Я побачив, що він не жартує, і, коли він домчав до мене, я був уже на дереві.

Тоді він оголосив мене своєю власністю, бранцем його списа, а що останнє слово і явна перевага залишилися за ним, то я визнав за краще скоритися. Ми уклали угоду, за якою я мав іти з ним, а він обіцяв не кривдити мене. Я зліз із дерева, і ми рушили в дорогу; я йшов обік його коня. Ми неквапом простували зеленими полями, перебиралися через якісь невідомі мені струмки, з чого я дуже дивувався,— та ніде не видно було нічого схожого на цирк. Врешті я відмовився від думки про цирк і вирішив, що він утік із божевільні. Але божевільні теж не видно було на обрії, і я вже не знав, що й подумати. Коли я спитав, чи далеко до Гартфорда, він відповів, що ніколи не чув такої назви. Я йому не повірив, але промовчав. Через годину попереду замаячило якесь місто. Воно лежало в долині, на березі звивистої річки, а над ним, на горбі, височіла велика сіра фортеця з вежами та бастіонами — перша справжня фортеця, яку я побачив у своєму житті.

— Бріджпорт? — спитав я, вказуючи рукою на місто.

— Камелот,— відповів він.

Моєму гостеві, видно, хотілося спати. Він упіймав себе на тому, що куняє, і, всміхнувшись своєю зворушливою несучасною усмішкою, промовив:

— Знаєте, мені вже несила розповідати. Ходім до мене. У мене все записано, і, як хочете, можете прочитати самі.

Коли ми ввійшли до його кімнати, він сказав:

— Спершу я вів щоденника, а потім, через багато років, зробив із нього книжку. Ох, і давно ж це було!

Він дав мені рукопис, показавши, з якого місця починати.

— Звідси. Про те, що було раніше, я вам уже розповів.

Сон змагав його, і, виходячи з кімнати, я почув, як він уже неслухняним язиком пробурмотів:.

— На добраніч, ласкавий сер.

Примостившись біля каміна, я уважно оглянув свій скарб. Перша й більша частина записів була зроблена на пожовклому від часу пергаменті. Придивившись пильніше до однієї сторінки, я розібрав, що то — палімпсест. З-під старих, вицвілих рядків, написаних істориком-янкі, проступали сліди ще давніших, геть уже побляклих рядків — латинські слова та речення, певно, залишки якихось чернечих легенд. Я знайшов у рукописі місце, показане мені незнайомцем, і почав читати.

Ось що я прочитав:

ПОВІСТЬ ПРО ЗНИКЛУ КРАЇНУ

Розділ I

КАМЕЛОТ

— Камелот, Камелот,— подумки повторив я.— Ні, я зроду не чув такої назви. Певно, так називається божевільня.

Перед нами стелився мирний, тихий краєвид такої краси, яку бачиш хіба вві сні, і зовсім безлюдний, як ото буває у неділю вранці. Повітря було напоєне пахощами квітів, насичене дзижчанням комах, співом птахів, проте ніде не видно було ні людей, ні екіпажів, якесь сонне царство, та й годі! На покрученому шляху, власне, не шляху, а стежці, виднілися відбитки копит, а подекуди в траві по обидва боки стежки — сліди коліс з обіддям завгрубшки як долоня.

Нарешті на дорозі нам зустрілася гарненька дівчинка років десяти. Золотаве волосся хвильками спадало їй на плечі, його прикрашав вінок з пломенисто-червоних маків. Здавалося б, ну що таке вінок,— а яка ж то окраса! Дівчинка йшла собі легкою ходою, невинне личко її виражало цілковиту безтурботність. Мій циркач не звернув на неї ніякісінької уваги, навряд чи й помітив. А вона? Її нітрохи не здивувала ця химерна постать на коні,— неначе їй щодня доводилося бачити такі одоробла! Дівчинка проходила повз нас так байдуже, як пройшла б повз корову, та раптом погляд її упав на мене, і отут сталася зміна! Вона сплеснула руками, розкрила рота, широко розплющила очі — не дитина, а живе втілення подиву, цікавості, страху! Так вона й простояла, аж поки ми завернули за гайок і щезли з її очей. Те, що дівчинку вразив я, а не вершник, було трохи дивним. До того ж, витріщаючись на мене, мов на якесь чудо, вона, очевидно, зовсім не думала про свій власний химерний вигляд, який міг приголомшити будь-кого. Разюча великодушність для такої юної особи. Тут було над чим замислитись. Я йшов як уві сні.

Що ближче підходили ми до міста, то більше ознак життя з'являлося довкола. Тут і там уздовж шляху траплялися злиденні халупи під солом'яними стріхами, а при них абияк

оброблені невеличкі лани та городи. Попадалися й люди — схожі на худобу жилаві чоловіки з довгим, жорстким, розпатланим волоссям, що звисало їм на очі. І чоловіки й жінки були вдягнені у веретяні сорочки, які сягали нижче колін, а взуті у щось подібне до грубих сандалій, і на шиї в багатьох висів залізний обруч. Малі хлопці й дівчата ходили зовсім голі, але цього, здається, ніхто не помічав. Всі ці люди здивовано дивилися на мене, збуджено перемовлялись, а тоді кидались до халуп і кликали звідти родичів, щоб і вони помилувалися на мою особу. Зате вигляд вершника, що вів мене, не викликав ні в кого аніякісінького подиву; вони боязко вітали його, але він їм не відповідав.

У місті над безладним скупченням жалюгідних, критих соломою хат здіймалося кілька великих кам'яниць без вікон. Замість вулиць були вузькі, покручені, небруковані стежки. Зграї собак і гола дітвора гралися на осонні, зчиняючи страшенний галас. Скрізь блукали й брьохались у багнищі свині, а одна з них розляглась у смердючій калюжі серед головної вулиці й годувала поросят. Раптом здалеку долинула військова музика. Вона дедалі гучнішала, і незабаром я побачив кавалькаду вершників, що вражала пишнотою блискучих лат, китиць на шоломах, розкішного вбрання, розвіяних прапорів, позолочених списів та яскравих кінських попон. Процесія урочисто просувалася по грязюці, між свиней, голих дітей, веселих псів, злиденних халуп, і ми з моїм вершником подалися слідом за нею. Ми пройшли однією звивистою вуличкою, потім другою, весь час угору і вгору, і врешті вибрались на вершину горба, де самотньо стояв величезний замок. Хтось із вершників засурмив у ріг, із замку засурмили у відповідь. З мурів зажадали якихось пояснень вартові, що з алебардами на плечах, у панцирах і шишаках, походжали під розмаяними на вітрі прапорами з грубим зображенням дракона. Потім розчинилася величезна брама, опустився звідний міст, і загін рушив під похмуре склепіння. Ми теж незабаром опинилися на просторому забрукованому дворі, з усіх боків оточеному бастіонами та вежами, що височіли у прозорому повітрі. Навколо нас не припинявся жвавий рух, вершники спішувались, їх зустрічали шанобливими вітаннями й церемонними поклонами, здіймалася весела метушня, буяли барви, гучнішав гомін, і все це, слід сказати, справляло досить приємне враження.

Розділ II

ДВІР КОРОЛЯ АРТУРА

При першій же нагоді я потихеньку відійшов убік, торкнувся рукава якогось літнього чоловіка, вбраного скромніше, і приязно прошепотів:

— Будь ласка, друже, скажіть мені: ви лікуєтесь у цій божевільні чи прийшли відвідати когось?

Він тупо глянув на мене й сказав:

— Далебі, прекрасний сер, я чудуюсь...

— Гаразд, гаразд,— сказав я.— Мені все ясно: ви пацієнт.

Я відійшов, обмірковуючи халепу, в якій опинився, і водночас підшукуючи нормальну людину, яка б могла бодай що-небудь пояснити. Нарешті мені навернувся на очі, здавалося б, підходящий чоловік, і, зупинивши його, я прошепотів йому на вухо:

— Як мені побачити головного лікаря? Тільки на хвилиночку...

— Прошу, відринь.

— Як, як?

— Ну, відчепися, коли тобі це слово більше до вподоби.

Потім він пояснив, що служить тут помічником кухаря і зараз не має часу на балачки, хоч потім залюбки поговорить зі мною, бо йому страшенно кортить довідатися, де я дістав своє вбрання. Відходячи, він показав кудись пальцем і порадив побалакати з отим неробою, який однаково байдикує, а до того ж, здається, і сам хоче познайомитися зі мною. Я побачив щуплявого, стрункого хлопчика у червоних рейтузах, що надавали йому схожості з роздвоєною морквиною. Верхня його половина була убрана у щось із голубого шовку й тонких мережив, а на довгих білявих кучерях сиділа хвацько набакирена рожева атласна шапочка з пером. Обличчя його вказувало на лагідну вдачу, а хода свідчила про те, що він цілком задоволений собою. Картинка, а не хлопчик! Наблизившись, він усміхнувся, з неприхованою цікавістю оглянув мене з голови до п'ят і сказав, що його послано по мою особу й що він паж.

— Як ти вчишся на метранпажа, то краще називай себе метром,— порадив я.

Спересердя я сказав це досить ущипливо, але він не образився; по-моєму, він навіть не звернув уваги на мій тон. Ідучи поряд зі мною, він без угаву говорив і сміявся — весело, безтурботно, по-хлоп'ячому,— й за якусь хвилю ми

були вже приятелі; він закидав мене питаннями про мене, про мій одяг, але відповідей не чекав, а торохтів далі, неначе відразу забуваючи про те, чим щойно цікавився. Аж раптом у цьому потоці слів я вловив, що він народився на початку п'ятсот тринадцятого року!

Мене обсипало холодом. Я зупинився і кволим голосом перепитав:

— Певно, я недочув. Повтори, повільніше й чіткіше. В якому році ти народився?

— В п'ятсот тринадцятому.

— В п'ятсот тринадцятому? Дивлячись на тебе, цього не скажеш. Слухай, хлопче, я тут чужинець, не маю ні друзів, ні знайомих. Не дури мене, скажи чесно: ти при здоровому розумі?

Хлопець відповів, що він при здоровому розумі.

— І всі ці люди теж сповна розуму?

Він ствердив, що вони теж сповна розуму.

— Отже, тут не психіатрична лікарня? Тобто не місце, де лікують хворих на голову?

Він відповів, що тут не психіатрична лікарня.

— Що ж,— сказав я,— в такому разі або я сам збожеволів, або сталося щось жахливе. Скажи мені чесно і щиро, де я?

— *При дворі короля Артура.*

Я перечекав трохи, щоб цілком збагнути сенс цих слів, а тоді спитав:

— Коли так, то який же тепер, по-твоєму, рік?

— П'ятсот двадцять восьмий, дев'ятнадцяте червня.

Серце моє болісно стислось, і я пробурмотів:

— Я ніколи більше не побачу своїх друзів. Ніколи, ніколи! Вони народяться через тисячу триста з лишком років.

Не знаю чому, але я повірив хлопчикові. Серцем я повірив йому, але розум вірити відмовлявся; мій розум повставав, і цілком природно. Як примирити його з такою новиною, я не знав. Я усвідомлював тільки, що свідчення інших людей мене не переконають, бо мій розум оголосить цих людей ненормальними й відмовлятиметься зважати на їхні слова.

Аж тут, зовсім випадково, але дуже доречно, я пригадав, що цілковите затемнення сонця в першій половині шостого століття припало на 21 червня 528-го року, й почалося воно рівно через три хвилини після полудня. Я знав також, що поточного *для мене* року — 1897-го — затемнення сонця не очікувалось. Отже, якщо тривога й цікавість не

розіб'ють мого серця, через дві доби я зможу упевнитись, збрехав хлопець, чи ні.

Отак розміркувавши, я, будучи практичним янкі з Коннектікуту, вирішив не ламати собі голову над цією загадкою до наміченого дня й години, а зосередити всю увагу на даному моменті, щоб використати обставини з найбільшою вигодою для себе. Мій принцип — сім раз відміряй, а раз відріж, але відріж так, щоб усе було твоє. З цього становища, сказав собі я, лише два виходи. Якщо тепер усе ж таки дев'ятнадцяте століття, і я опинився серед божевільних, і викараскатися звідси немає змоги, то я приберу до рук цей бедлам. А якщо тепер справді шосте століття,— що ж, тим краще: за три місяці я приберу до рук усю країну. Адже я найосвіченіша людина в усьому королівстві, бо народився через тринадцять століть після них усіх! Я не належу до тих, хто, дійшовши рішення, марнує час, а тому сказав пажеві:

— Гаразд, мій любий Кларенсе,— якщо тебе справді так звуть,— введи мене трохи в курс. Отой бовдур, який привів мене сюди,— що то за одоробло?

— Мій і твій пан? Та це ж уславлений лицар і благородний лорд сер Кей, сенешаль, молочний брат нашого володаря, короля.

— Гаразд, чеши далі, розказуй все, що ти про нього знаєш.

Хлопець розповідав довго, але я перекажу тільки те, що стосувалося безпосередньо мене. Виявилося, що я бранець сера Кея, і мене за стародавнім звичаєм кинуть у темницю, де я сидітиму на хлібі й воді, поки мене не викуплять мої друзі,— якщо доти не сконаю. Я подумав, що на останнє в мене куди більше шансів, але оплакувати себе не став, щоб не гайнувати дорогоцінного часу. Паж сказав далі, що обід у великому залі, певно, вже кінчається і що, тільки-но товариство перейде до розмов та пиятики, сер Кей накаже привести мене, покаже королеві Артуру й усьому славетному лицарству Круглого Стола й почне похвалятися подвигом, який він учинив, полонивши мене. При цьому він, мабуть, трохи перебільшуватиме, але виправляти його мені не слід — це було б і нечемно, і небезпечно. А як лицарям надокучить слухати, мене запроторять до темниці, однак він, Кларенс, неодмінно під яким-небудь приводом відвідуватиме мене, щоб я там не дуже сумував, і радо передасть листа моїм приятелям.

Передасть листа моїм приятелям! Мені лишалося тільки

подякувати йому. В цю мить до нас підійшов слуга і сказав, що мене кличуть. Кларенс завів мене до залу, посадив у куток і сів поруч.

Я побачив незвичайне й дуже цікаве видовище. Величезний зал, майже зовсім без меблів і повний разючих контрастів. Стеля була дуже висока — така висока, що прапори, які звисали із сволоків під склепінням, ледь вирізнялися з темряви, що панувала там. По обидва боки залу тяглися височенні галереї з кам'яною балюстрадою,— на одній сиділи музиканти, на другій — жінки, убрані в одяг усіх кольорів веселки. Підлога була викладена великими чорними та білими гранітними плитами; потріскані, вичовгані, вони давно потребували заміни. Оздоб у залі, власне кажучи, не було ніяких за винятком хіба кількох великих гобеленів, що їх тут, можливо, мали за мистецькі твори. На гобеленах були зображені батальні сцени, але які! Таких коней діти витинають з паперу, а на ярмарках продають виліплених з тіста. Луску на кольчузі вершників заміняли круглі дірочки — здавалася, їх було зроблено пресом, що штампує бісквітне печиво. У величезному каміні вільно могла б отаборитися велика родина; різьблені кам'яні колони, оздоблений орнаментом кам'яний дашок надавали йому схожості з соборною брамою. Попід стінами, непорушні, як статуї, заклякли вартові, в панцирах і шишаках, озброєні самими алебардами.

Посеред цього критого плац-параду стояв дубовий стіл, званий тут Круглим Столом. Він був завбільшки як циркова арена, і за ним сиділа сила-силенна чоловіків у сліпучо пістрявих убраннях і в капелюхах з пір'ям, які вони трохи піднімали тільки тоді, коли зверталися до короля.

Більшість з них пили вино з великих бичачих рогів; дехто ще дожовував хліб чи обгризав кістку. На кожного чоловіка припадало, мабуть, два-три пси. Собаки сиділи, вичікуючи, і, коли їм кидали кістку, нападали на неї цілими полками й дивізіями; зчинялася справжня битва — голови, тулуби, хвости змішувалися в одну безладну купу, і людські голоси тонули в оглушливому витті й гавкотінні. А втім, розмови однаково припинялися, бо собача гризня для людини завжди цікавіша за балачки. Чоловіки часом підводилися зі своїх місць, щоб краще бачити, і закладались, котрий пес вийде переможцем, дами та музиканти й собі перехилялися через балюстраду, і час від часу в залі лунали захоплені вигуки. Нарешті пес-переможець вигідно влаштовувався на підлозі, тримаючи кістку між лап, і починав з гарчанням гризти її, заяложуючи плити,— як і півсотні інших переможців навколо нього, а придворні поверталися до перерваних занять і розваг.

Загалом ці люди розмовляли й трималися досить мило й чемно; я помітив, що вони доброзичливо й уважно вислуховують своїх співрозмовників,— ясна річ, у перервах між собачими бійками. До того ж вони відзначалися дитячою простодушністю; кожен з них брехав натхненно й нечувано, з чарівною наївністю, і залюбки слухав побрехеньки свого сусіда, сприймаючи їх за щиру правду. Здавалося, їм зовсім не пасувала страшна жорстокість, а проте вони тільки й розмовляли, що про кров і тортури, і з такою щирою насолодою, що я навіть перестав здригатись.

Я не був єдиним бранцем у залі. Поряд зі мною сиділо чоловік двадцять, а може, й більше,— майже всі понівечені, порубані й порізані якнайжахливіше; обличчя, волосся, одяг моїх товаришів по нещастю вкривали чорні плями запеченої крові. Безперечно, їх мучив нестерпний біль, і вони страждали від виснаження, голоду й спраги; однак нікому не спадало на думку полегшити їхні муки — їм не давали навіть води помитися, не кажучи вже про яку-небудь дешевеньку мазь на рани; та даремно ви намагалися б уловити стогін чи зітхання з уст полонених, даремно шукали б у їхніх обличчях ознак тривоги чи малодушності. І я мимоволі подумав: «Поганці! Свого часу, видно, вони так само ставилися до власних полонених; а тепер, коли прийшла їхня черга, вони нічого кращого не сподіваються. Отже, їхній стоїчний спокій аж ніяк не наслідок духовного гарту, сили волі чи філософської мудрості; вони байдужі, як тварини; вони просто білі дикуни».

Розділ III

ЛИЦАРІ КРУГЛОГО СТОЛА

Розмови за Круглим Столом були, власне, монологами,— лицарі розповідали про свої пригоди, про те, як вони полонили тих, хто сидів тепер поряд зі мною, вбивали їхніх друзів і прибічників, заволодівали їхніми кіньми та зброєю. Судячи з усього, на ці вбивства, як правило, штовхала не жадоба помсти, не давня ворожнеча й не раптова сварка; ні, здебільшого це були поєдинки між незнайомими людьми, між людьми, що вперше бачилися й нічим один одного не скрив-

дили. Мені не раз доводилося спостерігати, як двоє незнайомих між собою хлопців, випадково десь зустрівшись, вигукували водночас: «Зараз я тобі дам!» — і починали чубитися; але досі я вважав, що так поводяться тільки діти, що це властиве лише дитячому вікові; а тут у такий спосіб розважались — та ще й пишалися цим! — дорослі, навіть сивобороді телепні. І все ж в усіх цих простодушних здорованях було щось утішне й привабливе. Щоправда, мозку в цій величезній дитячій кімнаті не назбиралося б і на одну наживку для маленького рибальського гачка; але дуже скоро ви починали розуміти, що мозок їм і не потрібен,— навпаки, він тільки заважав би, псував життя, порушував однорідність цього товариства, та й, зрештою, робив би неможливим його існування.

Майже в усіх були гарні, мужні обличчя; в очах багатьох лицарів світилася така гідність і лагідність, що мимоволі зникало всяке бажання критикувати чи засуджувати їх. Особливу доброту й чистоту випромінювало обличчя того, кого вони називали сер Галахед, та обличчя короля; справжня велич та благородство відчувались і в могутній, гордовитій постаті сера Ланселота Озерного.

Незабаром сталася подія, яка привернула до сера Ланселота загальну увагу. На знак якогось придворного, очевидно, церемоніймейстера, шість чи вісім бранців разом виступили вперед, уклякли на коліна і, звівши руки до галереї, на якій сиділи дами, заблагали дозволу мовити слово до королеви. Дама, що сиділа на найпомітнішому місці серед того квітника жіночої вроди й пишноти, кивнула головою на знак згоди, і тоді один з полонених від імені решти заявив, що віддає себе і всіх своїх товаришів на її ласку й ладен разом з ними прийняти угодний їй вирок, нехай то буде помилування, ув'язнення до того часу, поки їх викуплять, довічна неволя чи смерть; а звертається він до неї, мовляв, з наказу сера Кея, сенешаля, могутнього й мужнього воїна, який усіх їх полонив, перемігши в запеклому бою.

По обличчях присутніх перебіг вираз подиву й недовіри; з лиця королеви зникла вдячна усмішка — ім'я сера Кея явно її розчарувало; а паж украй глузливим тоном прошепотів мені на вухо:

— Отакої! Сер Кей? Та щоб мені в спідниці ходити, щоб у мене вуха зів'яли! Либонь, грішному язикові людському доведеться теліпатися ще дві тисячі років, перше ніж з нього зірветься ще одна така безбожна лжа!

Очі всіх придворних суворо й допитливо втупилися в сера Кея. Та він на слизькому не посковзнувся. Лицар підвівся й розіграв усе як по нотах — то була віртуозна гра! Він почав з того, що пообіцяв казати щиру правду, дотримуючись самих лише фактів і не додаючи нічого від себе.

— І тоді,— мовив він,— ви складете славу й шану наймогутнішому із звитяжців, що будь-коли щитом і мечем здобували перемогу в лавах християнської раті. Він тут, серед нас!

І сер Кей показав рукою на сера Ланселота. Що й казати, то був майстерний, безпрограшний хід, який одразу прихилив до нього всіх присутніх! Далі він розповів, як сер Ланселот Озерний, вирушивши на пошуки пригод, одним махом стяв голови сімом велетням і визволив сто сорок дві полонені діви; як він, мандруючи далі в пошуках нових пригод, став свідком того, як сер Кей б'ється в нерівнім бою проти дев'яти лицарів-чужоземців; як він один викликав їх на бій і подолав усіх дев'ятьох; як тієї ж ночі сер Ланселот тихенько встав з ліжка, надів панцир сера Кея, взяв його ж коня й, подавшись у далекі краї, в одному бою переміг там шістнадцятьох лицарів, а в другому — вдвічі більше; і як усіх переможених, і цих, і тих дев'ятьох, він змусив присягтися, що на зелені свята вони прибудуть до двору Артура й віддадуться в руки королеви Гвіневери як бранці сера Кея, сенешаля, впокорені його ратною доблестю; і ось півдюжини вже прибуло, а решта з'являться, щойно загояться їхні жахливі рани.

Зворушливо було бачити, як червоніла й усміхалася королева, як вона мліла й танула, як нишком поглядала на сера Ланселота! В Арканзасі за один такий погляд його б застрелили на місці.

Всі вихваляли відвагу й великодушність сера Ланселота, а я зачудовано думав, як може одна людина перемогти і взяти в полон таку силу-силенну досвідчених воїнів. Врешті я попросив пояснення в Кларенса, але цей глузливий пустун відповів тільки:

— Якби сер Кей устиг вижлуктити ще один бурдюк кислого вина, переможених було б куди більше.

Я хотів був покартати хлопця, але раптом помітив, що на обличчя його набіг вираз глибокої нудьги. Кларенс дивився на старезного сивобородого діда в просторій чорній накидці, що підвівся зі свого місця за столом і, стоячи на нетвердих ногах, похитуючи облізлою головою, обводив присутніх каламутним, непевним поглядом. А тим часом на

всіх обличчях з'явився той самий стражденний вираз, що й на обличчі пажа,— вираз бідолашної тварини, звиклої безмовно терпіти найтяжчі муки.

— Господи, скільки можна! — зітхнув хлопець.— Знову та сама стара пісня, тисячу разів співана-переспівана! Зараз він знову затягне її, він її до скону співатиме щоразу, як від кварти меду в нього розбурхається уява. Краще б я вмер, краще б не дожив до цього дня!

— Хто це?

— Мерлін, всемогутній чародій та брехун! Бодай його синій пломінь спопелив, так він остогид усім своєю осоружною байкою! Всі мужі бояться його, бо він повелитель бурі й грому, і всі дияволи пекла стоять перед ним навшпиньки,— а то б йому давно випустили кишки, щоб не мав чим бурчати! Він завжди оповідає цю байку в третій особі, удаючи із себе скромника, який нібито не прагне слави. Хай прокляття впаде йому на голову! Хай візьме його лиха година! Слухай, друже, розбудиш мене перед вечірнею, гаразд?

Хлопець прихилився до мого плеча, вдаючи, ніби спить. Коли старий почав свою оповідь, паж і справді заснув; поснули і пси, і придворні, і лакеї, і вартові на своїх постах. Монотонний голос і далі гугнявив, а з усіх боків лунало розмірене хропіння, мов приглушений супровід духового оркестру. Дехто спав, поклавши голову на згорнуті руки, інші — відкинувшись назад і роззявивши рота, з якого вихоплювалася імпровізована музика; мухи дзижчали й тяли донесхочу, бо їх ніхто не відганяв; пацюки нечутно вилазили з незліченних нір і розгулювали, де їм заманеться, а один із них сів, мов білка, на голові в короля, затиснувши шматочок сиру в лапках, і заходився гризти його, із зухвалою неповагою посипаючи кришками королівське обличчя. Це була мирна картина, заспокійлива для втомленого ока й розтривоженої душі.

Ось що розповідав старий:

— Отож король з Мерліном вирушили в дорогу й приїхали до самітника, доброго християнина й уславленого знахаря. Самітник оглянув рани короля й дав йому цілющого зілля; і король перебув у нього три дні й три ночі, і рани його загоїлися так, що він знову зміг сісти на коня. Тож вони рушили далі. І дорогою Артур сказав: «Я не маю меча».— «Пусте,— відповів Мерлін,— тут неподалік є меч, я здобуду його для тебе». Незабаром вони під'їхали до великого синього озера, й посеред того озера Артур побачив руку у

венецькій парчі, а в тій руці — чудовний меч. «Ось той меч, якого я обіцяв»,— мовив Мерлін. Аж тут вони вздріли діву, що йшла по озерній воді. «Що то за діва?» — спитав Артур. «Це владичиця озера,— відповів Мерлін.— Посеред озера є скеля, а в тій скелі — її оселя, а в тій оселі — всі палати із щирого срібла та злата. Зараз ця діва підійде до тебе і, якщо ти попрохаєш красненько, дасть тобі того меча». І діва підійшла до Артура й привітала його, і він вклонився їй. «Діво,— мовив Артур,— що то за меч стримить отам у руці над водою? Чи не міг би я взяти його, позаяк у мене меча немає?» — «Сер Артуре, королю,— відповіла дівчина,— меч той мій, і він стане твоїм, якщо ти даси мені в дарунок те, що я потім у тебе попрохаю».— «Слово честі,— мовив Артур,— я подарую тобі все, чого ти забажаєш».— «Хай буде так,— мовила діва.— Сідай он у того човна, веслуй до меча й бери його разом із піхвами, а я з'явлюся до тебе по обіцяний дарунок, як приспіє час». Сер Артур з Мерліном спішилися з коней, припнули їх до двох дерев, сіли в човен і попливли до руки, що тримала меча; і сер Артур схопив меча за руків'я й забрав собі. Рука зникла під водою, а вони повернулися на суходіл і верхи подалися далі. І незабаром сер Артур побачив розкішне шатро й спитав: «А це що таке? Чиє це шатро?» — «Це шатро сера Пеллінора,— відповів Мерлін,— лицаря, з яким ти нещодавно бився. Але його зараз нема в шатрі, бо він кинув виклик твоєму лицареві, славетному Еггламові, і вони зітнулися, і Еггламові довелося тікати, рятуючись від неминучої смерті, і сер Пеллінор гнався за ним аж до Карліона, а тепер повертається, й ми зараз зустрінемо його на цій широкій дорозі».— «Це добре,— мовив Артур,— тепер у мене є меч, я стану до бою із сером Пеллінором і помщуся на ньому».— «Не чини цього, сер,— мовив Мерлін,— бо цей лицар знемігся після двобою й довгої гонитви, і перемогою над ним ти не заживеш слави; та ще й невідомо, чи переможеш його, бо він воїн над усі воїни; а тому ось тобі моя рада: пропусти його з миром,— невдовзі він стане тобі у пригоді, а по його смерті тобі служитимуть вірою й правдою його сини. І ще настане день, і то незабаром, коли ти радо віддаси за нього свою сестру».— «Гаразд, хай буде по-твоєму»,— погодився Артур. І потім сер Артур оглянув свого меча й вельми втішився ним. «А що тобі більше до вподоби,— спитав Мерлін,— меч чи піхви?» — «Мені більше до вподоби меч»,— відповів Артур. «І в цьому ти нерозумний,— сказав Мерлін,— бо піхви ці вдесятеро

дорожчі за меча; поки вони при тобі, ніхто тебе не поранить до крові; ніколи не розлучайся з цими піхвами». Поблизу Карліона вони зустріли на дорозі сера Пеллінора, але Мерлін зробив так, що Пеллінор не помітив Артура й проїхав повз них, не проронивши й слова. «Дивно,— мовив Артур,— чому цей лицар нічого не сказав?» — «Сер,— відповів Мерлін,— він не бачив тебе; як побачив би, ви так легко б не розминулись». І вони прибули до Карліона, й лицарі радо вітали Артура. Слухаючи розповідь про його пригоди, вони дивувались, як їхній король так хоробро сам-один важив своїм життям. Але всі найдостойніші з них раділи, що мають короля, який нехтує небезпеку так само, як вони, звичайні бідні лицарі».

Розділ IV

СЕР ТЕРЕВЕНЬ-ЖАРТІВНИК

Як на мене, то старий виголосив цю чудну байку напрочуд просто й майстерно; але я слухав її вперше, і цим, певно, все й пояснювалося,— іншим вона теж, мабуть, подобалася, поки не набридла.

Сер Теревень-Жартівник прокинувся перший і розбудив товариство досить недолугим жартом. Він прив'язав кілька металевих кухлів собаці до хвоста й відпустив його. Очманілий з переляку пес почав метатися по залі, решта собак з несамовитим гавкотом помчали за ним, перекидаючи й змітаючи все, що траплялося на дорозі, здіймаючи тим оглушливий гвалт і гармидер. Чоловіки й жінки реготали до сліз, а кілька придворних попадали зі стільців і від захвату качалися по підлозі. Ну чисто як діти! Сер Теревень так пишався своєю вигадкою, що знову і знову, без угаву розповідав усім, як йому сяйнула ця безсмертна думка; і як завжди буває з дотепниками такого гатунку, він сміявся ще довго після того, як усім довкола сміятися перехотілось. Але сер Теревень не міг уже зупинитись і надумав на додачу виголосити промову, ясна річ, гумористичну. Я зроду ще не чув стількох утертих дотепів! Він жартував гірше, ніж провінційні актори, що імітують негрів, гірше за циркових клоунів. Як сумно було сидіти тут, за тринадцять століть до свого народження, і слухати знову ті безглузді, пласкі, бородаті анекдоти, від яких мене, ще в дитячому віці, нудило через тисячу триста років! Я вже

майже переконався, що нового дотепу вигадати неможливо. Всі сміялися з цих музейних жартів; а втім, і музейні жарти завжди викликають сміх — я вже зауважив це через багато століть. Лише справжнього сміхотуна вони не смішили,— я маю на увазі Кларенса. Ні, він глузував з дотепника — як завжди й з усіх. Він казав, що більшість жартів сера Теревеня — дурні, а решта — справжні окам'янілості. Я сказав йому, що «окам'янілість» — дуже вдале визначення, бо, на мою думку, деякі допотопні жарти слід справді класифікувати за геологічними періодами. Хлопець у відповідь тільки заблимав очима, бо на той час геології ще, звісно, не було винайдено. Але я подумки занотував свою пропозицію, вирішивши обнародувати її, якщо мені пощастить викрутитись із цієї халепи. Не пропадати ж добру тільки через те, що ринок ще не визрів для нього!

Потім знову підвівся сер Кей і взявся пускати дим в очі чесній компанії, тільки цього разу за паливо правив я. Тут уже мені стало не до жартів. Сер Кей розповів, як зустрів мене в далекій країні варварів, де всі ходять у такому чудернацькому одязі, як ось на мені,— одяг цей заговорений, він захищає усіх, хто носить його, від ворожої руки. Але він, сер Кей, розвіяв силу чарів молитвою і в бою, що тривав три години, убив тринадцятьох моїх лицарів, а мене взяв у полон, подарувавши мені життя тільки тому, що жаль було нищити таке чудо, не виставивши його спершу на показ і на подив королю Артурові та його двору. При цьому сер Кей не шкодував компліментів на мою адресу, називаючи мене то «велетенською потворою», то «жахливим небосяжним чудовиськом», то «вогнедишним змієм-людожером»; і всі вірили кожному слову цієї маячні, і ніхто не сміявся, ніхто не помічав, що в такому моєму портреті фарби, сказати б, трохи згущені. Намагаючись утекти від нього, провадив далі сер Кей, я з одного маху вистрибнув на верхівку дерева двісті ліктів у височінь, але він збив мене звідти каменем завбільшки як корова, потрощивши ним майже всі мої кістки, а потім узяв з мене присягу, що з'явлюся на суд до двору короля Артура. На закінчення він оголосив вирок, і я почув, що мене засуджено до страти, яка має відбутись опівдні двадцять першого червня; моя доля, видно, зовсім не обходила його: перше ніж назвати число, він позіхнув.

Мене охопив такий розпач, що я вже мов у тумані слухав суперечку про те, яким саме способом мене стратити; дехто взагалі сумнівався, чи можна мене вбити, бо на мені

заговорена одежа. А на мені ж був звичайнісінький костюм, куплений за п'ятнадцять доларів у крамниці готового одягу! А втім, хоч який я був приголомшений, одну деталь усе ж таки помітив: ці найзнатніші в країні дами й лицарі любісінько вживали таких виразів, які примусили б почервоніти навіть дикого команча. Сказати, що вони висловлювалися неделікатно, було б замало. Але я читав «Тома Джонса» й «Родеріка Рендома» та інші подібні книжки і знав, що найблагородніші леді й джентльмени Англії ще сто років тому в мові своїй та й в поведінці відзначалися не меншою непристойністю. Лише в нашому, дев'ятнадцятому столітті з'явилися в Англії, та й, мабуть, і в Європі, перші справжні леді й джентльмени. Що було б, якби сер Вальтер Скотт замість того, щоб вкладати власну мову в уста своїх героїв, дозволив їм висловлюватись у звичній для них манері? Ревекка, й Айвенго, й тендітна леді Ровена заговорили б тоді так, що в будь-якого волоцюги нашого часу прив'яли б вуха. А втім, для тих, хто не усвідомлює, що таке нечемність, її просто не існує. Придворні короля Артура не розуміли, що поводяться непристойно, тож мені вистачало здорового глузду не помічати цього.

Певно, вони ще довго сушили б собі голову над моїм заговореним одягом, якби Мерлін не допоміг їм розумною порадою. Він спитав, чого ж вони, йолопи дурноверхі, не надумаються мене роздягти. За хвилю я вже стояв голий як бубон! І, господи, подумати лишень,— у цьому товаристві тільки я один почував себе ніяково. Всі розглядали й обговорювали мене так незворушно, наче я був якийсь овоч. А королева Гвіневера, дивлячись на мене з такою самою простодушною цікавістю, як і всі інші, зауважила, що ні в кого не бачила таких ніг, як у мене. Це був єдиний комплімент, який я заслужив, якщо таке зауваження можна назвати компліментом.

Врешті мене потягли в один бік, а мій страхітливий одяг — в другий. Скоро я опинився в темному, тісному кам'яному мішку, де за поживу мені мала правити жалюгідна купка недоїдків, за постіль — оберемок зогнилої соломи, а за товариство — сила-силенна пацюків.

Розділ V

НАТХНЕННЯ

Я був такий втомлений, що, незважаючи на страх і тривогу, відразу ж заснув.

Прокинувся я з відчуттям, що проспав дуже довго, і перш за все подумав: «І насниться ж таке! Добре, що хоч вчасно прокинувся, а то б мене повісили, чи втопили, чи спалили, чи... Подрімаю ще трохи до гудка, та й піду на завод, поквитаюся з Геркулесом».

Але тут забряжчали іржаві кайдани, заскреготали засуви, в очі мені вдарило світло, й переді мною з'явився отой метелик Кларенс! Я роззявив рота, від подиву мені забило дух.

— Що?! — скрикнув я.— Ти ще тут? Згинь і пропади, я ж уже прокинувся!

Та він тільки зайшовся своїм легковажним сміхом і почав потішатися з мого невеселого становища.

— Гаразд,— скорився я,— нехай сон триває. До гудка ще є час.

— Про який сон ти гомониш?

— Як то який? Мені сниться, ніби я опинився при дворі якогось короля Артура — особи, якої ніколи не існувало, і ніби я розмовляю з тобою,— хоч ти теж тільки виплід моєї уяви.

— Он як? А те, що тебе завтра спалять — теж сон? Ха-ха! По-твоєму, це теж сон, га?

Мене наче кресонули обухом по голові. Тепер уже ясно було: сон це чи не сон, а справи мої кепські. Я з досвіду знав, яких нестерпних мук часом завдають нічні кошмари, і розумів, що смажитися на вогнищі, навіть уві сні, буде ой як неприємно, а тому треба будь-що, всіма правдами й неправдами, уникнути цього. І я заблагав:

— Ох, Кларенсе, хлопчику мій, єдиний мій друже... ти ж друг мені, правда?.. Не кидай мене, допоможи, підкажи, як утекти звідси!

— Втекти! Та ти відаєш, що мелеш? У переходах тут куди не поткнися — воїни!

— Авжеж, авжеж. Але скільки їх тут, Кларенсе? Невже багато?

— Чоловік двадцять, не менше. Ні, на втечу і не надійся. А до того ж,— повагавшись, додав він,— є ще й інша перепона, куди страшніша.

— Страшніша? Яка ж саме?

— Кажуть... Ні, я не смію! Не смію!..

— Сердешний мій хлопчику, що з тобою? Чому ти так зблід? Чому тремтиш?

— Ох, як же мені не тремтіти! Я хочу сказати тобі, дуже хочу, але...

— То кажи, не бійся, будь мужнім, ти ж хлопець сміливий!

Хлопець вагався, йому і кортіло, і страшно було розповісти. Нарешті він навшпиньки підкрався до дверей, обережно визирнув, прислухався, а тоді підійшов до мене впритул, нахилився мені до самого вуха й прошепотів жахливу таємницю; він щулився від страху, немов кожне сказане ним слово наражало його на смертельну небезпеку.

— Мерлін, у злобі своїй, обснував чарами цю темницю, і в усьому королівстві не знайдеться тепер сміливця, якому стало б відваги переступити її поріг разом із тобою! Ну от, господи прости і помилуй, я сказав усе! Благаю ж тебе, зглянься на бідного отрока, що зичить тобі добра, не виказуй мене, бо тоді я пропав!

Давно вже я не сміявся так весело! Я вигукнув:

— Мерлін обснував чарами темницю! Мерлін... ха-ха-ха! Цей нікчемний старий брехун, цей гугнявий старий осел! Яка дурниця, нісенітниця, маячня, яка найбезглуздіша в світі маячня! Зроду не чув таких ідіотських, тупих, темних забобонів!.. А хай йому біс, тому Мерлінові!

Та Кларенс не дав мені скінчити. Він упав навколішки й несамовито заволав:

— О, стережися! Твої слова блюзнірські! Якщо ти не замовкнеш, ці мури заваляться й поховають нас під собою! О, поки не пізно, зречися своїх слів!

Його чудна поведінка навела мене на цікаву думку, і я замислився. Коли всі тут так щиро й беззастережно вірять у якісь дешеві трюки Мерліна, то чому б мені, людині розумній, не скористатись із своїх переваг? Трохи поміркувавши, я намітив план наступних дій. А тоді сказав:

— Підведися. Заспокойся. Подивись мені в очі. Ти знаєш, чому я сміявся?

— Ні, не знаю, але, в ім'я пресвятої діви, не смійся більше!

— Ну, то я скажу тобі, чому я сміявся. Тому, що я сам чародій!

— Ти?

Хлопець позадкував і затамував подих. Для нього це була несподіванка, мої слова приголомшили його; він одразу

перейнявся до мене надзвичайною повагою. Очевидно, в цій божевільні від брехуна не вимагають ніяких доказів — йому вірять на слово. Я повів далі:

— Я знаю Мерліна вже сімсот років, він...

— Сімсот...

— Не перебивай мене. Він помирав і воскресав тринадцять разів, з'являючись щоразу під новим ім'ям: Сміт, Джонс, Робінсон, Джексон, Пітерс, Гаскінс, Мерлін,— тобто сам він не змінювався, змінювалося лише ім'я. Триста років тому я зустрічався з ним у Єгипті, за двісті років перед тим — в Індії. Він весь час перебігає мені дорогу, набрид гірш за гірку редьку. Чаклун з нього нікчемний, знає лише кілька допотопних трюків, і то найпростіших, на щось більше йому бракує кебети. Для провінції він ще сяк-так підходить, ну, сам знаєш,— «тільки один вечір у нас гастролює» і так далі. Але, господи, видавати себе за професіонала, та ще й у присутності справжнього артиста,— це вже занадто. Слухай, Кларенсе, я завжди буду тобі вірним другом, але й ти доведи мені свою вірність. Зроби мені послугу. Скажи королю, що я сам чарівник, великий і неперевершений Ану Брязь-У-Грязь, чаклун над чаклунами, потай готую для його королівства таку неприємність, від якої в усіх аж іскри з очей посиплються,— хай тільки-но послухають сера Кея й завдадуть мені хоч найменшої кривди. Перекажеш це королю?

Сердешний хлопчина насилу спромігся відповісти мені. На нього жаль було дивитись — такий він стояв нажаханий, приголомшений, ошелешений. Однак пообіцяв виконати геть усе, а мене примусив заприсягтися, що я повік буду йому другом і ніколи його не зурочу, не заворожу і взагалі не скривджу. Потім він поплентався геть, тримаючись рукою за стіну, неначе йому паморочилося в голові.

Аж коли він вийшов, я збагнув, що допустився великої необачності. Заспокоївшись, хлопець, звичайно, здивується, чому я, такий всемогутній чарівник, прошу його, дитину, допомогти мені вибратися з в'язниці; він поміркує, зважить, порівняє те з тим — і дійде висновку, що я брехун.

З годину я не знаходив собі місця, кленучи себе за такий промах, аж поки мені раптом не спало на думку, що ці дикуни не міркують, не зважують і нічого не порівнюють, що всі їхні розмови свідчать про нездатність помічати навіть очевидні протиріччя. І я заспокоївся.

Але так уже ми влаштовані: тільки-но заспокоївшись з приводу чогось одного, починаємо непокоїтися з іншого

приводу. Я раптом усвідомив, що зробив ще одну помилку — послав хлопця настрахати короля, не придумавши наперед, як я можу здійснити свою погрозу; я не врахував, що люди, які ревно й беззастережно вірять у чудеса, так само ревно й беззастережно прагнуть побачити їх. А що як вони зажадають, щоб я показав їм якийсь невеличкий зразок свого мистецтва? Що як мене спитають, яке лихо я наміряюся на них напустити? Так, я схибив, слід було спершу це «лихо» придумати. Що ж робити? Що сказати їм, щоб виграти трохи часу? Розпач знов охопив мене, глибокий, безмірний розпач. Ось чути кроки... Вони наближаються. Думай же, бо через хвилину буде пізно... Є, придумав! Тепер усе гаразд.

Я зіграю на затемненні сонця. В останню мить я згадав: Колумб, чи Кортес, чи хтось інший із тієї братії, потрапивши в руки дикунам, скористався із затемнення як з козирного туза і врятував свою шкуру. Цей козир виручить і мене, і я не викраду навіть чужу ідею, бо застосую її майже на тисячу років раніше, ніж той мудрагель!

Кларенс, пригнічений, нещасний, увійшов і сказав:

— Я поспішив з донесенням до нашого володаря короля, і він одразу прийняв мене. Від слів твоїх у нього затремтіли жижки, і він хотів був звеліти, щоб тебе негайно звільнили, убрали в найдорожчі шати й помістили в достойних тебе покоях. Аж тут увійшов Мерлін і все зіпсував. Він почав переконувати короля, що ти несповна розуму і сам не тямиш того, що бевкаєш, а своєю погрозою лише напускаєш ману. Вони довго сперечались, та врешті Мерлін глумливо зауважив: «А чому він не назвав того лиха, яке готує нам? По правді кажу тобі: тому, що він не може його назвати». Цими словами він заткнув королю рота, і тепер, змушений супроти своєї волі і з великою нехіттю вчинити з тобою нечемно, король благає тебе зглянутися на його скрутне становище й назвати лихо, яким ти погрожуєш,— сказати, в чому воно полягатиме й коли має статися. І прошу тебе, не зволікай, бо зволікаючи, ти подвоїш і потроїш небезпеку, що нависла над тобою. О, будь розважливий — назви те лихо!

Я помовчав, щоб надати своїй відповіді більшої ваги, а тоді спитав:

— Скільки часу просидів я в цій ямі?

— Тебе кинули сюди вчора наприкінці дня. А тепер дев'ята ранку.

— Невже? Виходить, я добре виспався. Вже дев'ята ранку! А тут темно, як опівночі. Отже, сьогодні двадцяте число?

— Так, двадцяте.

— І завтра мене мають спалити живцем?

Хлопець здригнувся.

— О котрій годині?

— Точно опівдні.

— Ну, гаразд, тоді перекажеш королю ось що.

Я замовк і цілу хвилину простояв перед хлопцем у зловісному мовчанні, а потім заговорив низьким, розміреним, загробним голосом, вимовляючи слова дедалі лункіше, урочистіше, аж доки досяг громового апогею,— я ще зроду не говорив так переконливо і так красномовно:

— Іди до короля й скажи йому, що завтра опівдні я занурю цілий світ у мертвий опівнічний морок; я загашу сонце, й воно не світитиме більше ніколи; плоди земні загинуть без світла й тепла, й люди на землі, всі без винятку, вимруть з голоду!

Хлопець зомлів, і мені довелося самому винести його за двері. Я передав його солдатам і повернувся до своєї в'язниці.

Розділ VI

ЗАТЕМНЕННЯ

В тиші й темряві уява моя почала брати гору над розсудливістю. Від самого тільки знання якогось факту людині ще не холодно й не жарко, її кидає то в жар, то в холод аж тоді, коли вона починає уявляти собі цей факт. Одне діло — почути, що когось штрикнули ножем у серце, й зовсім інше — побачити це на власні очі. В тиші й темряві посилене грою уяви усвідомлення того, що мені загрожує смертельна небезпека, ставало дедалі гострішим, і я відчував, як кров холоне в моїх жилах і весь я леденію.

Але благословенна природа і тут не підводить: ртуть у термометрі людського єства, впавши до певної точки, починає підійматися знову. Народжується надія, а разом з нею й бадьорість, і людина знаходить собі раду, якщо тільки це можливо. Врешті така зміна сталася й зі мною, і я відразу підбадьорився. Я сказав собі, що затемнення сонця неодмінно врятує мене, а до того ж зробить наймогутнішою людиною в королівстві; і незабаром ртуть у моєму термометрі підскочила вгору, а всі тривоги мої розвіялися. Я став найщасливішою людиною в світі. Я вже навіть нетерпляче

дожидав завтрашнього дня, мені кортіло потішитися своїм торжеством, викликати шанобливий жах і захват цілого народу. Крім того, я знав, що матиму з цього і практичну користь.

Тим часом десь у глибині моєї свідомості зродилась і поволі утверджувалася думка про ще одну можливість: коли ці забобонні люди почують, яким лихом я їм погрожую, вони злякаються й схочуть якось порозумітися зі мною. Тож почувши кроки, що наближалися, я сказав собі: «Ладен закластися, що мені пропонуватимуть компроміс. Що ж, як умови мене влаштують, я погоджусь. А як ні — не поступлюся й доведу гру до кінця».

Двері відчинились, на порозі з'явилися воїни, і старший сказав:

— Вогнище готове. Ходім!

Вогнище! Сили покинули мене, і я мало не впав. У таку хвилину важко взяти себе в руки,— перехоплює в горлі, забиває дух,— але я все ж таки спромігся вимовити:

— Це помилка. Страту призначено на завтра.

— Наказ змінено: страту перенесено на сьогодні. Ну, мерщій!

Я пропав. Тепер уже ніщо не врятує мене. Приголомшений, очманілий, я втратив владу над собою, поткнувся сліпо в один куток, потім у другий, і тоді воїни схопили мене, витягли з камери, поволокли покрученими підземними переходами і врешті виштовхнули вгору, на сліпуче денне світло. Опинившись на просторому внутрішньому дворі замку, я здригнувся, бо відразу побачив укопаний посеред двору стовп, купу хмизу під ним і поряд — ченця. З усіх чотирьох боків амфітеатром здіймалися лави, заповнені глядачами в барвистих уборах. Найпомітнішими серед глядачів були, звичайно, король і королева, які сиділи на своїх тронах.

Усе це я розгледів у першу ж мить. І зараз же, вигулькнувши звідкись, біля мене опинився Кларенс: сяючи від гордості й щастя, він зашепотів мені на вухо:

— Завдяки моїм піклуванням страту перенесено на сьогодні! Довелося попрацювати в поті чола, але я таки домігся свого. Коли я розповів, яке лихо ти готуєш, їх опав такий жах, що я сказав собі: куй залізо, поки гаряче! І давай ходити від одного до другого й усім нашіптувати, що твоя влада над сонцем у повну силу вб'ється тільки взавтра і що в ім'я спасіння сонця красного й світу білого тебе треба вбити сьогодні, поки чари твої ще не визріли остаточно. Слово

честі, усе це була неоковирна брехня, нікчемна вигадка, але бачив би ти, як вони зраділи! Страх потьмарив їм розум, вони так ухопилися за цю вигадку, наче їм указав на неї перст божий. А я тим часом то сміявся в кулак, радіючи, що зумів так легко обдурити їх, то дякував господу за те, що він обрав найнікчемніше із створінь своїх знаряддям твого рятунку. Ти бачиш, як добре тепер усе складається! Тобі вже не треба чинити сонцю великої шкоди — ти ж не забудь про це, благаю, не забудь! — а досить тільки трошки, трішечки затемнити його, напустити не дуже густого мороку — і годі. Цього вистачить. Вони побачать, що я їх обманув — з простоти сердечної, звичайно,— і, тільки-но почне темніти, ошаліють від страху; вони відразу ж звільнять тебе і звеличать! Тож іди назустріч своїй славі! Але пам'ятай... ах, друже любий, уклінно прошу тебе, не забувай мого благання — не заподій шкоди нашому красному сонечку! Заради мене, твого щирого приятеля!

Подумки прощаючись із життям, я промимрив кілька слів — мовляв, не бійся за своє сонце, я його пощаджу, і в погляді хлопця засвітилася така щира й глибока вдячність, що мені не стало духу вилаяти його за ведмежу послугу, яка занапастила мене й прирекла на смерть.

Поки воїни вели мене через двір, довкола панувала мертва тиша; якби в мене були зав'язані очі, я, певно, думав би, що навкруг пустеля, а не чотиритисячний натовп. Величезне людське збіговисько сиділо непорушно, мов кам'яні ідоли, обличчя в усіх були бліді, очі осклілі від жаху. Гробова мовчанка тривала, поки мене приковували до стовпа; вона тривала, поки служники повільно й старанно обкладали хмизом мої ступні, мої коліна, мої стегна, все моє тіло. І вона стала зовсім мертвою, коли один із служників схилився до моїх ніг із палаючим смолоскипом у руці. Глядачі на трибунах повитягували шиї, мимоволі подалися вперед; чернець здійняв руки над моєю головою, підвів очі до голубого неба й почав промовляти латиною; він бубонів досить довго, а тоді, не опускаючи рук, раптом замовк. Переждавши кілька секунд, я глянув на нього. Чернець закам'янів. Увесь натовп у єдиному пориві поволі звівся на ноги й вдивлявся в небо. Я й собі глянув угору. Затемнення! Щоб мене грім побив, затемнення таки почалося! Кров завирувала в моїх жилах, я наче знов народився на світ! Чорне кружальце поволі наповзало на сонячний диск, серце моє калатало дедалі сильніше, а юрба й чернець, завмерши, витріщалися на небо. Я знав, що зараз усі вони звернуть

свої погляди на мене. І коли це сталось, я був напоготові. Прибравши якнайвеличнішу позу, я простяг руку до сонця. Ефект вийшов разючий! По трибунах хвилею прокотився дрож. І тут один за одним, майже водночас, пролунали два вигуки:

— Підпалюй!

— Підпалювати забороняю!

Перший вигук був Мерлінів, другий — короля. Мерлін схопився зі свого місця — певно, хотів сам підпалити хмиз. Тоді я гримнув:

— Ні з місця! Я уражу громом і спопелю блискавкою того, хто поворухнеться без мого дозволу, нехай то буде хоч би й сам король!

Усе товпище, як я і сподівався, слухняно опустилося на лави. Тільки Мерлін на хвильку завагався — ох, і тяжко ж далася мені та хвилька! — але врешті також сів, і я зітхнув з полегкістю, знаючи, що тепер я господар становища. Король гукнув:

— Зглянься, прекрасний сер, угамуй свій гнів, не дай статися лихові. Нам доповіли, що могутність твоя набере повну силу тільки взавтра, але...

— Ваша величність, ви хочете, певно, сказати, що вам збрехали? Так, ви маєте рацію.

Що тут зчинилося! Всі попростягали руки до короля, ревно благаючи його відкупитися будь-якою ціною, аби тільки я припинив жахливе лихо. Король охоче погодився.

— Назови свої умови, шановний сер! — гукнув він.— Коли хочеш, я віддам тобі півкоролівства,— тільки зніми прокляття, пощади сонце!

Отже, я домігся свого! І я тут-таки впіймав би його на слові, якби міг зупинити затемнення, та про це, звісно, не було й мови. Тому я попросив, щоб мені дали час на роздуми.

— Скільки ж часу потрібно тобі, любий сер? — спитав король.— Зласкався, подивись: темрява щомиті згущується. Як довго триватимуть твої роздуми?

— Недовго. Півгодини, може, годину.

Знялася буря палких протестів, але погодитися на коротший час я не міг, бо не пам'ятав, скільки триває повне сонячне затемнення. А крім того, мені й справді треба було поміркувати, бо з цим затемненням вийшла заковика, яка геть спантеличила мене. Коли це не те затемнення, на яке я чекав, то як мені довідатися, чи я справді потрапив у шосте століття, чи все це тільки бачу вві сні? Ох,

як би я хотів переконатися, що це таки сон! Надія спалахнула в мені з новою силою. Якщо хлопець не наплутав у числах і сьогодні справді двадцяте, то, виходить, я не в шостому столітті! Страшенно хвилюючись, я смикнув ченця за рукав і спитав, яке сьогодні число.

Хай йому біс! Він відповів, що сьогодні *двадцять перше!* Коли я почув це, в мене похололо серце. Я попросив ченця подумати, чи він не помилився, але він запевнив мене, що знає точно: сьогодні двадцять перше. Отже, цей юний пустомеля знову все переплутав! Затемнення почалося саме тоді, коли мало початись — це засвідчив мені і сонячний годинник, що стояв неподалік. Виходить, я справді перебуваю при дворі короля Артура, і мені лишається тільки одне: видобути з цього для себе якнайбільшу вигоду.

Морок дедалі чорнішав, і людей охопив розпач. Тоді я сказав:

— Я все обміркував, ваша величність. Вам на науку темрява збиратиметься далі — я дозволю їй поглинути весь світ. Але доля сонця — те, чи дозволю я йому світити знову, чи ж загашу його навік,— залежатиме від вас самих. Умови мої такі: ви, ваша величність, залишаєтеся королем над усіма своїми володіннями, й за вами зберігаються всі права на королівські почесті й шану. Але ви призначаєте мене своїм довічним першим міністром і головним адміністратором і за мою службу платите мені один відсоток від усіх додаткових прибутків, які держава матиме завдяки моїй діяльності. Якщо цієї платні мені не вистачатиме, надвишки я не проситиму. Чи згодні ви на такі умови?

У відповідь вибухнули оглушливі оплески, їх перекрив голос короля:

— Зніміть з нього кайдани, звільніть його! Віддайте йому честь і хвалу, люди знатні й незнатні, заможні й бідні, бо віднині він — правиця короля, і влада його всеосяжна, слово його всесильне, а місце його — найближче до трону! А тепер зупини цей наступ ночі, розжени темряву, поверни нам світло й радість, і все людство тебе благословить!

Але я відповів:

— Коли привселюдна ганьба падає на простолюдина — це пусте; але безчестя спіткає самого короля, якщо ті, хто бачив його міністра голим, не побачать, як його винагороджено за приниження. Принесіть мені мій одяг...

— Ні, тепер він не гідний тебе! — перебив мене король.— Принесіть йому інші шати! Вдягніть його, як принца!

Отож я виграв іще трохи часу. Мені треба було забивати їм баки, бо інакше вони знову заходилися б умовляти мене, щоб я прогнав морок, а я, звісно, зробити цього не міг. Поки бігали по одяг, минуло ще кілька хвилин, але ця затримка була недостатня. Довелося вигадати ще одну відмовку. Я сказав, що король, можливо, розщедрився на всі ті обіцянки зопалу, а тепер шкодує й хоче дечого зректися; тому я дозволю темряві ще трохи згуститись, і якщо король тим часом не змінить свого рішення, я розжену темряву. Умова ця не припала до смаку ні королю, ні публіці, але я стояв на своєму.

Поки я морочився з недоладним одягом шостого століття, темрява густішала й чорнішала. Врешті стало темно, як у домовині, і величезна юрба завила з жаху, відчувши холодний та страшний подув північного вітру й побачивши в небі мерехтливі зірки. Це було вже повне затемнення, і я радів йому, але всі довкола шаленіли з розпачу, що, зрештою, було цілком природно. Я промовив:

— Своїм мовчанням король підтверджує все те, що обіцяв! — А тоді підніс руку, постояв так хвильку й вигукнув якомога урочистіше: — Нехай же розвіються чари, нехай минуться без шкоди і без сліду!

Глибока пітьма огортала мене, і мертва тиша була мені відповіддю. Та за секунду чи дві, коли з темряви з'явився сріблястий окраєць сонця, радісне ревище вихопилося з тисяч горлянок, і я мало не оглух від того вияву захвату і вдячності, в якому Кларенсів голос, ясна річ, був далеко не найтихіший.

Розділ VII

МЕРЛІНОВА ВЕЖА

Я став другою особою в королівстві, владою й могутністю поступався тільки королю, і всі зі мною панькались. Я ходив у шовках, оксамиті й парчі і виглядав вельми пишно, але почувався вкрай незручно. А втім, я знав, що врешті призвичаюся до такого убрання. Після королівських, мої покої в замку були найкращі. Їхні стіни аж палали яскравими барвами шовкової оббивки, але кам'яні підлоги були вкриті очеретяними матами замість килимів, причому сплетеними абияк. Що ж до зручностей у прямому розумінні цього

слова, то їх узагалі не було. Я маю на увазі найпростіші вигоди, ті дрібні зручності, що, власне, скрашують нам життя. Великі дубові крісла, оздоблені грубою різьбою, були, щоправда, непогані, але ж самими тільки кріслами не обійдешся. Не було ні мила, ні сірників, ні дзеркал, окрім одного металевого, в якому розглянути себе не легше, ніж у відрі з водою. І жодної хромолітографії на стінах. За багато років я так звик до цих кольорових картинок, що любов до мистецтва ввійшла в мою плоть і кров і стала часткою мене самого, хоч я про те й не здогадувався. Туга за домом поймала мене щоразу, коли я дивився на ці крикливо розкішні, але бездушні стіни і згадував свою квартиру в Східному Гартфорді: хоч яка непоказна вона була, в кожній кімнаті там висіла кольорова реклама страхової компанії або принаймні надрукований трьома фарбами плакатик: «Благослови, боже, це скромне ложе!»; а у вітальні в мене висіло аж дев'ять картин. Тут же навіть на стінах моєї великої офіційної приймальні не висіло жодного мистецького твору, коли не зважати на якусь подобизну ковдри, чи то ткану, чи то вишивану й подекуди поштопану, на якій усе зображене було як бог на душу покладе та ще й несусвітними барвами; що ж до пропорцій, то навіть сам Рафаель з тією своєю химерною мазаниною, яку називають його «славетними гемптонкортськими картонами», не міг би напартачити гірше. Той Рафаель, між іншим, був мастак на всілякі химери. У мене вдома висіло кілька його літографій; так-от, на одній, під назвою «Чудесна риболовля», він до святого чуда додав ще й своє — посадив трьох чоловік у човник, який і під однією собакою перекинувся б. Мені його твори страшенно подобаються — вони такі свіжі й на жодні інші не схожі.

В замку не було ні сигнальних дзвоників, ні переговорної труби. До мене приставили силу-силенну слуг, і вони ниділи в передпокої, та коли в котромусь із них виникала потреба, мені доводилося самому йти кликати його. Ні газу, ні свічок теж не було; бронзова чаша, наполовину наповнена олією, яку подають до столу в дешевих харчевнях, і запалена ганчірка, що плаває в тій олії,— ось і все джерело світла. Безліч таких чаш висіло по стінах, не стільки розганяючи темряву, скільки надаючи їй зловісності. Якщо ви виходили кудись поночі, слуги несли перед вами смолоскипи. Не було ні книжок, ні пер, ні паперу, ні чорнила, ні шибок у тих отворах, які тут називали вікнами. Здавалося б, невелика штука — шибка, та коли її нема, починаєш

розуміти, як без неї погано. Та найгірше за все була, мабуть, відсутність цукру, кави, чаю й тютюну. Що ж, казав я собі, вважай, що ти Робінзон Крузо; як і він, ти опинився на безлюдному острові, де все твоє товариство складають більш-менш приручені тварини і де, щоб жити пристойно, тобі доведеться наслідувати його: винаходити, вигадувати, творити й перетворювати; весь час давати роботу голові й рукам. Тобто робити те, що тобі до душі.

Лиш одне спочатку заважало мені — той ненаситний інтерес, що його я викликав у всіх довкола. В королівстві, здавалося, не було людини, яка не хотіла б глянути на мене бодай одним оком. Незабаром з'ясувалося, що затемнення налякало всю Британію мало не до смерті; поки воно тривало, вся країна від краю до краю була охоплена сліпим, безмежним жахом, і всі церкви, монастирі й каплиці були переповнені нещасними людьми, які плакали й молилися, готуючись зустріти кінець світу. Потім поширилася чутка, що призвідником цього страшного лиха був чужоземець, могутній чародій, який з'явився при дворі короля Артура; він, мовляв, міг загасити сонце, мов свічку, і вже був намірився зробити це, але його загодили і вблагали звільнити сонце від чарів, а тепер уславляють і шанують як могутнього героя, що самотужки відвернув кінець світу й загибель людства. Коли ви візьмете до уваги, що всі повірили цьому, до того ж повірили безоглядно й беззастережно, ви зрозумієте, чому кожен британець ладен був пройти хоч сто миль пішки, аби тільки побачити мене. Я був у всіх на язиці, ніким іншим не цікавились, і навіть король утратив популярність і відійшов на задній план. На другий день після затьмарення сонця почали прибувати перші делегації, і протягом двох тижнів цікаві плавом пливли до Камелота. Не тільки саме місто, а й найближчі села були переповнені. По десять разів на день мені доводилося виходити й показуватись величезним юрбам людей, що витріщалися на мене з побожним страхом і шаною. Звісно, це і втомлювало, і забирало чимало часу, але, з іншого боку, тішило душу, бо що не кажи, а приємно, коли тебе так уславляють і звеличують. Братик Мерлін аж зеленів із заздрощів і злоби, і це теж радувало мене. Та я не міг зрозуміти одного: чому ніхто не просить у мене автографа. Врешті я спитав про це в Кларенса. Хто б міг подумати! Мені довелося розтовкмачувати йому, що таке автограф! Він сказав, що в усій країні писати й читати можуть хіба кількадесят священиків. Оце-то країна!

Трохи бентежила мене й інша обставина. Народ почав вимагати нового чуда. Воно й не дивно. Приємно, вернувшись додому з далеких мандрів, похвалитися, що ти бачив чародія, який має владу над сонцем у небі, і тим звеличити себе в очах сусідів; та ще приємніше — мати змогу сказати, що на власні очі бачив, як чародій той творив чудеса; люди тоді почнуть сходитися звідусіль, щоб подивитися на тебе самого. З тими вимогами чуда мені не давали проходу. Я знав, що має відбутися ще й затемнення місяця,— знав і число, і точний час,— але до нього було ще далеченько. Два роки. Я б дорого дав за можливість наблизити його й пустити в продаж тепер, коли на ринку такий великий попит на затемнення, і шкодував, що прибутковий товар, так би мовити, залежиться на складі й не дасть ніякого зиску. Якби затемнення можна було влаштувати, скажімо, через три-чотири тижні, я б спродав його наперед, але тепер про нього нічого було й думати, і я викинув з голови цю химерну мрію. А тут Кларенс довідався, що старий Мерлін потай баламутить народ — поширює чутки, ніби я пройдисвіт і не творю більше чудес через те, що не можу. Треба було щось робити. І незабаром я придумав, що саме.

Скориставшись своєю владою, я запроторив Мерліна у в'язницю — до тієї самої камери, в якій нещодавно сидів сам. Потім, виславши герольдів із сурмами, сповістив народ, що протягом наступних двох тижнів клопотатимусь державними справами, а впоравши їх, влаштую короткий перепочинок і на дозвіллі висаджу в повітря Мерлінову вежу, накликавши на неї вогонь із небес; далі я під страхом кари забороняв пускати й слухати про мене брехливі поголоски й попереджав, що найближчим часом інших чудес, крім призначеного, чинити не збираюся, а того, хто цим не задовольниться і далі клепатиме язиком,— оберну на стару шкапу та ще й змушу попрацювати. Балачки відразу припинились.

Я втаємничив Кларенса у деякі деталі свого плану, й ми нишком узялися до роботи. Я сказав йому, що моє нове чудо потребує певної попередньої підготовки і що кожного, хто бодай словом прохопиться про неї, спостигне нагла смерть. Це зав'язало йому рота. Ми потаємно виготовили кілька бушелів першосортного пороху, а зброярі під моїм наглядом змайстрували громовідвід з добрячим мотком дроту. Стара кам'яна вежа була дуже масивна, але вже починала руйнуватися, бо її збудували ще римляни років чотириста тому. Вона милувала око своєрідною грубуватою

красою, від підніжжя й до верху її, мов кольчуга, оповивав плющ. Стояла вона самотньо на горбку, за півмилі від замку, з якого її було добре видно.

Працюючи вночі, ми начинили вежу порохом — з підмурка завгрубшки не менш як п'ятнадцять футів вийняли кілька каменів, а в діри заклали порох. Протягом дванадцяти діб щоночі закладали по одному заряду. Цієї вибухівки вистачило б і на те, щоб висадити в повітря лондонський Тауер. На тринадцяту ніч ми встановили громовідвід, встромивши нижній кінець його в ящик з порохом і з'єднавши дротом із зарядами в підмурку. Відколи я оголосив свій намір, люди старанно обминали вежу, але вранці чотирнадцятого дня я про всяк випадок обнародував через герольдів заборону підходити до башти ближче як на чверть милі. Герольди сповістили також, що чудо станеться протягом найближчої доби, а коли саме — я дам знати окремо: якщо це буде вдень, то вивішу на замкових баштах прапори, якщо вночі — запалю там смолоскипи.

Грози останнім часом бували досить часто, і я сподівався, що вони не підведуть мене. В разі чого, звісно, чудо можна буде відкласти на день-два, пославшись на ще незавершені державні справи; нічого страшного — народ підожде.

Як на те, день видався ясний, сонячний — чи не перший безхмарний день за три тижні. Отак воно завжди буває. Я зачинився в себе й спостерігав за погодою. Час від часу до мене забігав Кларенс і доповідав, що народ хвилюється дедалі більше і крізь бійниці видно, що глядачів весь час прибуває: на схилі під замком їх зібралося вже тьма-тьмуща. Аж ось, уже на смерку, знявся вітер і показалася хмара — саме там, де треба. Я почекав трохи, спостерігаючи, як та далека хмара більшає й чорнішає, і нарешті вирішив, що час показатися народові. Наказавши запалити смолоскипи, а також звільнити й привести Мерліна, я виждав ще чверть години, а потім вийшов на балкон. Король і всі придворні вже сиділи там і вдивлялися в темряву — туди, де стояла Мерлінова вежа. А темрява була вже непроглядна. Якусь мить я милувався на те величне видовисько — червоне полум'я смолоскипів вихоплює з пітьми постаті лицарів, їхніх дам і старовинні башти над ними...

Привели набурмосеного Мерліна. Я сказав йому:

— Ти хотів спалити мене живцем, хоч я нічим тебе не скривдив, а потім спробував підірвати мою професійну репутацію. За це я знищу твою вежу небесним вогнем.

Але справедливості ради я дам тобі змогу довести, що й ти чогось вартий. Якщо ти вважаєш, що можеш розвіяти мої чари й знешкодити полум'я небесне,— будь ласка, бий по м'ячу — твоя подача!

— Авжеж, можу, ласкавий сер, і не сумнівайся — я розвію твої чари,— відповів Мерлін.

Він накреслив на кам'яній підлозі уявне коло, а посередині його підпалив пучку якогось порошку; над порошком знялася хмарка пахучого диму, і всі відсахнулись, почали кривитись, хреститися. Далі Мерлін щось забубонів і замахав руками. Він махав руками чимраз швидше, вони крутилися, мов крила вітряка, і незабаром старий довів себе до нестями. А буря тим часом наблизилась, пориви вітру роздмухували полум'я смолоскипів, розхитували тіні; ось заляпотіли перші великі краплини дощу, і в чорній темряві спалахнули блискавки. Мій громовідвід мав от-от спрацювати, зволікати далі не можна було. Тож я сказав:

— Я дав тобі досить часу, не заважав тобі робити все, що ти хочеш. Та всі вже бачать, що чари твої нічого не варті. А тепер моя черга.

Я тричі змахнув руками, і розлігся оглушливий вибух; стара вежа злетіла в повітря, неначе підкинута раптовим виверженням вулкана, що вогнем своїм обернув ніч на день і освітив величезний простір, укритий розпластаними тілами нажаханих людей. Ще цілий тиждень по тому йшов дощ з піску та щебеню. Такі принаймні були чутки, можливо, трохи перебільшені.

Чудо зіграло мені на руку. Орду надокучливих прочан як мітлою змело. Вранці грязюка навколо міста була перемішана слідами безлічі людських ніг, але всі вони вели геть. Якби я розрекламував ще одне чудо, то не зібрав би глядачів на нього навіть за допомогою поліції.

Мерлінові акції геть знецінилися. Король хотів позбавити його платні, збирався навіть вигнати його з королівства, але тут уже втрутився я. Мерлінові, сказав я, можна доручити догляд за погодою й подібні до цього дрібниці, а якщо з його дешевих аматорських фокусів нічого не вийде, я йому трохи підсоблю. Його вщент зруйновану вежу я відбудував казенним коштом і порадив йому здавати її пожильцям, та старий був надто пихатий для цього. І хоч би раз подякував мені, хоч би раз я почув од нього: «спасибі!» Так, Мерлін був твердий горішок, що й казати; а втім, смішно чекати вдячності від людини, якій ти так дозолив.

Розділ VIII

ХАЗЯЇН

Добре мати безмежну владу, а ще краще — усвідомлювати, що всі довкола визнають її за тобою. Історія з вежею зміцнила мою владу, зробила її непохитною. Ті, хто доти ставився до мене із заздрістю чи зверхністю, відразу змінили своє ставлення. В усьому королівстві не знайшлося б людини, яка б зважилася перечити мені.

Я досить швидко призвичаївся до свого становища й оточення. Спершу, прокидаючись уранці, я ще, бувало, всміхався, згадуючи свій «сон» і чекаючи заводського гудка; але поволі це пройшло, і я остаточно зрозумів, що живу в шостому столітті при дворі короля Артура, а не в божевільні. Незабаром я освоївся в шостому столітті не гірше, ніж освоївся б у будь-якому іншому; більше того, я б навіть не поміняв його на двадцяте. Подумайте лише, які можливості відкривалися тут перед людиною тямущою, кмітливою й заповзятливою, готовою поєднати свою долю з долею всієї країни в ім'я загального поступу! Якнайширше поле діяльності; повнота влади; жодного конкурента; жодної людини, яка знаннями і здібностями не була б проти мене дитиною. А на що я міг би розраховувати в двадцятому столітті? Хіба що на посаду майстра заводського цеху! Причому на кожнім кроці зустрічав би людей, у сто разів розумніших за мене.

Як високо я піднісся! Я не міг не міркувати про це, я насолоджувався своїм успіхом, немов людина, з чиєї ділянки вдарив фонтан нафти. Озираючись на минуле, я не знаходив там нікого, хто зазнав би такого злету, за винятком хіба Йосифа, хоч, як подумати, куди тому Йосифу до мене! Адже його блискучі фінансові операції не облагодіяли нікого, крім фараона, і в широкої публіки викликали хіба що обурення, тоді як я, пощадивши сонце, ощасливив геть усіх і тому здобув загальну прихильність.

Я не був тінню короля — я був сутністю; король сам був тінню. Влада моя не знала меж; і не тільки на словах, як це часто буває, а й на ділі. Я стояв коло самого витоку другого великого періоду світової історії і спостерігав, як вузенький струмочок цієї історії глибшає, ширшає і котить свої вже могутні хвилі в далечінь прийдешніх століть; і там, на тлі незліченних тронів, виникали постаті таких самих авантюрників, як я: де Монфорів, Гейвстонів, Мортімерів, Вільєрсів; французьких королівських фаворитів, що

розпалювали війни й керували походами; коханок Карла Другого, що вимахували його скіпетром; але рівного собі в тій довгій галереї я не знаходив. Я був Єдиний і Неповторний, і мені приємно було усвідомлювати, що протягом найближчих тринадцяти з половиною століть ніхто не зможе ні спростувати, ні заперечити цього факту.

Так, могутністю я дорівнював королю. Проте в державі існувала ще одна влада, могутніша за нас з королем разом узятих. То була влада церкви. Я не хочу приховувати цього факту, та й не міг би приховати його, навіть якби хотів. Але не будемо торкатися цього питання зараз; я ще зупинюся на ньому, коли надійде час. Спочатку церква не чинила мені якихось вартих уваги прикростей.

То була напрочуд цікава країна. А який народ! Лагідний, простодушний, довірливий,— не люди, а кролики! Мені, звиклому до цілковитої свободи, гірко було слухати, як щиро й нестямно присягалися вони в своїй відданості королю, церкві та дворянству, хоч підстав любити й шанувати короля, церкву та дворян у них було не більше, ніж у раба любити й поважати батіг або в собаки любити й поважати перехожого, що б'є його носаком. Та що там казати, монархія, нехай навіть найпоміркованіша, і аристократія, нехай навіть найскромніша, є образою для людської гідності; якщо ж ви народилися і зросли за такого ладу, вам, мабуть, і на думку не спаде, що він несправедливий, а коли хтось скаже вам про це, ви навряд чи повірите. Соромно стає за людський рід, коли здумаєш, які покидьки весь час керували ним з монарших тронів, не маючи на те ніякого права та підстави, і які жалюгідні нікчеми вважались його аристократією! Якби всі ці титуловані нероби мали жити власною працею, як живуть люди, куди достойніші за них, то ніхто з них, певно, не спромігся б вибитись із злиднів та безвісності.

За короля Артура британці в більшості своїй були справжнісінькими рабами, рабами й звалися і на ознаку свого рабства носили на шиї залізний обруч. Решта, по суті, також були рабами, хоч називались інакше: вони вважали й величали себе людьми — «вільними людьми». Насправді ж уся нація існувала тільки для єдиної мети: плазувати перед королем, церквою і знаттю, по-рабському слугувати їм, проливати за них кров, голодувати, щоб вони були ситі, горювати, щоб вони мали можливість розважатися, до дна пити гірку чашу страждань, щоб їм жилося солодко, ходити голяка, щоб вони могли носити шовкові вбрання

та коштовні оздоби, платити податки, щоб вони не повинні були платити, щоб усе життя своє запобігати, підлабузнюватися, принижуватись, щоб вони могли чванитися й уявляти себе земними богами. І на віддяку за це діставати лише стусани та погорду, а втім, люди так звикли до свого приниження, що навіть такі вияви уваги сприймали за честь.

Успадковані уявлення — дуже цікавий предмет для спостережень. Я мав свої успадковані уявлення, король та його піддані — свої. І ті, і ті текли глибокими річищами, що їх вирили час і звичка, і той, хто схотів би змінити їхній напрямок за допомогою доказів, розуму, взяв би на себе нелегке завдання. Наприклад, згідно з поглядами, що їх успадкував цей народ, усі люди без титулу й довгого родоводу, незалежно від свого природного та набутого хисту, нічим не кращі за тварин, комах, хробаків; а я успадкував переконання, що людиноподібна ворона, убрана в павине пір'я знатного походження та незаслужених титулів, варта лише того, щоб з неї посміятися. Отже, цілком природно, що ставилися там до мене трохи дивно. Приблизно так, як доглядач звіринця і публіка ставляться до слона. Вони захоплюються його зростом і надзвичайною силою; вони з гордістю кажуть, що він легко зробить усе те, що вони зробити не в змозі, і з неменшою гордістю розповідають, що, розлютившись, він може сам-один змусити до втечі тисячу чоловік. Але чи означає це, що вони прирівнюють слона до себе? Ні! У найзлиденнішого волоцюги така думка викликала б сміх. Та вона в нього й не виникла б, ніколи не прийшла б у голову. Отже, для короля, знаті, всього народу, аж до останнього раба й жебрака, я був саме таким слоном. Мною захоплювались і мене боялись, але захоплювалися мною, як твариною, і боялись мене, як тварини. Тварині не поклоняються,— не поклонялися й мені; мене навіть не поважали. Я не мав родоводу, не успадкував ніякого титулу і тому в очах короля та придворних був порохом під ногами, а в народу викликав подив і побожний страх, але ніяк не повагу: відповідно до своїх успадкованих поглядів, він не міг поважати людину без родоводу й дворянського звання. Тут уже давався взнаки вплив могутньої і страшної сили — римсько-католицької церкви. За якихось два-три століття вона спромоглася обернути націю людей на націю черв'яків. До того, як церква підкорила світ своїй владі, люди були людьми, вони високо тримали голови й були наділені людською гідністю, силою духу та вільнолюбством; велич і слава кожного визначались його заслугами, а не походженням. Аж тут на сцену виступила церква — мудра, підступна, користолюбна. Вона знала, як облупити білку — і то не в один спосіб — і облуплювала, як білку, цілі народи; вона вигадала «божественне право королів» і з усіх боків, мов цеглинами, підперла його євангельськими заповідями, вийнявши ті цеглини з підвалин добра, щоб зміцнити ними підвалини зла; вона проповідувала (простолюду) покору, послух, красу самопожертви; вона проповідувала (простолюду) всепрощення; проповідувала (знову ж таки простолюду, самому лише простолюду) терпеливість, убозтво духу, непротивлення гнобителям; вона запровадила спадкоємні посади й титули і привчила всіх християн землі схилятися перед ними й шанувати їх. Навіть у моєму дев'ятнадцятому столітті ця отрута ще діяла в крові християнського світу, і найкращі представники англійського простолюду мирилися з тим, що нікчеми, негодні їм і в слід ступити, самочинно керували країною з трону, й палати лордів, і всіх найвищих посад, про які найкращим і найдостойнішим синам нації химерні англійські закони не давали права навіть марити; більше того, простий англієць не тільки мирився з такими дивними порядками, а й переконував себе, що пишається ними. Певно, людині дуже важко долати в собі те, до чого звикаєш із самого малку. Свого часу ця зараза схиляння перед чинами й титулами була, звичайно, в крові і у нас, американців,— я це добре знаю. Але на той час, як я покинув Америку, вона, здається, зникала,— носіями її лишалися тільки хлюсти й хлюстихи, а коли епідемія знижується аж до такого рівня, можна вважати, що її вже нема.

Однак повернімося до мого неприродного становища в Артуровім королівстві. Я був там велетнем серед карликів, дорослим серед дітей, генієм серед неуків; з усіх поглядів — єдиною справді великою людиною на всю тодішню Англію; а проте так само, як у далекій майбутній Англії моєї рідної доби, який-небудь тупий баран-вельможа, чий рід походив від королівської коханки, купленої з другої руки в найбруднішому закутку Лондона, вважався людиною кращою, ніж я. За владарювання Артура всі упадали кого таких людців, плазували перед ними, дарма що вдача їхня була така сама нікчемна, як їхній розум, а поведінка така сама ница, як походження. В певних випадках їм дозволялося сидіти в присутності короля, мені ж — ніколи. Я без великих труднощів міг би здобути титул і для себе, і це неабияк піднесло б мене в очах усіх, навіть в очах короля, хоч

він би сам мені його надав. Але я титулу не просив і відхилив його, коли мені запропонували, бо не хотів поступатися своїми переконаннями та ганьбити свій рід: адже я знав, що в жодному його коліні незаконнонароджених не було. Я б радо, з гордістю і вдячністю прийняв лише той титул, який надав би мені народ — єдиний верховний суддя в таких справах; такого титулу я сподівався заслужити і врешті заслужив-таки тривалими роками чесної, сумлінної праці, а потім носив з високою і чистою гордістю. Цей титул одного дня злетів з уст сільського коваля, був підхоплений іншими як слушний і влучний і пішов гуляти з уст в уста, супроводжуваний схвальною усмішкою; за десять днів він облетів усе королівство, і до нього звикли, як до імені короля. Після того мене інакше вже не називали ні в приватній розмові, ні під час дебатів з питань державної ваги в королівській раді. В перекладі на сучасну мову цей титул означає «хазяїн». Визнаний народом. Він мені зразу припав до вподоби. І це був високий титул, єдиний у своєму роді. Коли згадують про герцога, графа чи єпископа,— спробуй, здогадайся, про котрого саме йдеться. Інша річ, коли кажуть «король», «королева», «Хазяїн». Тут усе ясно.

Король мені подобався, і як короля я його поважав, поважав його звання — принаймні настільки, наскільки взагалі міг поважати чиюсь незаслужену вищість; але як людину я мав його за ніщо — як людей я мав за ніщо і його, і всіх його вельмож,— ясна річ, не виказуючи цього. Я теж подобався і королю, і його вельможам; вони поважали мене як державного діяча, але як людину без роду, без титулу, також мали мене за ніщо, за бидло,— і не дуже старалися це приховати. Я не накидав їм своєї думки про них, вони не накидали мені своєї думки про мене,— отже, ми були квити, дебет і кредит сходились, і обидві сторони були задоволені.

Розділ IX

ТУРНІР

В Камелоті весь час влаштовувалися великі турніри. Ці загалом дуже завзяті, мальовничі й кумедні людські бої биків досить швидко набридали людині з практичним складом розуму. Однак я завжди відвідував їх, і з двох причин: по-перше, той, хто хоче мати популярність,— особливо це стосується урядовців,— не повинен цуратися розваг, що їх

полюбляють його друзі зокрема і суспільство взагалі; а по-друге, як людина ділова і як державний діяч я хотів вивчити всю цю турнірну справу, щоб побачити, чи не можна буде її якось удосконалити. Принагідно зауважу, що найпершим заходом моєї адміністративної діяльності, здійсненим буквально першого ж дня, було заснування бюро патентів, бо я знав, що країна без бюро патентів та без чіткого законодавства в цій галузі схожа на краба, який може посуватися тільки вбік або назад.

Тож розваги тривали, турніри відбувалися мало не щотижня, і раз у раз хтось із наших хлопців,— я маю на увазі сера Ланселота й решту,— умовляв мене взяти в них участь. Я обіцяв, але зволікав, відмагаючись тим, що поспішати мені нема куди, а я саме даю лад державній машині — підкручую гайки, шмарую триби, готую до запуску.

Один турнір точився понад тиждень, і в ньому взяли участь щонайменше п'ятсот лицарів, від найуславленіших до зовсім невідомих. Протягом кількох тижнів вони з'їжджалися звідусіль, з усіх кінців країни і навіть з-за моря; багато хто привозив із собою дам, і всі привозили зброєносців та цілі загони слуг. Зібралося пишне й барвисте товариство, дуже характерне для тієї країни й тієї доби своїми нестримними, бездумними веселощами, простодушною безсоромністю мови, щасливою байдужістю до всіх норм пристойності. Щодня з ранку до вечора вони бились або дивились, як б'ються інші, і щоночі співали, грали в азартні ігри, танцювали й пиячили. Що й казати, то були благородні розваги. А публіка, яка публіка! Прекрасні дами у варварських розкішних шатах спостерігали з трибун, як валиться з коня лицар, простромлений наскрізь списом завгрубшки з гомілку, як юшить з нього кров, і не тільки не зомлівали, а плескали в долоні та ще й розштовхували ліктями сусідок, щоб краще бачити; лише зрідка котрась ховала обличчя в хусточку, вдаючи,— так, щоб це всім упало в око,— ніби не тямить себе від смутку, і тоді ви могли поставити два проти одного, що з поверженим лицарем у неї були амурні справи й вона боїться, що ніхто так і не дізнається про це.

Галас уночі страшенно дратує мене, але за даних обставин я радо мирився з ним, бо завдяки йому мені не чути було, як лікарі-костоправи відтинали руки й ноги покаліченим за день. Вони потупили й пощербили мою напрочуд добру стару пилку й навіть поламали козла, але я вдав, ніби не помітив цього. Що ж до моєї сокири, то я вирішив, що

вдруге позичу її лише хірургові мого власного століття.

Я не тільки день у день стежив за цим турніром, а й звелів одному кмітливому священикові з Департаменту громадської моралі та сільського господарства писати про нього репортаж, бо я мав намір через деякий час — коли трохи підготую до цього народ — заснувати газету. Створюючи нову державу, перш за все дай їй бюро патентів, потім подбай про шкільну мережу, а після того приступай до випуску газети! Газета, звісно, має свої вади, і їх чимало, але вона здатна підняти з могили мертву націю,— про це не слід забувати. Мертву націю не можна воскресити без газети; іншого засобу просто не існує. Тож я хотів провести експеримент, подивитись, які репортажі можна буде робити на матеріалах шостого століття, коли в цьому виникне потреба.

Як на ту добу, мій патер працював цілком пристойно. Він сумлінно занотовував усі подробиці, а це ж найголовніше для місцевої хроніки. Річ у тім, що замолоду святий отець вів похоронну бухгалтерію в своїй церкві, а в похоронній справі прибуток тільки на подробицях і тримається: що більше подробиць, то більше грошей. Носії, плакальники, свічки, молитви — все йде в рахунок. Якщо родичі небіжчика замовляють мало молитов, ви подвоюєте кількість свічок, і в кінцевому підсумку все одно маєте своє. Крім того, патер умів підпустити комплімент лицареві, який міг стати для нас рекламодавцем... тобто я хочу сказати: який мав вплив при дворі; і взагалі він дуже вдало й натхненно прибріхував — цього хисту він набув, коли служив воротарем в одного благочестивого самітника, що мешкав у хліві й творив чудеса.

Звісно, звітові цього новачка бракувало крику, грюку й крові, які пожвавлювали б картину, але старовинний стиль його підкупав дивною безпосередністю, щирістю і простотою, зберігав аромат свого часу, і істотні вади його пом'якшувалися цими хоч і дрібними, але незаперечними достоїнствами. Ось уривок із цього звіту:

«...Тоді сер Брайєн Острівний і Граммор Грамморсум, придворні лицарі, зійшлися з сером Агловалем і сером Тором, і сер Тор скинув сера Граммора Грамморсума на землю. Тоді виїхали сер Карадос із Сумної Вежі і сер Терквін, придворні лицарі, і з ними зійшлися сер Персіваль де Галіс і сер Ламорак де Галіс, що були брати; і сер Персіваль зійшовся з сером Карадосом, і списи в руках

у обох зламалися, а сер Терквін зітнувся з сером Ламораком, і обидва попадали на землю разом з кіньми, але зброєносці прийшли їм на поміч і знов посадили у сідла. Сер Арнольд і сер Готер, придворні лицарі, з'їхалися з сером Брендайлсом і сером Кеєм; то була люта сутичка, і в усіх чотирьох лицарів списи зламались у руках. Потім виїхав сер Пертолоп, придворний лицар, і з ним зітнувся сер Лайонел; і сер Пертолоп, зелений лицар, повалив на землю сера Лайонела, брата сера Ланселота. Благородні герольди сповістили про це, оголосивши його переможцем і уславивши їхні імена. Потім сер Блеобаріс розтрощив свого списа об сера Гарета, але від того удару сам сер Блеобаріс не всидів у сідлі і впав на землю. Побачивши це, сер Галіходін кинув виклик серу Гарету, і сер Гарет скинув на землю і його. Тоді сер Галіхуд узявся за списа, щоб помститися за свого брата, але сер Гарет учинив те саме і з ним, і з сером Теревенем, і з його братом ля Кот-Маль-Телем, і з сером Саграмором Спраглим, і з сером Додінасом Лютим, усіх їх він переміг одним списом. Спостерігаючи перемоги сера Гарета, король Агвісанс Ірландський весь час чудувався, чому цей лицар в одному двобої видається зеленим, а в іншому — голубим? Бо перед кожним новим двобоєм сер Гарет змінював колір, щоб ні король, ні лицарі не впізнавали його відразу. Тоді сер Агвісанс, король Ірландський, зійшовся з сером Гаретом, і сер Гарет скинув його з коня разом із сідлом. Потім виїхав король Карадос Шотландський, і сер Гарет повалив його разом з конем. І так само вчинив він із королем Урієнсом з країни Горра. Потім виступив сер Бегдемагус, і сер Гарет повалив його на землю разом з конем. І Бегдемагусів син Меліганус зламав свого списа об сера Гарета в лютому і чесному двобої. І тоді сер Галахолт, благородний принц, вигукнув гучноголосо: «Пістрявий лицарю, ти добре бився. Приготуйся ж, бо тепер проти тебе вийду я!» Почувши його, сер Гарет озброївся довгим списом, і вони зітнулись, і принц розтрощив об нього свого списа, а сер Гарет завдав йому такого удару в лівий бік шолома, що він заточився і впав би, якби зброєносці не підтримали його. «Справді,— мовив король Артур,— цей лицар багатьох кольорів — добрий лицар». Після чого король прикликав до себе сера Ланселота й попросив його схрестити списи з тим лицарем. «Сер,— відповів Ланселот,— мені думається, і так підказує мені серце, що зараз я маю втриматись від двобою з ним, бо він уже доволі потрудився сьогодні, а коли добрий лицар

здобув за один день так багато перемог, іншому доброму лицареві не личить позбавляти його заслуженої слави, надто скориставши з його втоми. Бо, можливо,— сказав далі сер Ланселот,— він міряється силою із своїми суперниками, і дама його серця віддає йому свою прихильність, і тому він намагається перевершити самого себе, здійснюючи ці великі подвиги. Тож як на мене,— сказав сер Ланселот,— нехай сьогодні вся слава дістанеться йому, і я не позбавлятиму його слави, хоч міг би це зробити».

Того дня скоїлась одна прикра подія, згадку про яку я з державних міркувань викреслив із звіту мого патера. Як ви вже, певно, помітили, на тих змаганнях Гаррі давав усім чосу. Кажучи «Гаррі», я маю на увазі сера Гарета. І якщо з цього ви зробите висновок, що я ставився до нього дуже прихильно,— що ж, ви не помилитесь. А втім, цим пестливим іменем я ніколи не називав його ні в розмовах із сторонніми, ні тим більше віч-на-віч; як вельможа він не подарував би мені такого панібратства. Але я відхиляюсь. Того дня, отже, я сидів у своїй приватній міністерській ложі. Сер Теревень, дожидаючись своєї черги виступати, зайшов до мене, сів і почав молоти язиком; він завжди прилипав до мене, бо я був людина нова, а він потребував нових ринків збуту для своїх дотепів, здебільшого заяложених до такої міри, що сміявся з них тільки оповідач, а бідолаху слухача з душі вернуло. Але я завжди старався сміятися разом з сером Теревенем і взагалі відчував до нього щиру і вдячну приязнь за те, що він ніколи не розповідав мені анекдоту, який я найчастіше чув у своєму житті і який ненавидів лютою ненавистю. Цей анекдот приписують кожному дотепникові, якого знала американська земля,— від Колумба до Артімеса Уорда. В ньому йдеться про лектора-гострослова, який цілісіньку годину сипав блискучими жартами перед збіговиськом якихось невігласів, але так і не домігся від них жодної усмішки. А коли скінчив і зібрався йти, кілька сивих йолопів заходилися вдячно тиснути йому руку, кажучи, що «зроду не чули кумеднішої проповіді й весь час насилу стримувалися, щоб не засміятись». Цей анекдот ні до чого не ліпився і взагалі не мав права на існування; але мені доводилося вислуховувати його сотні, тисячі, мільйони, мільярди разів, і, слухаючи, плакати й проклинати його найстрашнішими прокльонами. Тож уявіть собі мої почуття, коли цей броньований осел почав розповідати мені його в ті темні досвітні часи історії, коли ще тільки

народжувалися легенди, коли навіть Лактанція можна було називати «недавно померлим Лактанцієм», а до народження перших хрестоносців лишалося цілих п'ять століть! Тільки-но сер Теревень скінчив, посильний покликав його на арену, і він з диявольським сміхом, гуркочучи й брязкаючи, мов вагонетка з чавунними свинками, пішов з ложі, а я зомлів. Опритомнів я через кілька хвилин і розплющив очі саме в ту мить, коли сер Гарет завдав серові Теревеню страхітливого удару. «Так його, щоб він не піднявся!» — мимоволі вигукнув я. Та, на лихо, перше ніж я домовив ці слова, сер Гарет наскочив на сера Саграмора Спраглого і збив з коня на землю і його. Брязкіт обладунку не завадив серові Саграмору почути мій вигук — і він прийняв його на свою адресу.

А такий уже народ ці лицарі — як заберуть собі щось у голову, то й кілком не виб'єш. Я знав це і не намагався нічого пояснювати. Одужавши, сер Саграмор заявив, що нам з ним треба звести деякі рахунки, й призначив день — через три-чотири роки, й місце для розрахунку — ту саму арену, де йому заподіяно образу. Я пообіцяв зустріти його у всеозброєнні. Річ у тім, що він вирушав на пошуки святого Грааля. Всі наші хлопці час від часу вирушали шукати святого Грааля. Ці мандри тривали по кілька років. Славні шукачі невтомно блукали світом, не маючи ніякісінького уявлення про те, де може бути той святий Грааль, і, по-моєму, не сподіваючись його знайти. В усякому разі, я певен: якби хтось із них і натрапив на нього випадково, то все одно не знав би, що з ним робити. Порівняйте це, ну, приміром, з пізнішими пошуками Північно-Західного проходу до Індії і вам усе стане ясно. Такі граальні експедиції вирушали щороку, а наступного року споряджалися нові експедиції на пошуки торішніх. Під час цих походів можна було запопасти великої слави, але аж ніяк не грошей. А хлопцям вистачало розуму ще й мене кликати з собою. Ну, не смішно, га?

Розділ X

ПЕРШІ КРОКИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

В Камелоті незабаром довідалися про цей виклик і, ясна річ, почали жваво обговорювати новину, бо такі речі цікавили завсідників Круглого Стола над усе. На думку короля,

мені вже час було вирушити на пошуки пригод, щоб зажити собі слави й стати справді достойним суперником сера Саграмора. Я, однак, чемно відмовився; мені, сказав я, потрібно ще три-чотири роки, щоб налагодити державний механізм, а коли він запрацює на повний хід, я радо подамся хоч на край світу; найімовірніше, сер Саграмор тоді все ще буде граалювати, тож я встигну і діло зробити, і слави зажити; на той час уже мине шість-сім років мого управління, нова система працюватиме безперебійно, і я зможу спокійно піти у відпустку.

Я був цілком задоволений тим, що вже спромігся здійснити. В різних тихих куточках країни я мало-помалу закладав основи різних галузей промисловості — зародки майбутніх величезних фабрик та заводів, металургійних форпостів моєї майбутньої цивілізації. Там зібрана була найздібніша молодь, і мої агенти нишпорили скрізь, підшукуючи обдарованих юнаків. Я обертав цілі стада неуків на фахівців, на добрих фахівців з різних ремесел та наук. Ці мої розсадники знань, сховані в глухій сільській місцевості, робили свою справу послідовно й непомітно, і ніхто їм не заважав, бо нікому не дозволялося відвідувати їх без перепустки — такий порядок я запровадив через те, що боявся церкви.

А почав я з учительського інституту й мережі недільних шкіл; як наслідок у тих потаємних закутках виросла добре розгалужена система народної освіти, а також різноманітних протестантських громад, що процвітали й розросталися. Кожному надавалося право обрати християнську секту собі до душі: тут я дозволяв цілковиту свободу. Однак викладання закону божого я обмежив стінами церкви й недільних шкіл, заборонивши його в інших навчальних закладах. Звісно, я міг би оголосити провідною свою власну секту й без будь-яких труднощів навернути всіх у пресвітеріанство, але це було б уже насильством над людською природою: духовні запити й прагнення людей не менш різноманітні, ніж їхні фізичні потреби, колір шкіри й риси обличчя, і людина почуває себе морально задоволеною лише тоді, коли її релігійне убрання і кольором, і фасоном, і розміром найкраще відповідає її духовному складу; до того ж я боявся панування єдиної церкви; така церква являє собою могутню владу, наймогутнішу з усіх можливих, і тому коли її прибирають до рук користолюбці,— а рано чи пізно так буває завжди,— вона вбиває людську свободу й паралізує людську думку.

В країні було багато копалень, і всі вони вважалися власністю короля. До мене їх розробляли по-дикунському — викопували ями й тягали звідти руду в шкіряних лантухах по тонні на день; я ж постарався якомога швидше поставити розробку копалень на наукову основу.

Так, я домігся чималих успіхів на той час, як серові Саграмору надало кинути мені виклик.

За якихось чотири роки — всього лише чотири роки! — зроблено було так багато, що ви й уявити собі не можете. Все ж таки нема нічого кращого за необмежену владу,— коли вона в надійних руках. Найдосконаліша з цього погляду небесна деспотія. Земна деспотія також була б ідеальною формою земного управління, якби умови земні збігалися з небесними, тобто якби деспот являв собою найкращого представника роду людського й жив вічно. Та оскільки й найдосконаліша в світі людина мусить умерти, залишивши владу на недосконалого наступника, земна деспотія не просто погана, а найгірша з усіх можливих способів управління.

Своєю працею я показав, чого може домогтися деспот, якому підвладні всі багатства королівства. Темний люд тієї країни й гадки не мав, що в нього під боком я розбудовував цивілізацію дев'ятнадцятого століття! Вона була прихована від стороннього ока, але вона існувала, вона була фактом вагомим і незаперечним, про який усі ще почують, якщо я не помру й щастя не зрадить мене. Вона існувала так само реально й поки що непомітно, як розбурханий пекельний вогонь у череві вулкана, чий згаслий кратер невинно дивиться в небесну блакить. Мої школи й церкви різних напрямків були ще в дитячому віці чотири роки тому; тепер вони виросли; мої майстерні перетворилися на потужні заводи; там, де в мене колись працював десяток кваліфікованих робітників, тепер трудилася тисяча; на місці одного здібного фахівця я мав тепер півсотні. Я, так би мовити, тримав руку на рубильнику, готовий будь-якої миті ввімкнути його й залити морем світла опівнічну темряву. А втім, я не мав наміру вмикати світло зненацька. Раптовість — не моя політика. Народ не витримав би раптовості, а крім того, на мене відразу ж навалилася б панівна римсько-католицька церква.

Ні, я діяв обачно. Час від часу я розсилав по всій країні таємних агентів із завданням непомітно підривати авторитет лицарства, розхитувати основи всіляких забобонів і таким чином поволі готувати грунт для кращого ладу. Почавши, так би мовити, з промінчика силою в одну

свічку, я збирався так само поступово збільшувати яскравість світла.

В різних частинах королівства я таємно заснував спеціальні училища, і працювали вони дуже добре. Я мав намір розширювати цю мережу й далі, якщо не буде ніяких перешкод. У найбільшій таємниці тримав я свій Вест-Пойнт — свою Військову академію. Я найстаранніше приховував її від чужого ока; не менш старанно дбав я і про секретність своєї Військово-Морської академії, відкритої у віддаленому портовому місті. Обидва заклади процвітали, радуючи мене своїми успіхами.

Кларенсові вже виповнилося двадцять два роки, і він став моїм першим помічником, моєю правою рукою. Хлопець він був чудовий, майстер на всі руки, для нього не існувало нічого неможливого. Останнім часом я навчав його журналістики, вважаючи, що вже приспів час видавати газету,— для початку невелику, такий собі скромний пробний тижневичок для поширення в моїх розсадниках цивілізації. Кларенс з головою пірнув у цю справу, в ньому, безперечно, сидів справжній газетяр. Принаймні в одному він уже немовби роздвоївся: розмовляв мовою шостого століття, а писав мовою дев'ятнадцятого. Його журналістський стиль постійно вдосконалювався, він уже досяг рівня журналістів закутніх містечок Алабами, і його передові статті не поступалися тамтешнім ні глибиною змісту, ні манерою викладу.

На підході була й інша важлива справа: телеграф і телефон. І в цій галузі були певні успіхи. Першими лініями користувалися виключно ми самі і до слушнішого часу тримали їх у таємниці. Прокладав їх спеціальний загін робітників, працюючи переважно вночі,— і прокладав під землею; ми боялися ставити стовпи, бо вони привертали б до себе зайву увагу. Підземна проводка цілком задовольняла нас: я винайшов для неї ізоляцію, з усіх поглядів бездоганну. Мої робітники мали наказ прокладати лінії навпростець, намагатись уникати шляхів, встановлювати зв'язок з усіма більш-менш великими містами, які вони мали знаходити, орієнтуючись на вогні, і залишати в кожному диспетчерів-зв'язківців. Ніхто в королівстві не міг би пояснити, де лежить той чи інший населений пункт, бо ніхто нікуди не вирушав з певною метою, а тільки випадково потрапляв кудись, мандруючи навмання, і йшов собі далі, навіть не потурбувавшись спитати, як зветься те місто чи село, в якому він побував. Кілька разів ми виряджали топографічні експедиції з метою скласти карту королівства,

але церковники щоразу втручалися, здіймаючи страшенний гвалт. Врешті ми вирішили відкласти це діло до кращих часів: який сенс сваритися з церквою!

Що ж до загального становища в країні, то воно мало чим відрізнялося від того, в якому я її застав. Дещо я змінив, але зміни ці, внаслідок очевидних причин, були незначні й малопомітні. Я ще навіть не торкався системи податків, за винятком надходжень до королівської скарбниці. Їх я перерозподілив на логічній і справедливій основі. Завдяки цьому прибутки збільшилися в чотири рази, а податковий тягар розподілився рівномірніше, життя всіх королівських підданих полегшилось, і вони щиро вихваляли мене.

Отож, коли мені знову запропонували взяти відпустку, я не одмагався, вважаючи, що для неї й справді настав найслушніший час. Раніше я не міг дозволити собі такої розкоші, але тепер справа була налагоджена і в надійних руках. Король уже не раз нагадував мені, що відстрочка, яку я випросив собі чотири роки тому, закінчується. Це був натяк на те, що мені пора вирушати на пошуки пригод і слави, щоб виявитися гідним честі схрестити списи з сером Саграмором; хоч він і досі десь граалював, по нього вже посилали кілька рятувальних експедицій, і він міг от-от знайтися. Як бачите, королівське нагадування не заскочило мене зненацька; я був готовий піти у відпустку.

Розділ XI

ЯНКІ В ПОШУКАХ ПРИГОД

Певно, в жодній країні не було стільки мандрівних брехунів — однаково чоловіків чи жінок. Принаймні раз на місяць до нас з'являвся якийсь волоцюга і починав натхненно розводитися про принцесу чи прекрасну діву, яка, чекаючи на визволителя, скніє в далекому замку, ув'язнена підлим і жорстоким розбійником, як правило — велетнем. Здавалося б, вислухавши таку небилицю від зовсім незнайомої людини, король мав би зажадати доказів — бодай спитати, де стоїть той замок, чи як до нього дістатися. Та де там! Нікому й на думку не спадали такі прості й звичайні речі. Вигадки цих волоцюг бралися за чисту монету, жодних запитань ніхто їм не ставив. І ось одного дня, коли я кудись пішов з двору, з'явилась одна така особа — цього разу жінка — і наплела звичайних дурниць. Мовляв, її господиню ув'язнено у величезному похмурому

замку разом із сорока чотирма іншими молодими й прекрасними бранками, переважно принцесами; в тій жахливій неволі вони нудяться вже двадцять шість років; замок належить трьом братам-велетням, чотирируким людожерам, у кожного з яких посеред лоба одне око завбільшки з овоч; який саме овоч, заброда не уточнила,— звичайна в цій країні зневага до точності.

Ви не повірите — король і весь Круглий Стіл прийшли в захоплення від цього ідіотського приводу вирушити на пошуки пригод. Усі лицарі навперебій благали в короля дозволу довести свою хоробрість, але, на загальне обурення й досаду, король доручив здійснити цей подвиг мені — єдиному, хто такої честі не домагався.

Я насилу стримав свої почуття, коли Кларенс приніс мені цю звістку. Зате Кларенс своїх почуттів не стримував. Радості його не було меж. Не затуляючи рота, він то вітав мене з цією щасливою нагодою, то славив короля за такий чудовий вияв прихильності до мене. Хлопець не міг устояти на місці, він не ходив, а танцював, літав по кімнаті!

Що ж до мене, то подумки я проклинав і королівську ласку, і ту високу честь, якою вона мене вшанувала, але з дипломатичних міркувань не виказував свого роздратування й удавав ніби невимовно радію. Я навіть заявив, що страшенно радий. Хоч насправді таку страшенну радість відчуває хіба той, з кого щойно зняли скальп.

Та нічого не вдієш,— ускочивши в халепу, треба не вішати носа, а шукати з неї виходу. У будь-якій брехні серед полови є й зернина правди; цю зернину правди я мусив знайти. Я послав по дівчину. До мене привели досить гарненьку лялечку, лагідну і скромну, але з першого ж погляду я зрозумів, що вірити їй можна не більше, ніж дамському годиннику.

— Моя люба,— почав я,— чи вас розпитували про подробиці?

— Ні,— відповіла вона,— не розпитували.

— Власне, я так і думав, а поцікавився тільки для того, щоб упевнитися. Така вже в мене вдача. А тепер не ображайтесь, але, оскільки ми зовсім вас не знаємо, нам доведеться вас трохи затримати. Цілком можливо, що ви говорите правду, ми охоче припускаємо це, але в ділових стосунках — самі розумієте — ніщо на віру не береться. Ви маєте відповісти на кілька запитань. Відповідайте на них прямо, відверто й правдиво. Де ви живете, де ваш дім?

— У країні Модер, прекрасний сер.

— У країні Модер. Щось я ніколи не чув про таку країну. Ваші батьки живі?

— Не знаю. Звідки мені знати — я ж так багато років ниділа бранкою в тому замку.

— А як вас звуть?

— Як на те ваша ласка, звуть мене дівиця Алісанда ля Картелуаз.

— Чи може хто-небудь з тутешніх посвідчити вашу особу?

— Навряд, благородний лорде, я ж бо прийшла сюди вперше.

— Чи маєте ви якісь листи, папери чи інші докази того, що ви людина правдива і вам можна довіряти?

— Ні, звичайно. Нащо вони мені? Я ж маю язика й можу підтвердити все це сама.

— Розумієте, коли ви говорите щось про себе — це одне, а коли хтось говорить про вас — це зовсім інше.

— Інше? Чого раптом інше? Щось я вас не розумію.

— Не розумієте? Ну, звідки ви такі беретеся? Невже вам не ясно... невтямки... Сто чортів! Невже ви не можете второпати такої простої речі? Невже ви не бачите різниці... Чому у вас такий ідіотський невинний вигляд?

— Чому? Далебі, не знаю. Певно, така воля божа.

— Атож, атож, ви маєте рацію. Вам, мабуть, здається, що я сердитий, та байдуже, то вам тільки здається. Я зовсім не сердитий. Давайте поговоримо про інше. Про той замок із сорока п'ятьма принцесами, що належить трьом чудовиськам. Скажіть, де його шукати, цей гарем?

— Гарем?

— Ну, замок — ви ж розумієте, про що йдеться. Де цей замок стоїть?

— Ах, замок? Він величезний, неприступний, дуже гарний і стоїть у далекій країні. До нього звідси багато ліг.

— Скільки ж саме?

— Ох, прекрасний сер, це страшенно важко сказати, їх дуже багато, і вони набігають одна на одну, та ще й схожі між собою і всі одного кольору — їх не те що полічити, а й відрізнити неможливо, і взагалі, щоб їх полічити, треба було б рахувати кожну окремо, а це ж під силу тільки господу богу, а не людині, бо, як ви самі розумієте...

— Ну, гаразд, гаразд, з відстанню все ясно. А де стоїть той замок? У якому напрямку?

— Ах, коли ваша ласка, сер, звідси до нього ніякого

напрямку нема, через те що дорога туди не пряма, а покручена так, що напрямку зрозуміти неможливо,— вона кружляє в усі чотири сторони світу; вам здається, що ви прямуєте на схід, аж раптом круть — і приходите на захід, ідете собі на захід, аж раптом верть — і ви на сході, і це диво трапляється не раз і не два, а безліч разів, і врешті ви починаєте розуміти марноту спроб своїх перемудрувати господа нашого, котрий, як буде воля його, покаже вам шлях до будь-якого замку, а як не буде волі його, то зітре всі замки й усі напрямки з лиця землі, зоставивши натомість лише чорні пустирища в науку рабам своїм, щоб знали, що коли він хоче, то хоче, а коли не хоче, то...

— Все, край, годі, перепочиньте трохи, обійдемося без напрямку, біс із ним, з напрямком. Я перепрошую, я тисячу разів перепрошую, я сьогодні трохи нездужаю, тож не звертайте уваги, якщо я часом говоритиму сам до себе — це в мене така звичка, давня погана звичка, і позбутись її дуже важко, коли шлунок твій геть розладнаний їжею, зготовленою за бозна-скільки років до того, як ти народився. Самі подумайте — про яке нормальне травлення може бути мова, коли доводиться їсти курчат, яким уже тисяча триста років! Та дарма... Розповідайте далі. Скажіть, чи нема у вас карти того краю? Добра карта була б...

— Про що це ви? Чи не про оту штуковину, яку іновірці останнім часом привозять з-за моря-океяну і яку треба варити в олії з цибулею й сіллю, а тоді...

— Варити карту? Та що ви верзете? Невже не знаєте, що таке карта? А втім, не треба, не кажіть, не пояснюйте, я терпіти не можу пояснень, вони тільки затуманюють усе так, що здуріти можна. Ідіть собі, голубко. Проведи її, Кларенсе!

Що ж, тепер я зрозумів, чому ці осли ніколи не вимагають від брехунів подробиць. Можливо, ця дівуля й справді мала якісь відомості, але вичавити їх із неї не можна було б навіть пожежною помпою, навіть пороховим зарядом,— хіба що динамітною шашкою. Вона була безнадійно дурна, а проте король та його лицарі слухали її маячню так, наче то була сторінка із святого письма. Власне, це дає вам уявлення про всю ту компанію. А подумайте, які звичаї панували при дворі! Ця волоцюжка ввійшла до королівського палацу так само легко, як за моїх часів у моїй країні забрела б до нічліжного будинку. І король залюбки прийняв її, залюбки вислухав її казочку; а що казочка кликала до нових пригод, то дівчина стала

для короля знахідкою не менш бажаною, ніж труп для слідчого.

Я саме міркував про це, коли повернувся Кларенс. Я поскаржився йому, що мої спроби вичавити з дівчини якісь відомості скінчилися нічим: я не почув жодного факту, який полегшив би мені пошуки замку. Хлопець скинув на мене здивований і трохи розгублений погляд і признався, що йому самому невтямки, нащо я влаштував дівчині весь цей допит.

— Отакої! — вигукнув я.— Мені ж треба розшукати замок! А як же інакше я його знайду?

— Ну, ясновельможний лорде, на це відповісти дуже просто. Вона сама поїде з тобою! Так у нас заведено. Ти повезеш її на своїм коні.

— Поїде зі мною? Казна-що!

— Авжеж, поїде. От побачиш.

— Виходить, вона никатиме зі мною по горах і лісах сам на сам, хоча я майже заручений з іншою? Добре мені діло! Що скажуть люди?

Перед моїми очима постало гарненьке, таке дороге мені дівоче личко. А Кларенс, звичайно, зажадав, щоб я втаємничив його у свої сердечні справи. Я взяв з нього обітницю мовчання, а тоді шепнув її ім'я: «Пусс Фленеген». Він розчаровано сказав, що не знає такої графині. Так, цей юний придворний не знав моєї Пусс, але, як і слід було сподіватись, одразу надав їй титул. Потім спитав, де вона живе.

— У Східному Гар...— почав був я, а тоді збентежено затнувся і, помовчавши, сказав: — Ет, яке це має значення. Я розповім тобі іншим разом.

А чи можна буде йому глянути на неї бодай одним оком? Чи дозволю я йому коли-небудь подивитися на неї?

Зрештою, я мав пообіцяти йому дурничку — всього лише тисячу триста років життя — а він так прохав мене! Тож я пообіцяв йому. Але при цьому мимоволі зітхнув. Хоч зітхати було цілком безглуздо, бо Пусс іще не народилась. Така вже вона, людська природа — коли напливають почуття, ми не мислимо. Ми тільки відчуваємо.

Увесь день і всю ніч тільки й розмов було, що про мою експедицію, і всі наші хлопці один поперед одного намагалися удружити мені і всіляко опікувалися мною, забувши про власні несправджені мрії; вони так хвилювалися, чи пощастить мені перемогти одноокий потвор і визволити тих перестиглих старих дівуль, наче король доручив це діло їм. Що й казати, то були хороші хлопці,

але діти, справжні діти. Без кінця вони радили мені, як вистежити велетнів і як запопасти їх, навчали мене, якими заклинаннями зводити нанівець ті чи ті чари, давали всілякі мазі та зілля для зцілення ран. І нікому не спадало на думку, що, коли я справді був тим могутнім чародієм, за якого себе видавав, мені не потрібні були ні поради, ні зілля, ні заклинання проти чарів, ні, тим більше, зброя й панцир — навіть у бою з вогнедишними драконами, навіть у змаганні з чортами, свіжоспеченими в пеклі, не кажучи вже про якихось нікчемних провінційних людожерів.

Я мав, як водиться, рано поснідати й вирушити на світанку, але моє спорядження завдавало мені бісової мороки, і тому я трохи затримався. Влізти в ту збрую — справа аж ніяк не проста і вельми марудна. Спершу треба загорнутися в ковдру — щось ніби прокладка для захисту від холодного заліза; потім натягти на себе кольчугу — таку собі сорочку з довгими рукавами, зроблену з дрібних переплетених сталевих кілець; плетиво це гнучке, і якщо кольчугу кинути на підлогу, вона впаде купою, мов вогка рибальська сітка. Важчого й незручнішого матеріалу для нічної сорочки не придумаєш, а проте в такому спідньому ходив багато хто — і збирачі податків, і реформатори, і королі, все королівство яких складалося з однієї коняки та вельми сумнівного титулу, та всілякі подібні до них особи. Потім треба взути черевики, схожі на човни-плоскодонки, на які накручена сталева стрічка, і пригвинтити до закаблуків великі остроги; припасувати сталеві гетри, наколінники, набедреники; надіти наспинник та панцир. І тут ви починаєте відчувати деяку незручність, проте наряджаєтеся далі: до панцира чіпляєте коротеньку спідничку з широких сталевих пластин, що заходять одна за одну спереду, але розходяться ззаду, щоб можна було сидіти в сідлі,— ця спідничка нагадує невдалу модель перекинутої вугільної скрині і так само мало придатна щоб її одягти а чи витерти об неї руки; потім ви оперізуєтеся мечем, на руки надіваєте рукава, схожі на колінкуваті димарі для кімнатних чавунних грубок, а до них припасовуєте і залізні рукавиці, на голову — залізну пастку для щурів із сталевою сіткою ззаду, що захищає потилицю,— і простору для руху вам лишається не більше, ніж грифелю в олівці. Тепер вам уже не до танців. Людина, запакована в такий спосіб,— усе одно, що горіх, якого не варто розгризати: шкаралупа грубезна, а ядерце — в щілинку між зубами проскочить.

Хлопці допомогли мені — без них я б нізащо не наряди-

дився. Тільки-но мене вдягли, завітав сер Бедівер, і я відразу побачив, що обрав собі далеко не найзручніший костюм для далекої подорожі. Як велично виглядав сер Бедівер: і високий, і плечистий, і ставний! На голові в нього була конічна сталева каска, що опускалася тільки до вух, а на обличчі замість заборола — вузька металева пластинка, яка доходила до верхньої губи й захищала ніс; усе тіло його від шиї до п'ят укривала гнучка кольчуга — металеві сітчасті штани й сорочка. А поверх усього він носив кольчужну накидку, що сягала аж до кісточок і спереду й ззаду розходилася від пояса вниз, щоб зручно було сидіти в сідлі. Сер Бедівер вирушав у граальний похід, і вбрання його якнайкраще пасувало для цієї мети. Я багато віддав би за таку «трійку», як у нього, та на вередування й зміну фасонів уже не було часу. Сонце підбилося височенько, король з усім своїм двором уже чекав біля брами, щоб побажати мені щасливої дороги; затримавшись, я порушив би етикет. Не думайте, що лицар вилазив на коня сам; якби він спробував, його б спіткала прикра невдача. Мене винесли до коня на руках, як ото несуть до аптеки людину, яку вдарив грець, посадили у сідло, притримуючи, щоб не беркицьнувся, і просунули мої ноги у стремена, а я тим часом почував себе так, наче я — не я, а хтось інший, почував себе ні в сих ні в тих, дивно й незвичайно,— наче мене раптом змусили одружитись, чи блискавка мене торохнула абощо,— наче я ще не встиг отямитись, памороки в мене забиті, і я ніяк не можу второпати, що зі мною скоїлося. Аж ось у гніздо біля моєї лівої ноги вставили щоглу, що зветься в них списом, і коли я вхопився за неї рукою, начепили мені на шию щит. Тепер я був споряджений, лишалося тільки знятися з якоря й відчалити. Всі були аж надто люб'язні до мене, а одна фрейліна власноручно піднесла мені келих стременного. Наостанку на сідельну подушку позад мене вмостили ту дівулю; вона посовалася, зручно влаштовуючись, обхопила мене руками, щоб не впасти, і ми вирушили в дорогу, а король і придворні загукали нам щось на прощання й замахали хустками та шоломами.

Всі, кого ми стрічали дорогою, їдучи із Замкової гори й через місто, шанобливо вітали вас,— крім кількох малих голодранців на околиці, які зустріли мене криком: «Страховисько-сміховисько! Страховисько-сміховисько!» — й кидали грудками землі.

Зі свого досвіду я знаю: за всіх епох і століть хлопча-

ки однакові. Вони нічого не бояться, нікого й нічого не поважають. Пророкові, який за сивої давнини, нікого не кривдячи, чимчикував собі своєю дорогою, вони кричали: «Йолопе лисий, котися звідси!» Вони дражнили мене за темних часів богобоязливого середньовіччя, і так само вони поводилися за президентства Б'юкенена. Я це добре пам'ятаю, бо й сам тоді бешкетував. Пророк мав ведмедів, які провчили тодішніх малих негідників; я хотів злізти з коня й дати прочуханки теперішнім, але не наважився, знаючи, що потім уже не видерусь на коня. Хіба можна жити в країні, де немає підйомних кранів!

Розділ XII

ПОВІЛЬНІ ТОРТУРИ

Незабаром ми виїхали за місто. Як приємно, як хороше було в безлюдному лісі, прохолодним ранком початку осені! З вершин пагорбів ми бачили внизу чарівні зелені долини, якими текли звивисті ручаї, а подекуди — густі гайки чи самотні розлогі дуби, оточені темними озерцями затінку; за долинами здіймалися хвилясті пасма гір; оповиті голубим серпанком, вони тяглися ген за обрій, і подекуди їхні далекі одна від одної вершини увінчували білі або сірі цятки — ми знали, що це замки. Ми перетинали широкі трависті галяви, що іскрилися росою, ми рухалися нечутно, мов привиди, по м'якому грунті, що приглушував кроки коня; мов уві сні, ми пливли між дерев у зеленавому водявому світлі, що просочувалося крізь густі крони над нашими головами, а біля копит мого коня дзюркотіли по камінцях чисті холодні струмки, стиха наспівуючи свої ніжні, веселі мелодії; інколи ж ми занурювалися в темний урочистий праліс, де мимо нас шмигали якісь боязкі звірята, зникаючи так швидко, що ми не встигали вловити, звідки долинув шерхіт; де перші вранішні птахи, прокинувшись, заводили співи та сварки і бралися до роботи, постукуючи дзьобами по стовбурах дерев у таємничій і непролазній хащі. А тоді ми знову виринали на яскраве денне світло.

Але, виринувши на денне світло вчетверте чи вп'яте — години через дві після сходу сонця,— я вже не зрадів його яскравому промінню. Бо воно почало припікати, й дедалі відчутніше. А попереду, як на те, простягався степ без жодного деревця! Чи помічали ви, як дрібні незручності

переростають у великі та як вони стають нестерпними, тільки-но ви починаєте на них зважати? Те, що мене спочатку зовсім не обходило, тепер дратувало дедалі більше. Перші десять-п'ятнадцять разів, коли в мене виникала потреба в носовику, я казав собі: біс із ним, обійдуся, і їхав собі далі, відразу ж забуваючи про нього. Та десь після п'ятнадцятого разу я вже обійтися не міг: хусточка не йшла мені з голови, цвяхом сиділа в мозку, думка про неї стала невідчепна. Врешті я прокляв найчорнішим прокляттям людину, яка, вигадавши залізні лати, не передбачила в них кишень. Розумієте, хусточка разом із деякими іншими дрібничками лежала у мене в шоломі; але мій шолом не знімався без сторонньої допомоги! Я не подумав про це, ховаючи в нього носовика; власне, я цього навіть не знав. Просто вирішив, що найзручніше місце для хусточки — в шоломі. І тепер думка про те, що вона осьде, під рукою, що вона така близька, а водночас така недосяжна, була мені особливо нестерпна. Всі ми знаємо: найбільше нам хочеться неможливого. Тож і я ні про що інше думати не міг, бо думки мої засіли в шоломі; я проїздив милю за милею, та хоч би раз вони з нього випурхнули! Ні, мої думки оселилися в шоломі, звили собі гніздо в носовику, а солоний піт тим часом стікав у мене з лоба, роз'їдав очі, доводив мене, безпорадного, до нестями. Будь ласка, не смійтесь, читаючи ці рядки: мені було не до сміху. Я терпів справжню, страшну муку, таку муку, з якої не жартують. Я дав собі слово надалі брати в дорогу дамську сумочку,— і нехай про мене думатимуть і казатимуть, що завгодно. Атож, залізні йолопи Круглого Стола обурюватимуться, називатимуть це неподобством — дарма: для мене вигода важливіша, ніж мода! Так ми трюхикали собі далі, часом здіймаючи хмари куряви, що забивалася в ніс, змушуючи мене чхати й лити сльози; і, звичайно, я вживав деякі вирази, яких уживати не слід,— я цього не заперечую, бо, зрештою, я нічим не кращий за інших.

Дорогою ми не зустрічали жодної живої душі: в цій відлюдній частині Британії, певно, не водилося навіть людожерів. І їхнє щастя, що не водилось — я маю на увазі людожерів із хусточками. Бо я не став би з ними панькатись. Зустрівшись із велетенським страховиськом-людожером, я б, на відміну від більшості лицарів, не поласився на його бойове спорядження,— мені той брухт ні до чого; я б тільки здер з нього нашийну хустку — і бувай здоров!

Тим часом ставало дедалі гарячіше. Сонце підбивалося все вище, розігріваючи на мені залізяччя. Ну, а коли вам жарко,— самі знаєте,— вам досаждає кожен дріб'язок. Їдучи клусом, я гримотів, мов кіш із посудом, і це мене дратувало; щит хляпав і ляскав мене то по грудях, то по спині, і я мало не втрачав терпцю; коли ж я притримував коня, щоб ішов тихою ступою, всі мої металеві суглоби починали дзеленькати й скреготати, як немазаний віз, а до того ж тоді мене переставав обвівати вітерець, і я смажився, мов у пічці. Та й це ще не все: що повільніше ви їдете, то більшою вагою, здається, тисне на ваші плечі залізо — щохвилини його додається наче ціла тонна. А ще вам доводиться раз у раз переставляти списа з одного боку на другий, бо в одній руці його довго не втримаєш.

Ну, а самі розумієте, коли упріваєш так, що з тебе аж ллє, то все тіло починає, даруйте на слові, свербіти. Але ви всередині, а ваші руки зокола; а між руками й тілом — залізо. І — хоч плач. Спершу свербить в одному місці, потім у другому, а тоді в третьому; сверблячка поширюється в усіх напрямках, і врешті все тіло ваше пече вогнем, і неможливо навіть уявити собі, до чого це неприємно. Коли ж терпіти стало несила, і я зрозумів, що от-от збожеволію, під забороло залетіла муха і всілась у мене на кінчику носа; я спробував підняти забороло, але воно не піддавалося — заїв шарнір; я затрусив головою — своєю бідолашною розпухлою головою,— і муха, природно, повелася так, як поводяться всі мухи, зачувши небезпеку,— пересіла з носа на губу, з губи на вухо і ну дзижчати, й кружляти, й кусати, й висотувати вкрай напнуті нерви так, що хоч криком кричи! Мій терпець остаточно урвався, і я гукнув Алісанді, щоб зняла з мене шолом і звільнила від мухи. Дівчина вийняла з шолома все, що в ньому лежало, зачерпнула ним води із струмка, дала мені напитись, а решту вихлюпнула за комір панцира. Ви навіть не уявляєте собі, як це мене відсвіжило! Вона тягала шоломом воду із струмка й поливала мене, поки я вимок до рубця й моя душевна рівновага цілком відновилася.

Мир і спокій — яке це щастя! Але безхмарного щастя в житті не буває. Невдовзі перед від'їздом я змайстрував собі люльку-череп'янку й наготував на дорогу непоганого тютюну, не справжнього, а такого, який курять індіанці — із сушеного вербового лика. І люлька, і тютюн лежали в шоломі, і тепер я міг би закурити, але... але в мене не було сірників!

Незабаром з'ясувався ще один прикрий факт: наша цілковита безпорадність. Закований у лати новак не може вилізти на коня без чиєїсь допомоги. Сенді підсобити мені не могла: я був для неї заважкий. Довелося чекати якогось перехожого. Чекати в тиші було б не так уже й погано, надто коли є над чим поміркувати. Я хотів поміркувати над тим, як могли наділені розумом чи бодай чимось схожим на розум люди привчити себе ходити в залізяччі, незважаючи на всю незручність такого убрання, і як вони могли дотримуватися цієї моди протягом багатьох поколінь, усе своє життя день у день терплячи муку, якої я зазнав сьогодні. Я хотів поміркувати над усім цим та ще над тим, як зарадити лихові й переконати людей відмовитися від такої безглуздої моди. Але міркувати я не міг. Коли поряд з вами Сенді, міркувати неможливо.

Загалом Сенді була дівчина лагідна і слухняна, але язиком вона безнастанно молола, мов вітряк, торохтіла, мов колеса екіпажів по міському брукові, від яких у вас стугонить у голові. Якби їй можна було заткнути рота корком, вона була б славним дівчам. Але таким рота не заткнеш, для таких корок — смерть. Її тріскачка тріскотіла цілісінький день, і я вже починав побоюватися, що в ній щось зіпсується, та де там! Такі механізми ніколи з ладу не виходять. І не загальмовуються через, скажімо, брак підходящого слова. Вона могла цокотати, й ляскотіти, й патякати, й плескати язиком цілими тижнями, не зупиняючись, щоб набрати мастила, чи пального. А результат усієї цієї роботи був один: своїм язичком вона тільки злегка коливала повітря. Думок у голові в неї не було ніяких — самий туман. Вона була справжня, неперевершена торохтійка: вона базікала, базікала, базікала, теревенила, теревенила, теревенила, цвірінькала, цвірінькала, цвірінькала — без повторів і без угаву. Вранці я не звертав уваги на її тріскачку, бо мав досить іншої мороки, але пополудні я не раз казав їй:

— Спочинь трохи, дитино. Якщо ти й далі так переводитимеш тутешнє повітря, королівству доведеться імпортувати його з-за кордону, а в скарбниці у нас і без того пусто.

Розділ XIII

ВІЛЬНІ ЛЮДИ!

Яке ж воно все-таки нетривке — людське щастя! Ще зовсім недавно, коли я мучився в сідлі, яким раєм видався б мені цей спокій, цей спочинок, ця блаженна безтурботність у затишному тінявому гайку на березі дзюркотливого струмка, де для повноти щастя я раз у раз поливав себе водою! А я вже був незадоволений: почасти через те, що не міг запалити своєї люльки,— бо хоч сірникова фабрика працювала в мене вже давно, я забув узяти з собою сірники,— а почасти через те, що нам нічого було їсти. Ось іще один приклад дитячої безтурботності тієї доби й того люду. Закутий у панцир шукач пригод завжди покладається на випадок: дасть бог день, дасть і поживу, і, певно, його страшенно обурила б пропозиція надіти на спис кошика з бутербродами. Будь-хто із завсідників Круглого Стола краще помер би з голоду, аніж зганьбив себе, з'явившись із таким доважком на своєму флагштоці! Я хотів був сунути пару бутербродів собі в шолом, але мене на цьому заскочили, довелося їх *викинути геть та ще якось викручуватися із дражливого становища*, і вони дісталися собаці.

Насувалася ніч, а разом з нею гроза. Швидко темніло. Треба було отаборюватись. Дівицю я примостив під однією скелею, сам улаштувався під іншою трохи віддалік. Але мені довелося залишитись у панцирі, бо сам його зняти я не міг, а просити допомоги в Алісанди не наважувався — адже не годиться роздягатися в когось на очах. Власне, мої побоювання були безпідставні, бо під панцирем на мені був звичайний одяг; та забобонів, прищеплених змалку, враз не позбудешся, і я знав, що страшенно зніяковію, коли доведеться скидати свою куценьку залізну спідничку.

Гроза принесла зміну погоди: що сильніше дув вітер, що лютіше періщив дощ, то робилося холодніше. Незабаром сила-силенна мурах, жуків, хробаків та всілякої мошви посунула з холоду в тепло — до мене під панцир. Частина з них поводилася досить чемно — вмощувалась у складках одягу й тихенько засинала, але неспокійних і непосидющих було куди більше, і вони не знали й хвилини перепочинку — повзали то туди, то сюди, метушилися, нишпорили й шукали бозна-чого; особливо надокучали мені мурашки, які влаштовували втомливі походи з одного кінця в другий і весь час мене лоскотали. Ні, я більше повік не хотів би ночувати в мурашиному товаристві! А взагалі якщо ви опинитесь у моєму становищі, послухайтеся доброї ради: не борсайтесь і не качайтеся по землі, бо це тільки збуджує цікавість усілякої живої нечисті, викликаючи в кожної кузьки бажання виповзти із своєї схованки й подивитися, що там коїться, а вам від цього стає ще гірше, і ви починаєте лаятися ще лютіше, якщо, звісно, таке можливо. Щоправда, коли не борсатись і не качатись, а лежати тихо, то можна врізати дуба; тому, правду кажучи, вибору у вас нема: і так погано, і так недобре. Я відчував лоскотання навіть після того, як промерз до кісток, і сіпався від нього, немов труп від електроструму. Я дав собі обіцянку, що, повернувшись із мандрів, ніколи більше не надіну панцира.

Протягом тих страшних годин, коли я лежав задубілий від холоду і водночас горів від комашиних укусів та лоскоту їхніх лапок, одні й ті самі запитання без кінця кружляли в моїй утомленій голові — запитання, відповіді на які я не знав: як можуть люди носити ці трикляті обладунки? Як терплять їх протягом стількох поколінь? Як можуть спати вночі, знаючи, що завтра на них чекають такі самі тортури?

Коли нарешті настав ранок, на мене, мабуть, страшно було дивитися: змучений, пом'ятий, запухлий від безсоння, знесилений борсанням, виснажений голодом, покорчений ревматизмом, охоплений однією нав'язливою ідеєю: зануритися в теплу купіль і потопити геть усю комашню. Ну, а як почувала себе високородна титулована аристократка, дівиця Алісанда ля Картелуаз? Вона була свіженька й жвава, як білка; усю ніч вона проспала мертвим сном. Що ж до ранкової ванни, то ні вона, ні взагалі будь-хто з вельможного панства в цій країні вмиватися не звик, а отже, і бажання такого не мав. За сучасними мірками, ті люди, по суті, мало чим відрізнялися від дикунів. Моя благородна супутниця не виявляла ніякого бажання швидше поснідати, і це також дикунська риса. Подорожуючи, тогочасні британці звикли подовгу поститись і терпіти голод без нарікань; щоправда, перед від'їздом вони наїдалися по саме нікуди — як ото індіанці чи удави. Певно, Сенді теж наїлася щонайменше на три дні.

Вирушили ми вдосвіта. Сенді їхала верхи, а я шкутильгав пішки позаду. Через півгодини ми натрапили на кількох обшарпаних злидарів, які зібралися лагодити те, що тут вважалося шляхом. Вони привітали мене принижено, мало не плазуючи, і коли я зголосився поснідати разом з ними,

ця нечувана милостивість так потішила, так приголомшила їх, що вони навіть не зразу повірили власним вухам. Моя дама зневажливо закопилила губу, від'їхала вбік і звідти голосно заявила, що не збирається їсти з усяким бидлом, причому ці слова зовсім не образили бідолах, а тільки злякали, бо будь-яка увага з боку вельмож не обіцяла їм нічого доброго. А тим часом то не були раби чи кріпаки. Мовби глузуючи, вони, в цілковитій згоді із законом, іменували себе «вільними людьми». До стану «вільних людей» належало сім десятих населення країни: дрібні «незалежні» фермери, ремісники і так далі; інакше кажучи, з них і складався народ, справжня нація, всі ті, хто давав країні користь і гідний був поваги і всілякого заохочення; без них від нації залишилися б самі покидьки й нікчеми в особі короля, знаті, дворянства — всі ті нероби та ледарі, навчені лише псувати, нищити, спустошувати, шкідливі та непотрібні суспільству, побудованому на розумних засадах. А проте саме завдяки своїм підступним хитрощам ця позолочена меншість, замість того щоб плентатись у хвості, де їй і належить бути, крокувала попереду, з розгорнутими прапорами; вона привласнила собі звання нації, і незліченні трударі смиренно терпіли це неподобство так довго, що врешті й справді в нього повірили, повірили, що так воно й повинно бути. А духовенство умовляло їхніх батьків та їх самих, що цей сміховинний лад запроваджений волею божою; і вони, не подумавши про те, що бог навряд чи розважається жартами, та ще й такими невдалими, послухалися церковників і перейнялись німою покорою.

Колишньому американцеві розмови цих затурканих бідаків здавалися досить дивними. Вони вважалися вільними людьми, а проте не мали права покинути без дозволу володіння свого лорда або єпископа; вони не мали права самим собі пекти хліб — збіжжя зобов'язані були молоти на лордовім млині, а борошно везти до лордової пекарні й платити за все це великі гроші; спродавши бодай клаптик своєї землі, вони мали віддати лордові чималий відсоток із виручки, а придбавши в когось ділянку — платити лордові за право на купівлю; вони змушені були задарма жати його хліб і з'являтися на перший же його виклик, навіть коли їхній власний врожай гинув від стихійного лиха; вони повинні були дозволяти йому садовити фруктові дерева на їхніх полях і стримувати обурення, коли збирачі плодів з недбальства витолочували посіви навколо дерев;

вони повинні були тамувати свій гнів, коли, вирушивши на лови, лорд разом з гістьми скакав через їхні поля, винищуючи все зрощене тяжкою працею; вони не мали права розводити голубів, та коли зграя птахів із панського голубника налітала скльовувати їхній урожай, ніхто з них не наважувався вбити спересердя бодай одну птицю, бо кара за це була б жорстока; а коли врожай було нарешті зібрано, з'являлася ціла ватага грабіжників, кожен по свій шмат: спочатку церква стягала тлусту десятину, потім королівський збирач — півдесятини, далі з'являлися з возами лордові слуги по чималу пайку з того, що лишилось; і тільки тоді обдерта як липка вільна людина діставала право зсипати залишки ужинку до своєї комори, коли ще зоставалося що зсипати; а там надходила черга податків, податків і знову податків, і платити їх мав тільки він, цей вільний і незалежний злидар, але аж ніяк не лорд, не барон, не єпископ, не ясновельможні дармоїди й не ненаситна церква; коли баронові не спалося, вільна людина мусила після робочого дня сидіти цілу ніч на березі ставка й хльоскати по воді, щоб не кумкали жаби; коли дочка вільної людини... *а втім, ні, про цю особливу ницість монархічного ладу* взагалі негоже й писати; і, нарешті, якщо вільна людина, доведена до розпачу цими тортурами, хотіла обірвати своє нестерпне життя й знайти розраду і спочинок у смерті, милостива церква прирікала самогубця на вічні муки в геєні вогненній, милостивий закон велів ховати його опівночі на роздоріжжі, забивши йому кілок у спину, і його хазяїн — барон чи єпископ — привласнював собі все його майно, а вдову й сиріт виганяв на вулицю.

Отакі-то вільні люди зібралися рано-вранці лагодити дорогу свого пана-єпископа; кожен голова родини й кожен син його мали відпрацювати задарма три дні, а їхні наймити — на день-два більше. Я ніби читав про Францію і про французів до їхньої вікопомної й благословенної революції, яка однією навальною кривавою хвилею змила геть таку саму тисячолітню мерзоту й стягла давній борг — півкраплини крові за кожну бочку власної, видушену повільними тортурами з народу протягом довжелезного тисячоліття наруги, ганьби і мук, що їх порівняти можна лише з пекельними. Згадаймо, поміркуймо, і ми побачимо, що існувало два «царства терору», за одного з них убивали в запалі пристрасті, за другого — обдумано й холоднокровно; одне тривало кілька місяців, друге — тисячу років; одне

позбавило життя десять тисяч чоловік, друге занапастило сотні мільйонів; але нас жахають чомусь «страхіття» лише цього першого, незрівнянно меншого, сказати б, хвилинного терору; а тим часом що таке жах миттєвої смерті під сокирою в порівнянні з повільним конанням на протязі цілого життя від голоду, холоду, знущань, жорстокості та безнадії? Чи можна порівняти раптову смерть від удару блискавки з повільною смертю на вогнищі? Звичайний міський цвинтар міг би умістити геть усі жертви того короткого революційного терору, з приводу якого нас так старанно вчили здригатись і жахатися; проте вся Франція, мабуть, не могла б умістити трупів тих, хто загинув од того давнішого і справжнього терору — того незрівнянно жорстокішого, кривавішого терору, нещадну, звірячу суть якого від нас приховують.

Ці злиденні, нібито «вільні», люди, що снідали й розмовляли зі мною, ставилися до короля, церкви й знаті з шанобою, яка потішила б їхнього найзапеклішого ворога. Слухаючи їх, я не знав, сміятися чи плакати. Врешті я спитав їх, чи можуть вони уявити собі народ, який, запровадивши у себе в державі загальні вільні вибори, обирав би собі в уряд весь час одну й ту саму родину з усіма її нащадками — як мудрецями, так і недоумками, не допускаючи до керма влади жодну іншу родину, зокрема й родини тих, що голосують; і щоб цей народ обрав також якусь сотню інших родин, підніс їх на запаморочливу височінь всевладдя, наділив їх принизливими для решти народу спадкоємними правами й привілеями, позбавивши всі інші родини в державі, зокрема й родину виборця, усіх цих прав та привілеїв?

Мої співрозмовники покліпали очима й відповіли, що не знають; вони, мовляв, зроду про таке не думали, й їм ніколи не приходило в голову, що може існувати країна, в якій увесь народ має право вирішувати державні справи. Я відповів, що бачив таку країну й що вона існуватиме, поки не запровадить у себе єдину панівну церкву. Вони знову покліпали очима. Але потім один із них подивився мені в очі й попросив повторити все, що я сказав, знову, але повільно, щоб він зміг зрозуміти. Я повторив. І цього разу він зрозумів мене, стукнув кулаком і сказав, що, на його думку, народ, який має право вибору, ніколи не дозволить затоптати себе в багно, не принизиться до такої ганьби; і що позбавити народ права вибору — це не просто злочин, а найтяжчий з усіх злочинів.

Я сказав собі: «Ось це людина. Якби я мав чималий загін таких прибічників, я домігся б добробуту цієї країни й спробував би довести свою вірність їй, докорінно змінивши всю систему управління».

Бачите, я витлумачую вірність як вірність батьківщині, а не її установам та урядовцям. Батьківщина — ось що головне, істотне, вічне; батьківщину треба берегти, любити, їй треба бути вірним; що ж до установ, то вони — щось зовнішнє, мов одяг, а одяг може зноситись, подертися, стати незручним, перестати захищати тіло від холоду, хвороб і смерті. Бути вірним ганчір'ю, уславляти ганчір'я, схилятися перед ганчір'ям, помирати за ганчір'я — це вірність дурна, вірність суто тваринна. Вона властива монархії, вигадана монархією, тож нехай тій монархії й залишається. А я родом з Коннектікуту, чия конституція проголошує, що «вся політична влада належить народові, і всі вільні органи влади діють за уповноваженням народу і задля народного добра; і що народ має повсякчасне, незаперечне й невід'ємне право міняти форму управління так, як визнає за потрібне».

З цього погляду, громадянин, який бачить, що політичне вбрання його країни зносилось, а проте сидить, набравши в рота води, не підіймає голосу, вимагаючи створення нового вбрання, не є вірним батьківщині громадянином,— він зрадник, його не виправдовує навіть те, що він, може, єдиний з-поміж усіх помічає зношеність одеж своєї батьківщини. Бо його обов'язок — агітувати хоч би там що, тоді як обов'язок решти — голосувати проти нього, коли вони з ним не згодні.

А я потрапив тепер до країни, де право обирати спосіб управління державою мали тільки шість осіб на кожну тисячу населення. І якби решта дев'ятсот дев'яносто чотири особи надумали виказати незадоволення існуючим ладом та запропонували змінити його, ці шестеро вельмож здригнулися б, як один, приголомшені такою невдячністю, такою підлістю, такою чорною зрадою! Тобто, інакше кажучи, я був акціонером компанії, дев'ятсот дев'яносто чотири члени якої забезпечують геть увесь капітал, виконують геть усю роботу, а решта шестеро, обравши себе незмінними членами правління, загрібають собі всі дивіденди! Мені здавалося, що ці дев'ятсот дев'яносто чотири дурні повинні зажадати змін. Я полюбляв ризик, і мені так і кортіло зректися своєї «хазяйської» посади, підняти повстання й перетворити його на революцію. Але я знав: коли який-небудь Джек Кед

чи Уот Тайлер намагається здійснити революцію, заздалегідь не підготувавши до неї народу, то він неодмінно зазнає поразки. А я, даруйте за нескромність, до поразок не звик. Тому задумані мною зміни мали відбутися зовсім не так, як за часів Кеда чи Тайлера.

І з тим чоловіком, що сидів, жуючи чорний хліб, в отарі затурканих, заляканих двоногих баранів, я завів мову не про кров і не про повстання, а відвів його вбік і поговорив з ним про зовсім інше. А скінчивши, попросив його позичити мені трохи чорнила з його вен і скіпочкою написав тими чорнилами на шматочку кори: «Влаштуй його на Фабрику Людей». Потім дав йому записку й сказав:

— Іди до Камелота, розшукай там у палаці Аміаса ле Пуле, якого я зву Кларенсом, віддай йому це, і він усе зрозуміє.

— Виходить, він піп? — спитав чоловік, і радісний блиск пригас в його очах.

— Чого раптом — піп? Хіба ж я не казав тобі, що до моєї Фабрики не пускають ні рабів церкви, ні слуг папських та єпископських? Хіба я не казав тобі, що туди приймають тільки тих, хто вважає віру чи невіру виключно своєю особистою справою?

— Казали, але я радий, що ви повторили. Бо мені аж кисло стало, коли ви згадали про того попа.

— Знов за рибу гроші. Та ніякий він не піп!

Мого співрозмовника, однак, не покидав сумнів:

— А якщо він не піп, то звідки вміє читати?

— Він і писати вміє, хоч і не піп. Я сам навчив його.— Тепер нарешті обличчя в чолов'яги прояснiло.— І тебе на Фабриці перш за все навчать читати й писати...

— Мене? Та я ладен усю кров свою по крапелиночці віддати за таку науку! Я повік буду вашим рабом, вашим...

— Ні, це ти забудь, нічиїм рабом ти не будеш. Забирай свою родину й вирушай у дорогу. Єпископ, твій пан, захопить твою ділянку та все твоє манаття, але ти не жалкуй. Кларенс подбає про тебе.

Розділ XIV

«ЗАХИЩАЙСЯ, ЛОРДЕ!»

За свій сніданок я заплатив їм три пенси — вельми щедро, коли зважити на те, що за таку суму можна нагодувати добрий десяток чоловік. Але на цей час я відпочив і добре

себе почував, а до того ж марнотратство було давньою рисою моєї вдачі; крім того, ці люди ладні були розділити зі мною свій скромний сніданок задарма, і мені приємно було виявити їм свою щиру приязнь і вдячність щедрою грошовою підтримкою. Та й гроші ці були потрібні їм більше, ніж мені, особливо, коли згадати, що в моєму шоломі бряжчало на півдолара залізних монет, і не тільки бряжчало, а й додавало йому відчутної ваги. Признатись, я в ті дні розкидався грішми; але почасти це пояснювалося тим, що я ще не звик до реального стану речей; дарма що вже прожив у Британії так довго, я й досі не міг усвідомити, що одне пенні за Артурових часів мало ту саму силу, що два долари у штаті Коннектікут, тобто купівельна спроможність у них була однакова. Якби я виїхав з Камелота на кілька днів пізніше, то міг би заплатити цим людям гарнесенькими новісінькими монетками моєї власної чеканки, що було б, ясна річ, приємніше і для мене, і для них. Я запровадив американську монетну систему. Через тиждень-два центи, десятицентовики, чвертьдоларові, півдоларові, а також золоті монети мали влитися тоненькими, але невпинними струмочками в комерційні артерії королівства, і я з нетерпінням чекав того часу, коли ця нова кров освіжить усе життя.

Фермери хотіли будь-що відплатити мені за мою великодушність, тож довелося дозволити їм подарувати мені кремінь та кресало; і тільки-но вони підсадили мене й Сенді на коня, я запалив свою люльку. Коли перше пасмо диму вихопилося з-під мого заборола, весь той люд дременув у ліс, а Сенді так і брякнулася з коня. Вони прийняли мене за одного з тих вогнедишних драконів, про яких так багато чули від лицарів та інших професійних брехунів. Я насилу умовив їх наблизитися до мене на відстань, з якої їм чути було б мої пояснення. А тоді заявив, що чари ці — суща дурничка, небезпечна лише для моїх ворогів. І, поклавши руку на серце, урочисто заприсягся, що кожен, хто підійде до мене з чистим сумлінням і добрими намірами, побачить, як смерть уразить тих, хто підійти відмовиться. Всі кинулися до мене з дивовижною моторністю, і обійшлося без смертельних випадків, бо сміливців, яким вистачило б цікавості залишитись на місці й подивитися, що з цього буде, так і не знайшлося.

Я згаяв досить багато часу, бо ці дорослі діти, позбувшись страху, так захопилися моїм чудесним умінням дихати димом та вогнем, що мені довелося викурити ще дві люльки,

перше ніж вони відпустили мене. А втім, затримка мала й певну користь: Сенді за цей час устигла призвичаїтися до моєї люльки, що було просто необхідно, як ви самі розумієте, при спільній нашій мандрівці. Крім того, вона тимчасово припнула язика, а це теж чималий виграш. Головне ж — я зрозумів, що мені тепер не страшний жоден велетень і жоден людожер.

Ніч ми перебули в святого самітника, а наступного дня опівдні мені трапилася перша нагода скористатися з набутого досвіду. Ми саме перетинали розлогу луку, і я, заглибившись у свої думки, нічого не бачив і не чув, коли раптом Сенді, урвавши фразу, яку розпочала ще рановранці, вигукнула:

— Захищайся, лорде! Твоє життя в небезпеці!

Вона зіскочила з коня, відбігла трохи вбік і спинилась. Звівши очі, я побачив віддалік під деревом з півдесятка лицарів із зброєносцями; вони теж помітили мене й заметушилися, квапливо підтягуючи попруги коням, ладнаючись скочити в сідла. Люлька моя була натоптана, і я б давно закурив її, якби не замислився про те, як звільнити цю країну від гноблення й повернути всім — геть усім — її громадянам украдені в них права й людську гідність. Я відразу запалив люльку, набрав повен рот диму — і саме вчасно. Лицарі помчали до мене всі разом, навіть не думаючи виявляти тієї лицарської великодушності, про яку стільки пишуть (пригадуєте — один чемний негідник нападає, а решта чекають своєї черги й стежать, щоб поєдинок відбувався за всіма правилами). Ні, вони мчалися до мене всі разом, мов ядра, випущені залпом із гарматної батареї, розтинаючи з посвистом повітря, низько нахиливши голови в шоломах з розмаяним пір'ям, виставивши напереваги свої списи. Це було гарне видовище, мальовниче видовище,— якщо милуватися ним з верхівки дерева. Я поклав свого списа поперек сідла й сидів, чекаючи, слухаючи, як калатає моє серце. А коли та залізна хвиля вже готова була змести мене,— випустив крізь гратки заборола довжелезний струмінь білого диму. Бачили б ви, як та хвиля розплеснулася врізнобіч і відкотилася! То було видовисько, ще краще за попереднє.

Проте вони зупинилися кроків за двісті-триста від мене, і це мене занепокоїло. Радість поступилася місцем страхові: я вирішив, що пропав. Але Сенді сяяла, їй явно кортіло потеревенити, та я перебив її, сказавши, що мої чари чомусь не подіяли, а тому нехай вона мерщій видирається

на коня, бо нам треба накивати п'ятами. Та де там! Тікати вона зовсім не мала наміру. Вона заявила, що мої чари позбавили тих лицарів сили; вони не їдуть геть лише тому, що не можуть зрушити з місця; треба трохи зачекати, й вони попадають на землю, і тоді ми заберемо собі їхніх коней і збрую. Я не міг, не мав права підтримувати в ній цю простодушну віру, і сказав, що вона помиляється: коли полум'я з моїх ніздрів убиває, то від людини враз лишається купка попелу, а ці люди, бач, живі й здорові; виходить, у моєму вогнеметі щось зіпсувалось, а що саме, я й сам не знаю; але нам треба тікати якнайшвидше, бо за хвилину ці люди знов нападуть на нас. Сенді засміялась і сказала:

— Аж ніяк, сер, вони не з тієї породи! От сер Ланселот, той не відступився б. Він нападав би на драконів знову, знову і знову, аж поки не перебив би геть усіх. І так само бився б сер Пеллінор, і сер Агловаль, і сер Карадос, і, може, ще двоє-троє, але більше ніхто б не поліз, бо решта вміють тільки язиком ляпати, а не битися. Та ви подивіться на цих нікчем. Вони ж ледве живі з переляку, невже ви гадаєте, що їм цього мало?

— Чого ж тоді вони чекають? Чому не їдуть собі геть? Їх ніхто не затримує. Нехай їдуть собі з богом, я проти них нічого не маю.

— Нехай їдуть, кажете? На це і не сподівайтеся! Вони про таке і мріяти не можуть! Вони хочуть вам здатися.

— Правда? Забожися! Чого ж вони не здаються?

— Вони б залюбки. Та хіба ви не знаєте, як у нас шанують драконів? Вони бояться наблизитися до вас!

— Ну, тоді я сам до них наближусь і...

— І знаєте, що з ними буде? Вони з переляку віддадуть богові душу! Ні, краще я сама до них піду.

І пішла. У військових справах вона була мастак. Я б сам тричі подумав, перше ніж зголосився на таке діло. Незабаром я побачив, що лицарі подалися геть, а Сенді повертається. Я з полегкістю зітхнув. Я вирішив, що Сенді, видно, все ж таки зазнала невдачі — інакше переговори не були б такими короткими. Та виявилося, що вона блискуче впоралась із своїм завданням. Як тільки Сенді сказала тим негідникам, що я Хазяїн, вони мало з коней не попадали,— «їх пойняв незборимий жах», як висловилася вона, і вони ладні були виконати все, що Сенді від них зажадає. Тоді вона змусила їх заприсягтися, що через два дні вони з'являться до двору короля Артура й здадуться в полон

разом з кіньми та зброєю і надалі будуть моїми слухняними й покірливими слугами. Вона зробила все набагато краще, ніж зробив би я сам! Золото, а не дівчина!

Розділ XV

РОЗПОВІДЬ СЕНДІ

— Отже, я власник кількох лицарів,— сказав я, коли ми рушили далі.— Хто б міг подумати, що до мого майна колись додасться і таке добро. Не знаю тільки, що мені з ними робити. Хіба розіграти в лотерею? Скільки їх, Сенді?

— Семеро, як на те ваша ласка, сер, не рахуючи зброєносців.

— Що ж, непоганий вилов. Хто вони такі? Звідки вони звалилися на нас?

— Звідки вони звалилися?

— Еге ж, де вони живуть?

— Ах, я не зрозуміла вас. Зараз я розповім.— І вона промовила задумливо, повільно, мовби пробуючи слова на смак.— Звідки звалилися... звідки звалилися... Звідки вони звалилися? Справді, гарно звучить! Слова так і співають. Я повторятиму їх подумки, аж поки завчу напам'ять,— якщо мені пощастить. Звідки вони звалилися? Так-так, уже! Уже виходить! І як легко ці слова злітають з язика, надто коли...

— Не забудь про ковбоїв, Сенді.

— Про ковбоїв?

— Атож. Про лицарів. Ти ж збиралася розповісти мені про них. Кілька хвилин тому, пам'ятаєш? Як то кажуть, не затримуй гру.

— Гру?..

— Так, гру! Попався м'яч — бий! Не тупцяй на місці! Ну, то що ж то за лицарі? Розповідай!

— Охоче й залюбки, сер. Я починаю. Отож вони вдвох вирушили в дорогу і в'їхали у густий ліс. І...

— А хай тобі чорт!

Я відразу збагнув свою помилку. Я сам, сам запустив двигун її красномовства! Я сам був винен! Тепер мине добрий місяць, перше ніж вона добереться до фактів. Вона завжди починала без передмови, з місця в кар'єр, а кінчала на півслові, так до суті й не дійшовши. Якщо ви її переб'єте, вона або зовсім знехтує вас, або кине

у відповідь кілька слів, а тоді повернеться назад і повторить усю фразу спочатку. Тим-то, перепиняти її було собі дорожче, але я перепиняв, і то досить часто, задля порятунку свого життя, бо, слухаючи цілісінький день її нескінченні балачки, можна було вмерти з нудьги.

— А хай тобі чорт! — сказав я в розпачі.

Вона відразу ж повернулася назад і повторила:

— Отож вони вдвох вирушили в дорогу і в'їхали в густий ліс. І...

— Хто — вони?

— Сер Гавен і сер Увен. І доїхали до монастиря, і ченці гостинно привітали їх. Вранці вони помолилися в абатстві, поїхали далі й опинились у величезному лісі; і там у долинці коло вежі уздрів сер Гавен дванадцять прекрасних дів, а з ними двох лицарів у повнім спорядженні на величезних конях. Діви походжали під деревом, і сер Гавен побачив, що на тому дереві висить білий щит, а діви, проходячи повз той щит, щоразу плюють у нього й кидають багном.

— Знаєш, Сенді, якби я не бачив тут таких неподобств на власні очі, то нізащо б тобі не повірив. Але я надивився й не на таке, тому можу легко уявити собі, як ці діви кружляють навколо щита й плюють у нього. Тутешні жінки взагалі поводяться, як навіжені. Навіть найзнатніші з найвищого товариства! Та перша-ліпша телефоністочка із закутнього комутатора в чемності, лагідності, скромності, хороших манерах заткнула б за пояс і вашу герцогиню!

— Телефоністочка?

— Так. І не питай у мене пояснень. Це дівчина майбутнього. Тут таких не водиться. З ними, бува, говориш грубо, хоч вони ні в чому не винні, а потім соромишся цього й шкодуєш цілих тринадцять століть, бо грубощі нікого не прикрашають, а тільки ганьблять, надто коли ображаєш людину нізащо; жоден справжній джентльмен не дозволить собі образити телефоністку, хоча я... Так, мушу признатись, я й сам...

— А може, вона...

— Ні, годі про неї, годі. Не питай, бо я тобі все одно пояснити не зможу.

— Хай буде так, як на те ваша ласка. Тоді сер Гавен і сер Увен під'їхали, й привітали їх, і спитали, чому вони так зневажають цей щит. «Благородні лорди,— відповіли діви,— зараз ми вам пояснимо. Цей білий щит належить одному лицареві, який живе тут неподалік. Він дуже вправний воїн, але ненавидить усіх знатних і благородних дам

нашого краю, і через те ми зневажаємо навіть його щит».— «Що ж,— мовив сер Гавен,— доброму лицареві не випадає ненавидіти знатних і благородних дам, але, може, в нього є на те підстави? Може, він любить знатних і благородних дам у якомусь іншому краю, й вони відповідають йому тим самим? І якщо він такий мужній, як ви кажете...»

— Мужній!.. Мужність — це єдине, що треба жінкам, Сенді. Розум їх не цікавить. Ах, Томе Сейєрс, Джоне Гінен, Джоне Л. Салліван, славні боксери, як шкода, що вас тут немає! Та ви б уже завтра сиділи за Круглим Столом, і всі б величали вас серами. А післязавтра жоден принц і герцог при дворі не знав би, чи його дружина ще належить йому, чи котромусь із вас. Власне, тутешній двір нічим не відрізняється від табору команчів, де кохання і вірність кожної індіанки залежить від кількості скальпів при поясі її обранця!

— «... і якщо він такий мужній, як ви кажете,— мовив сер Гавен,— то скажіть мені, як його звуть?» — «Сер,— відповіли вони,— його звуть Маргаус, він королівський син Ірландії».

— Ну, хто ж так говорить? Треба сказати: син ірландського короля. Ану, тримайся міцніше, зараз ми перескочимо цей потічок... Отак! Нашому б коневі в цирку виступати! Він народився передчасно.

— «Я цього лицаря добре знаю,— мовив сер Увен.— З поміж решти звитяжців він далеко не останній».

— Решти звитяжців. Твоя єдина вада, Сенді,— оця любов до архаїзмів. А втім, то байдуже.

— «...я бачив, як на турнірі, де зібралося багато лицарів, жоден не міг устояти проти нього».— «Ах, прекрасні дами,— озвався Гавен.— Здається мені, що чините ви нерозважливо, бо той, хто повісив тут свого щита, незабаром повернеться сюди, і хтозна, чи подужають його ці двоє лицарів і чи не доведеться вам розкаюватися у своїх діях; ну, а я не лишатимусь тут більше ні хвилини, бо не хочу бачити, як ви паплюжите лицарський щит». По тій мові сер Увен і сер Гавен подалися геть, та не встигли від'їхати й кількох кроків, як уздріли сера Маргауса, що мчав до них на здоровенному коні. Помітивши сера Маргауса, дванадцять прекрасних дів щодуху кинулися до вежі, й у нестямному поспіхові деякі спотикалися й падали. Тоді один з лицарів вежі укрився своїм щитом і зухвало гукнув: «Сер Маргаус, захищайся!» — І вони з'їхались, і той лицар зламав

свого списа об Маргауса, а сер Маргаус так його вперіщив, що одним ударом скрутив йому в'язи й перебив коневі спину...

— У тім-то й лихо. Скільки коней гине!

— Другий лицар вежі, побачивши це, кинувся на Маргауса, і вони зітнулись із страшною силою, і другий лицар вежі повалився на землю разом з конем, обидва мертві.

— І ще один кінь пропав. Ні, цьому звичаєві треба покласти край. Не розумію, як розумні люди можуть терпіти такі звичаї та захоплюватися ними!

. . . . . .

— Тоді, ці два лицарі кинулися із страшною люттю один на одного...

Я зрозумів, що закуняв і пропустив цілий розділ, але нічого не сказав про це Сенді. Певно, вирішив я, ірландський лицар на цей час устиг зчепитися з прибульцями. Так воно й було.

— ...сер Увен завдав серові Маргаусу такого страшного удару, що розтрощив свого списа об його щит, а сер Маргаус завдав серу Увену такого страшного удару, що повалив його разом з конем на землю й переламав серові Увену всі ліві ребра...

— Щиро кажучи, Алісандо, всі ці старовинні оповідки занадто *прості*. Словник у них бідний, куций, всі описи на один лад — самі тільки факти, голі, як піски в Сахарі; ні тобі жвавої деталі, ані колориту. Через те розповідь твоя одноманітна, і всі бої схожі між собою: двоє сходяться й завдають один одному страшних ударів; «страшний» — гарне слово, але ж є ще й інші слова: «нищівний», «лютий», «невідворотний», «приголомшливий», господи, та існують ще сотні інших слів! А то що ж виходить? Двоє сходяться, завдають один одному страшних ударів, і розтрощують свої списи, і в одного з них розлітається щит, а другий сторчака валиться на землю разом з конем і скручує собі в'язи, а тоді на того, що лишився, кидається новий кандидат і завдає йому страшного удару, і розтрощує свого списа, а той перший розбиває йому щит і валить сторчака на землю разом з конем, і скручує йому в'язи; а потім з'являється новий охочий, а за ним іще один і ще, аж поки весь матеріал не використано; та коли вам захочеться підбити підсумки, ви не зможете ні відрізнити один двобій від інших, ні зрозуміти, хто ж переміг. Замість живої *картини*

бою, несамовитого і лютого, у вас виходить щось бліде й німе — ніби привиди товчуться в тумані. Уявляю, що лишилося б нащадкам, якби такою вбогою мовою переповідалася яка-небудь видатна подія — скажімо, спалення Рима за часів Нерона! До нас дійшло б хіба що таке: «Місто згоріло; страховки не належить; хлопчина розбив вікно; пожежник скрутив собі в'язи!» Ну хіба це картина пожежі!

Як бачите, я прочитав довгу й корисну лекцію, але Сенді — хоч би тобі що, навіть бровою не ворухнула, і тільки-но я замовк, клапан її відкрився й пара знову привела в дію механізм:

— Тоді сер Маргаус завернув коня й помчав до Гавена із списом напереваги. І коли сер Гавен уздрів це, він прикрився щитом і щодуху помчав йому назустріч, і вони схрестили списи й ударили один одного в щити, але спис сера Гавена зламався...

— Я так і знав.

— ...а в сера Маргауса не зламався; і сер Гавен разом з конем упав на землю...

— Авжеж! І скрутив собі в'язи.

— ...проте сер Гавен миттю скочив на ноги, вихопив свого меча, й сер Маргаус спішився, й вони почали битися навстоячки, завдаючи один одному таких страшних ударів, що їхні щити розлетілися на дрізки, а шоломи й панцирі пом'ялись, і обидва вони були поранені. Та відколи пробило дев'яту годину, сер Гавен щогодини дедалі дужчав і сила його потроїлася. Сер Маргаус помітив це й страшно чудувався, чому супротивник його дужчає, хоч обидва вони стікають кров'ю. Аж ось нарешті настав полудень...

Монотонний голос її переніс мене в дитинство, нагадав такі знайомі картини й звуки:

«Зу-пинка Нью-у-Хейвен! Стоїмо десять хвилин... За дві хвилини до відходу кондуктор ударить у дзвін... Пасажирів, що їдуть до моря, просимо пересісти в останній вагон, цей вагон туди не поїде... Яблука, апельсини, банани, бутерброди, пластівці кукурудзяні!»

— ...а за ним і пообідній час, а там і надвечір'я, і сер Гавен почав підупадати на силі, й уже він ледь тримався на ногах, і снага його вичерпувалася, а в сера Маргауса, навпаки, м'язи наливалися силою й грубшали...

— А через те йому ставало затісно в його панцирі — та хіба ж ці люди зважають на такі дрібниці!

— ...і врешті сер Маргаус мовив: «Сер, я бачу, що ви добрий лицар, достойний суперник і людина великої сили,

поки, звичайно, вона у вас є. А що посварилися ми з вами за дрібничку, то мені було б жаль убивати вас тепер, коли ви геть знесиліли».— «Ах,— озвався сер Гавен,— благородний лицарю, ви сказали те, що сказав би я на вашому місці». І вони зняли шоломи, й поцілувались, і заприсяглися любити один одного, як брати...

Але тут я загубив нитку й закуняв, міркуючи про те, який жаль, що люди, наділені такою могутньою силою,— силою, яка дозволяла їм протягом шести годин поспіль, у неймовірно важких залізних панцирах, обливаючись потом, рубати, й штрикати, й гамселити один одного,— не народилися тоді, коли силу їхню можна було б застосувати для чогось корисного. От візьмемо, приміром, осла. Осел наділений не меншою силою, але застосовує її з користю, і всі цінують його саме за те, що він осел; але нікому б не спало на думку цінувати вельможу за те, що він осел. З помісі вельможі і осла ще ніколи нічого путнього не виходило, й до такого поєднання не слід і вдаватися. Та коли вже помилка зроблена, назад вороття нема, і ніхто не знає, на чому воно окошиться.

Коли я прокинувся й прислухався знову, то зрозумів, що пропустив ще один розділ і що Алісанда уже встигла завести своїх героїв дуже далеко.

— Вони їхали та їхали, аж поки заїхали в глибокий байрак, геть усіяний камінням; на дні його жебонів прозорий струмочок, що витікав із прозорого джерельця, і коло того джерельця сиділи три діви. «Відколи цей край став християнським,— мовив сер Маргаус,— кожен лицар, що попадав сюди, неодмінно зазнавав дивовижних пригод».

— Усе ж таки зважай на свою мову, Алісандо! У тебе сер Маргаус, син ірландського короля, висловлюється точнісінько так само, як решта лицарів. А тобі слід було б укладати йому в уста якісь ірландські слівця чи бодай якийсь характерний вигук, щоб зразу видно було, що це говорить він, а не хтось інший, і щоб не треба було щоразу називати його ім'я. Всі великі письменники роблять так! Він у тебе мав би говорити так: «Відколи цей край став з біса християнським, кожен лицар, що попадав сюди, зазнавав з біса дивовижних пригод!» — Відчуваєш? Звучить багато краще!

— ...«кожен лицар, що попадав сюди, зазнавав з біса дивовижних пригод.» А й справді звучить багато краще, благородний лорде! Щоправда, трішечки незвично, та нічого, повправляюся — навчуся. І вони під'їхали до дів, і привітали

одне одного, й побачили, що на голові старшої діви сяє вінок із щирого золота, а років їй шість десятків чи навіть більше.

— *Діві?*

— Атож, любий лорде, і волосся в неї під вінком було біле...

— А зуби — ладен закластися! — пластмасові, оті, що йдуть по дев'ять доларів за щелепу, і клацають,і стрибають, мов заведені, коли їси, і геть вискакують з рота, коли смієшся.

— Другій діві було три десятки літ, і на голові в неї сяяв обруч із щирого золота. А третій діві було п'ятнадцять літ...

Хвиля спогадів зринула в моїй душі, заглушивши голос Сенді.

П'ятнадцять літ! О серце моє, розбийся! О кохана моя, назавжди втрачена кохана! Їй було п'ятнадцять літ, моїй красуні, моїй лебідоньці, і я любив її понад усе на світі, а тепер уже не побачу ніколи, довіку! Я згадав про неї, і крила пам'яті перенесли мене за моря-океани часу, в ті туманні, щасливі дні за багато-багато століть уперед, коли я, бувало, прокидався теплого сонячного ранку після снів про неї і казав у трубку: «Алло, центральна!» — лише для того, щоб почути у відповідь ніжне, милозвучне, чарівне, мов небесна музика: «Алло, Хенку!» Вона заробляла три долари на тиждень і цілком заслуговувала на таку платню.

Я так і не збагнув з подальших Алісандиних пояснень, хто були полонені нами лицарі — якщо вона взагалі мала намір пояснити. Цікавість моя згасла, сумні думки полинули далеко. З безладних уривків її розповіді в мене склалося туманне враження, що кожен з тих трьох лицарів посадив по діві собі на коня й вони роз'їхалися врізнобіч — один на північ, другий на схід і третій на південь у пошуках пригод, домовившись зустрітися рівно через рік і один день, щоб обмінятися побрехеньками. Подалися в мандри на цілий рік та ще й один день без будь-якого багажу. Ось іще один приклад простацтва тутешніх жителів.

Сонце вже заходило. Свою розповідь про те, хто такі полонені нами ковбої, Алісанда розпочала о третій годині, і, зважаючи на її оповідну манеру, вона встигла просунутися далеченько. Без сумніву, врешті-решт вона б дійшла і до суті, але квапити таких оповідачів нерозважливо.

Ми наближалися до замку, що стояв на пагорбі,— величезної, могутньої старовинної споруди, сірі мури й вежі

якої були чарівно оповиті плющем і в цю мить щедро позолочені промінням призахідного сонця. Таких великих замків нам ще не траплялось, і я вголос подумав, чи не той це, якого ми шукаємо, але Сенді сказала: «Ні». Вона не знала, кому належить цей замок: простуючи до Камелота, вона проминула його, не зупиняючись.

Розділ XVI

ФЕЯ МОРГАНА

Коли вірити мандрівним лицарям, у деяких замках їх зустрічали не зовсім гостинно. Та, звичайно, мандрівні лицарі — не ті люди, яким можна вірити, надто за сучасними мірками правдивості; докопатися до істини можна, лише зробивши знижку на звичаї тієї доби і відкинувши від почутої інформації дев'яносто сім відсотків. Те, що лишалось, було правдою! Тож після такої поправки я дійшов висновку, що, перше ніж дзвонити під брамою замку, тобто гукати варту, не зайве довідатися, що робиться всередині. І я зрадів, помітивши на звивистій дорозі вершника, що скакав від замку нам назустріч.

Коли відстань між нами зменшилась, я побачив, що він у шоломі з плюмажем, одягнений у сталеві лати, але на додаток до них має дивні квадратні щити на грудях та на спині. Під'їхавши ближче, я усміхнувся з власної забутливості — на щитах було написано:

МИЛО ПЕРСІММОНСА!
Всі примадонни миються тільки цим милом!

То була моя власна вигадка, що мала на меті сприяти цивілізації та поступові в країні. По-перше, то був прихований удар по такому безглуздому явищу, як мандрівне лицарство,— хоч про це не здогадувався ніхто, крім мене. Я розіслав по всіх усюдах уже чимало найхоробріших лицарів, затиснутих, мов сосиска в бутерброді, між двома рекламними дошками, що уславляли той чи інший виріб; розрахунок мій був простий: коли їх розведеться багато, вони почнуть муляти людям очі своїм недоладним виглядом; а з іншого боку, вельможні осли в латах без рекламного оголошення соромитимуться своєї «голизни», бо вважатимуть, що відстали від моди.

Крім того, я сподівався, що ці мої місіонери поступово, не викликаючи ні в кого підозри чи тривоги, привчатимуть знать до елементарних навичок гігієни, а потім потяг до охайності пошириться й на простолюд, якщо, звісно, не знімуть гвалт церковники. Це підірве всевладдя церкви, точніше, стане першим кроком до такого підриву; потім — освіта, далі — свобода, й церква почне занепадати. У своєму переконанні, що панівна церква — це панівне зло, панівна тюрма для рабів, я ладен був, не вагаючись, застосовувати проти неї будь-яку зброю, здатну заподіяти їй шкоду. Адже й за мого колишнього життя, у тих майбутніх століттях, які ще навіть не почали ворушитися в утробі часу, зустрічалися старі англійці, які вважали, що народились у вільній країні,— «вільній», хоч у ній діяв закон про корпорації та закон, що дозволяв тільки представникам панівної церкви обіймати державні посади,— цей подвійний мур, зведений проти людських свобод, проти зневаженої совісті, на захист Панівного Анахронізму.

Я навчив своїх місіонерів читати вголос позолочені написи на їхніх дошках; то була непогана ідея — визолотити літери; жоден варвар не міг встояти проти такої краси; сам король залюбки ходив би в палітурці із золотим тисненням! Місіонери мали читати свої оголошення лордам і леді й пояснювати їм, що таке мило; а якщо лорди й леді боялися випробувати цей винахід на собі, їм пропонувалося випробувати його на собаці. Якщо й експеримент із собакою не переконував, місіонер мав зібрати всю родину й показати, як діє мило на собі самому; він не повинен був спинятися перед жодними, навіть найвідчайдушнішими спробами, аби тільки довести дворянству, що мило зовсім не шкідливе. Якщо після всього цього недовіра до мила все-таки не розвіювалася, місіонер мав упіймати самітника й помити його. Ліси аж кишіли самітниками; вони називали себе святими, й усі вірили в їхню святість; вони були невимовно фанатичні й творили чудеса, й усі ставилися до них з побожною шаною. Я наставляв своїх місіонерів так: якщо самітник після миття милом залишиться живий, але герцог усе ж таки милитись відмовиться,— такому герцогові треба дати спокій, залишивши всі дальші спроби переконати його.

Коли моїм місіонерам щастило перемогти стрічного мандрівного лицаря, вони мили його, а потім брали з нього слово, що він дістане для себе такі самі рекламні дошки й насаджуватиме цивілізацію й мило аж до кінця своїх днів. Таким чином армія поборників гігієни невпинно

зростала, і мильна реформа дедалі поширювалася. Моя миловарня це незабаром відчула. Спочатку в мене працювало тільки двоє робітників, та перед моїм від'їздом їх стало вже п'ятнадцять, і вони працювали в дві зміни. Від заводу йшов такий сморід, що король раз у раз хапався за серце й кволим голосом скаржився, що вже не витримує, а сер Ланселот закинув усі свої лицарські справи й тільки ходив по даху та лаявся. Я пояснював йому, що на даху має смердіти найбільше, але він відповідав, що десь-інде йому бракує повітря й щоразу додавав, що палац — не місце для миловарні й що він задушив би того негідника, який надумав би відкрити миловарню в його домі. Він лаявся навіть у присутності дам, такі, як він, на це не зважають; а коли вітер дув з боку миловарні, люди лаялися навіть при дітях.

Лицаря-місіонера, якого ми зустріли, звали ля Кот-Маль-Тель. Він розповів нам, що в замку мешкає фея Моргана — сестра короля Артура й дружина короля Урієнса, все королівство якого було завбільшки як округ Колумбія: ставши посеред своїх володінь, король міг кидати камінці в сусідню державу. «Королів» і «королівств» у Британії було стільки ж, скільки в Палестині за часів Ісуса Навіна, коли жителям доводилося спати, скрутившись калачиком, бо для того, щоб випростати ноги, треба було мати закордонний паспорт.

Ля Кот був дуже засмучений, бо в цьому замку він зазнав найбільшої невдачі за всю свою подорож. Йому не пощастило збути ані брусочка мила, хоч він випробував усі рекламні трюки й навіть помив самітника. Але самітник помер, і це було особливо прикро, бо тепер із цієї бестії зроблять великомученика й запишуть його у римсько-католицькі святці. Так скаржився нам сердешний сер ля Кот-Маль-Тель, нарікаючи на свою гірку долю. Я вболівав за нього всім серцем і пробував заспокоїти й підтримати його. Я сказав:

— Не бідкайся, благородний лицарю, бо це ще не поразка. Ми з тобою маємо голову на в'язах, а у того, хто має голову, поразок не буває, у нього можуть бути самі тільки перемоги. Навіть те, що тобі видається невдачею, ми перетворимо на рекламу — рекламу нашого мила, рекламу блискучу, геніальну, рекламу, яка нашу поразку завбільшки з Вашінгтонський пагорб перетворить на перемогу заввишки як Маттергорн. Ми напишемо на твоїх дошках: «Перебуває під заступництвом святих великомучеників». Тобі подобається?

— Прекрасно! Напрочуд влучно!

— Атож! Кожен скаже: як на скромну рекламу в один рядок, це — шедевр!

Мій сердега-комівояжер ураз позбувся смутку. Він був хлопець меткий, і свого часу ратна слава його гриміла. А втім, найблискучіші подвиги його припадали на той час, коли він, так само, як я, подорожував у товаристві однієї дівчини на ім'я ля Їлива. Язик у неї, як і в Сенді, був без кісток, з тією тільки різницею, що ля Їлива була сварлива й зухвала, тоді як Сенді відзначалася лагідною вдачею. Я добре знав, що випало терпіти ля Котові під час тих мандрів, і тому зрозумів, чому він, прощаючись зі мною, дивився на мене так співчутливо. Певно, він вважав, що і я терплю муку мученицьку.

Рушивши далі, ми з Сенді, звісно, перемили йому кісточки. Вона сказала, що фортуна відвернулася від ля Кота з самого початку його мандрів. Першого ж дня ля Кота збив з коня королівський блазень, і ля Їлива, за звичаєм, мала покинути переможеного й перейти до переможця. Та вона не схотіла розлучатися з ля Котом і навідріз відмовлялась кидати його й після дальших численних його поразок. «А що якби переможець сам відмовився прийняти таку здобич?» — поцікавився я. Сенді відповіла, що так не буває. Переможець зобов'язаний прийняти здобич. Інакше це було б порушенням усіх законів. Я вирішив запам'ятати ці слова. Коли мені вже несила буде слухати її теревені, я дам якомусь лицареві перемогти себе, і, може, вона пурхне до нього.

Із замкових мурів нас гукнула варта й після недовгих переговорів дозволила ввійти. Нічого приємного про ті відвідини я розповісти не можу. Але й особливого розчарування не зазнав, бо репутація місіс феї Моргани була мені добре відома й на радісні сюрпризи я не розраховував. Вона держала в шорах ціле королівство, вдаючи із себе могутню чарівницю. Всі звички її були порочні, всі вчинки — лихі. Холодна злість була її прикметною рисою. Кривавий слід жорстоких злочинів тягся за нею, і найпоширенішим з-поміж них було вбивство. Мені страшенно кортіло подивитися на неї — вона викликала не меншу цікавість, ніж сам сатана. На мій подив, вона виявилася напрочуд вродливою: чорні помисли не спотворили рис її обличчя; роки не зморщили її атласної шкіри, не торкнулися її квітучої свіжості. Фея могла б зійти за онуку старого Урієнса, вона здавалася сестрою свого власного сина.

Тільки-но ми проїхали замкову браму, Моргана звеліла, щоб нас привели до неї. У тронному залі були король

Урієнс, старий із добрим обличчям і несміливими манерами, та їхній син сер Увен Білорукий, з яким мені, звичайно, цікаво було познайомитися, бо про нього розповідали, що він колись сам-один переміг тридцятьох лицарів, а крім того, Сенді протуркотіла мені всі вуха про його подорож із сером Гавеном і сером Маргаусом. Та найбільше мене цікавила, звісно, сама Моргана; відразу впадало в око, що вона верховодила тут над усіма. Вона запросила нас сісти й почала з чарівною привітністю й теплотою розпитувати мене. Господи, голос у неї був милозвучний, мов пташиний спів, мов мелодія флейти! Я вже не сумнівався, що цю жінку обмовили, оббрехали. Вона розливалася соловейком, поки не ввійшов юний красунчик-паж, убраний у барвистий, мов веселка, одяг; наблизившись до неї плавною, легкою ходою із золотою тацею в руках, він граційно опустився на одне коліно, але, перестаравшись, утратив рівновагу і злегка штовхнув її коліно. Моргана встромила в нього кинджал так спокійно, наче перед нею був пацюк.

Бідолашне хлоп'я впало на підлогу, його ноги в шовкових панчохах судомно сіпнулись, і воно померло. Старий король мимоволі жалісливо зойкнув. Однак фея скинула на нього такий погляд, що старий відразу осікся й більше не розтуляв рота. Знаком вона звеліла серові Увену вийти в передпокій покликати слуг, а сама тим часом щебетала так весело й безтурботно, наче нічого й не сталося.

Я побачив, що господиня з неї чудова: розмовляючи з нами, вона весь час краєчком ока стежила, щоб слуги не зробили якоїсь похибки, виносячи труп; коли вони прийшли із свіжими чистими рушниками, вона звеліла віднести їх назад і принести інші; а коли вони витерли підлогу й уже намірились іти, вона показала на червону плямку завбільшки як сльоза, котрої не такі гострі очі служників не помітили. Мені стало ясно, що ля Кот-Маль-Телю не вдалося зустрітися з господинею цього дому. Німі докази часто промовляють голосніше й виразніше за людську мову!

Голос феї Моргани й далі чарував слух своєю милозвучністю. Дивовижна жінка! А який у неї погляд! Під її докірливим поглядом слуги здригались і аж присідали — як ото боязкі люди присідають при спалаху блискавки. Я відчував, що і в мене починають труситися жижки. А на старого братика Урієнса жаль було дивитись: він мав зацькований вигляд і здригався ще до того, як вона встигала втупити в нього очі.

В розмові я мав необережність схвально відгукнутися про

короля Артура, на мить забувши, як ця жінка ненавидить свого брата. Цієї ненароком мовленої похвали вистачило, щоб лице Моргани стало темніше від неба перед бурею. Гукнувши сторожу, вона наказала:

— Киньте-но цих пройдисвітів до темниці!

Я похолов, бо про її темниці розповідали жахливі речі. Я розгубився й не знав, що сказати, як діяти. Зате Сенді не втратила духу. Коли воїн поклав мені руку на плече, її тоненький голосочок із спокійною впевненістю мовив:

— О, рани господні, невже тобі, бельбасе, набридло жити? Це ж Хазяїн!

На диво вдала думка — і така проста! А втім, я знаю, чому я сам не вхопився за неї: часом мені зв'язує руки, ноги і язик невимовна скромність, і саме в цю мить я став жертвою цієї не зовсім типової вади своєї вдачі.

Королеву враз ніби підмінили. Обличчя її проясніло, засяяло усмішкою, з уст знову полилися приязні, медоточиві слова, проте приховати свого страшного переляку вона все ж таки не змогла.

— Ні, ти тільки послухай, що меле твоя служниця! — вигукнула вона.— Можна подумати, що така прозорливиця, як я, могла пострахати переможця Мерліна не в жарт! Завдяки своїм чарам я заздалегідь знала, що ти прийдеш до нас, і впізнала тебе, тільки-но ти ввійшов. А цей маленький жарт я дозволила собі, сподіваючись заскочити тебе зненацька й змусити тебе показати своє мистецтво: мені так хотілося подивитись, як ти обдаси цих воїнів пекельним вогнем, спопелиш їх на місці, учинивши чудо, на яке сама я не здатна, але яке страшенно хотіла побачити, адже я цікава, мов дитина!

Воїни були не такі цікаві й квапливо вийшли геть, як тільки дістали дозвіл.

Розділ XVII

КОРОЛІВСЬКА УЧТА

Упевнившись, що я не гніваюсь і не ображаюся, королева, безперечно, вирішила, що їй пощастило обдурити мене. Переляк її незабаром минувся, і вона почала умовляти мене показати свою силу й убити кого-небудь,— пристала, мов реп'ях, так, що я не знав, як від неї відчепитися. На щастя, нас усіх покликали молитись, і вона дала мені спокій. Треба сказати, що дворянство, незважаючи на

свою нелюдську жорстокість, кровожерливість, пожадливість і розпусту, відзначалося глибокою, ревною побожністю. Ніщо не могло завадити йому сумлінно виконувати всі церковні приписи та відправи. Не раз доводилося мені бачити, як дворянин, заскочивши ворога зненацька, зупинявся помолитися, перш ніж перерізати йому горлянку не раз бачив, як дворянин, напавши із засідки й відправивши на той світ ворога, ішов до найближчого придорожнього розп'яття подякувати богові й лише тоді грабував труп. Поряд з такими витонченими манерами поблід навіть життєпис Бенвенуто Челліні, який через тисячу років сподобився святого сану. Вся британська знать разом з родинами щодня вранці та ввечері відвідувала відправи у своїх домашніх каплицях, і навіть найбільші мерзотники молилися ще разів п'ять-шість на день додатково. То була заслуга католицької церкви,— я визнаю це, хоч ніколи не належав до її друзів. Не раз я мимоволі запитував себе: «До чого докотилася б Англія, якби не було церкви?»

Після молитви ми обідали у великій бенкетній залі, освітленій сотнею ріжків з лоєм, де все відзначалося тією пишнотою, щедрістю й грубою розкішшю, яка пасує королям. У чільній частині зали, на помості, стояв стіл короля, королеви та їхнього сина, принца Увена. Від помосту через усю залу тягся стіл для гостей. На почесному місці сиділи вельможі й дорослі члени їхніх родин, що разом складали, власне, королівський двір,— усього шістдесят одна особа; а далі розміщувалися урядовці меншого рангу та їхні підлеглі; всього за столом сиділо сто вісімнадцять чоловік, а за їхніми стільцями стояло, прислуговуючи їм, стільки ж лакеїв. Тут було на що подивитися! На хорах оркестр, що складався з цимбалів, рогів, арф та інших знарядь тортур, ознаменував початок бенкету одним із перших варіантів чи, може, найпершою версією тієї нестерпної для барабанних перетинок какофонії, яка в пізніші часи дістала назву «Щастя моє — в твоїх синіх очах». Ця пісенька тоді ще була нова, і оркестр, певно, не встиг її розучити як слід. З цієї чи, може, з якоїсь іншої невідомої мені причини королева звеліла відразу після обіду повісити композитора.

Після музичного вступу священик, стоячи позад королівського стола, виголосив довгу молитву мовою, яку, очевидно, вважали за латину. Потім батальйон лакеїв зірвався з місця, забігав, заметушився — на кухню, з кухні, з тацями, без них, і велика учта почалася. Ніхто не розмовляв, жодне слово не порушувало тиші, всі зосереджено жували. Ряди

щелеп розтулялись і затулялись одночасно, і цей звук нагадував глухий стугін верстатів підземної фабрики.

Шаленство стравоходів тривало півтори години, і скільки за цей час було строщено харчів, уявити собі неможливо. Від головної окраси бенкету — велетенського вепра, який так велично простягався посеред столу,— не лишилося нічого, крім кістяка, що нагадував обручі для криноліна і красномовно символізував долю інших страв.

Коли подали солодощі, почалася пиятика, а з нею й балачки. Вино та мед цмулили кухлями, чоловіки й жінки веселішали, щасливішали, ставали дедалі дотепніші й гомінкіші. Джентльмени розповідали такі анекдоти, від яких вуха в'янули, проте ніхто навіть на зашарівся, а в найпікантніших місцях регіт розлягався такий, що якби це була стайня, а не фортеця, вона б неодмінно завалилась. Дами не пасли задніх — розповідали такі історійки, від яких затулилася б хусточкою Маргарита Наваррська, а то й сама велика Єлизавета Англійська, але тут у хусточку не ховався ніхто, всі тільки реготали, точніше, несамовито вили. Героями майже всіх масних оповідань були священики, але це анітрохи не бентежило присутнього тут капелана,— він сміявся разом з усіма. Мало того, на прохання гостей він громовим голосом проспівав кілька куплетів, не менш сороміцьких, ніж усі співані того вечора пісні.

Близько півночі товариство потомилося, нареготалося до кольок; всі повпивались: хто плакав, хто ліз цілуватись, хто шукав зачіпки для бійки, а хто валявся трупом під столом. Із жінок найгірше поводилась одна гарненька молода герцогиня, що завтра мала йти під вінець. Вигляд у неї був жалюгідний, що й казати. Вона могла б позувати для портрета молодої дочки регента Орлеанського на тому скандальному обіді, звідки її, хоч як вона лаялась і пручалась, віднесли п'яну й безпорадну до ліжка, за часів блаженної пам'яті Ancien Régime.

Раптом, саме в ту мить, коли капелан підніс руки, і всі ті, хто ще був при пам'яті, посхиляли голови, чекаючи благословення, з дверей під аркою в далекому кінці зали з'явилася, спираючись на костур, згорблена сива стара жінка. Вона підняла свій костур, націлилась ним на королеву і закричала:

— Нехай боже прокляття й помста божа впадуть на тебе, безжальна жінко! Ти вбила мого безневинного онука й розбила моє старе серце, позбавила мене єдиної надії, єдиної опори, єдиної втіхи й радості на цім світі!

Всі злякано перехрестилися, бо за тих часів люди страшенно боялися клятьби, а королева велично звелася на ноги і, зблиснувши потемнілими від люті очима, процідила крізь зуби:

— Візьміть її! На вогнище!

Воїни кинулися виконувати наказ. Соромно, нестерпно соромно було дивитися на таку жорстокість, але що можна було вдіяти? Сенді перехопила мій погляд. Я зрозумів, що на неї знову найшло натхнення, і сказав:

— Роби, як знаєш.

Вона відразу встала й, показуючи на мене, звернулася до королеви:

— Ваша величність, він не дозволяє. Скасуйте свій наказ, а то він зруйнує замок і розвіє його по вітру, мов поганий сон!

Хай тобі грець, хіба можна накидати мені такі неймовірні зобов'язання? А що, як королева...

Але мої побоювання були безпідставні. Королева навіть не спробувала опиратись, а, пополотнівши, опустилася на стілець і знаком показала воїнам, щоб відступилися від старої. Моргана враз протверезіла. І, видно, не тільки вона. Леді й джентльмени посхоплювалися на ноги і, забувши про двірський етикет, юрбою кинулися до дверей, перекидаючи стільці, б'ючи посуд, штовхаючись, пхаючись, працюючи ліктями, аби тільки встигнути проскочити за двері раніше, ніж я передумаю і все ж таки розвію замок по піднебессю. Тепер ви розумієте, яке то було забобонне товариство? Ні, це треба побачити на власні очі.

Сердешна королева з переляку так присмирніла, що навіть не наважилася без моєї згоди повісити композитора. Мені було дуже шкода її,— будь-хто на моєму місці перейнявся б до неї співчуттям, бо вона по-справжньому страждала; я вирішив піти на поблажку й не доводити діла до крайнощів. Поміркувавши трохи, я наказав привести музикантів і зажадав, щоб вони знову виконали «Щастя моє — в твоїх синіх очах». Пісню було виконано. Я переконався, що королева має цілковиту рацію й дозволив їй повішати весь оркестр. Ця невеличка поступка благотворно подіяла на господиню. Державний діяч небагато доможеться, нав'язуючи підлеглим у кожному випадку свою залізну волю, бо це принижує їх, позбавляє ініціативи і тим самим підриває його власну могутність. Час від часу в малому й незначному потурати підлеглим, коли це не шкодить справі,— ось наймудріша політика.

Тепер, коли королева заспокоїлась і навіть повеселішала, хміль знов ударив їй у голову, розв'язав язика, і він зателенькав срібним дзвіночком. Так, балакати вона була мастак. А мені не випадало нагадати їй, що вже пізно, що я страшенно стомився й хочу спочити. Як же це я, дурень, не пішов спати разом із усіма! А тепер сиди й слухай, бо іншої ради нема! Отак вона заливалася дзвінким калатальцем у глибокій, примарній тиші заснулого замку, аж раптом знизу, з-під землі, долинув приглушений зойк, сповнений такого болю, що мені мороз поза шкірою пішов. Королева замовкла, й очі її радісно зблиснули; вона схилила набік свою гарну голівку, як ото пташка, коли прислухається. Зойк знову прорізав тишу.

— Що це таке? — спитав я.

— Оце сила духу! Оце витримка! Минуло вже стільки годин, а він усе ще терпить!

— Терпить? Що саме?

— Тортури. Ходім — ти побачиш веселе видовище. Якщо він і зараз не признається, його шматуватимуть у тебе на очах.

Яким ніжним, яким чарівним виплодком пекла вона була! Яка щаслива безтурботність бриніла в її голосі, тоді як мені аж ноги зводила судома від співчуття до того нещасного! У супроводі сторожі в латах, що несла запалені смолоскипи, ми пройшли лункими коридорами, а потім кам'яними сходами спустились у вогкий, глибокий підвал, що тхнув цвіллю та віками в'язничного мороку. То була довга, страхітлива, тяжка дорога, яку аж ніяк не полегшувало й не звеселяло щебетання відьми, що розповідала про бідолаху та його злочин. Як твердив один донощик, який не відкрив свого імені, він убив оленя в королівському заповіднику. Я сказав:

— Донос невідомого — це ще не доказ, ваша величність. Слід було б зробити очну ставку обвинувачеві та обвинуваченому.

— Я не подумала про це, бо справа, зрештою, така дріб'язкова. Але навіть якби я схотіла, очної ставки зробити однаково б не змогла, бо обвинувач прийшов до лісника вночі, та ще й у машкарі, розповів йому все і зник, і лісник не знає, хто він такий.

— Виходить, цей невідомий — єдиний, хто бачив, як убили оленя?

— Пхе! Та *ніхто* взагалі не бачив, як убили оленя, але той невідомий бачив цього упертюха коло місця, де лежав

олень, і, сповнившись похвального вірнопідданського запалу, доніс на нього лісникові.

— Отже, невідомий і сам був поблизу вбитого оленя? А що, як він сам його і вбив? Той вірнопідданський запал, ще й у машкарі, їй-богу, викликає підозру. І скажіть мені, ваша величність, навіщо ви піддали заарештованого тортурам? Яка з цього користь?

— Інакше він не признається. А коли не признається, то занапастить свою душу. За злочин, що він учинив, закон карає смертю, і я, звісно, подбаю про те, щоб він не уникнув кари. Але я занапащу і свою власну душу, якщо дозволю йому померти без каяття та без розгрішення. Ні, лізти через нього у пекло — нема дурних!

— Ваша величність, а що як йому нема в чому каятися?

— Ну, це ми зараз побачимо. Якщо я закатую його до смерті, а він ні в чому не признається, значить, що йому й не було в чому признаватись, еге ж? Отже, я не занапащу своєї душі через людину, яка не покаялася, бо їй не було в чому каятися,— і таким чином уникну пекла.

Типовий спосіб мислення — чи точніше, відмови від мислення — тих часів! Сперечатися з нею було марно. Аргументи розбиваються в друзки об кам'яну стіну забобонів, не залишаючи на ній ні вм'ятин, ні подряпин. А її забобони поділяли усі без винятку в тодішній Англії. Найсвітліші голови в країні не змогли б доміркуватися, на що хибує її логіка.

Ввійшовши до катівні, ми побачили видовище, якого мені не забути, мабуть, повік. Молодий гігант років тридцяти лежав розіп'ятий на дибі; його зап'ястки й кісточки були прив'язані мотузками до коловоротів. Спотворене мукою обличчя було мертвотно бліде, чоло вкривали краплі поту. Над ним схилялися священики, тут же були кат і сторожа; на стінах чаділи смолоскипи, а в кутку сиділа, скорчившись, молода жінка із спотвореним обличчям і зацькованими, божевільними очима. На колінах у неї спало немовлятко. Саме як ми переступили через поріг, кат трохи крутнув коловорот, і з уст мученика й жінки водночас вихопився болісний зойк. Я крикнув, і кат попустив мотузки, навіть не озирнувшись на мене. Я не міг дозволити, щоб таке страхіття тривало: моє власне серце не витримало б і розірвалося. Я попросив у королеви дозволу поговорити з в'язнем сам на сам; вона почала була заперечувати, й тоді я неголосно

сказав, що не хочу сперечатися з нею в присутності слуг, але їй доведеться виконати мою волю, бо я представник короля Артура й слово моє — закон. Вона зрозуміла, що доведеться поступитись. Я попросив її назвати мене цим людям, а потім піти. Це було їй неприємно, проте вона проковтнула шпильку і зробила навіть більше, ніж я сподівався,— не тільки дала свою згоду, а й сказала:

— Робіть усе, що вам накаже цей лорд. Він — Хазяїн.

Це слово діяло, мов заклинання,— бачили б ви, як ті щури заметушилися! Королівська сторожа вишикувалась і з Морганою на чолі, освітлюючи смолоскипами підземні переходи, подалася геть. Коли їхня розмірена, лунка хода завмерла вдалині, я звелів зняти в'язня з диби, перенести на ліжко, прикласти до його ран цілюще зілля і дати йому вина. Жінка підповзла ближче до нещасного. В очах її світилися любов і ніжність, але час від часу вона злякано озиралася, ніби побоюючись, що її проженуть; вона торкнулася долонею чоловікового лоба, але в ту ж мить з жахом відсахнулась, перехопивши мій погляд. На неї боляче було дивитись.

— Боже милий! — вигукнув я.— Та приголуб ти його, дівчино. Роби що хочеш, не звертай на мене уваги.

Вона глянула на мене вдячно, наче тварина, яку прилащили. Відклавши набік дитину, вона притулилася щокою до чоловікової щоки, гладячи рукою його волосся і вмиваючись щасливими сльозами. Чоловік трохи ожив і голубив жінку очима,— на більший вияв ніжності йому бракувало сили. Я вирішив, що з катівні вже можна прогнати сторонніх і звелів забратися геть усім, крім дружини в'язня. А тоді сказав:

— Ну, друже мій, а тепер *ти* розкажи мені, як було діло. Що говорять інші, я вже знаю.

Чоловік заперечливо похитав головою. Але жінка, видно, зраділа цій можливості поговорити начистоту,— так мені принаймні здалося. Я спитав у нього:

— Ти знаєш мене?

— Так. В Артуровім королівстві тебе всі знають.

— Якщо ти знаєш про мене правду, а не брехню, то не повинен боятися говорити зі мною.

Жінка квапливо втрутилась:

— Ах, мій благородний лорде, переконай його! Ти переконаєш його, коли схочеш. Він терпів такі муки! І все через мене, через мене! Це так страшно! Краще б він

помер швидкою, легкою смертю! О, Г'юго, бідолашний мій Г'юго, смерть була б найкращим порятунком! О, як мені тяжко дивитися на його страждання!

Вона заридала й припала до моїх ніг, усе ще благаючи. Чого ж вона благала? Смерті свого чоловіка? Я не зовсім розумів, до чого вона хилить. Та Г'юго перепинив її, мовивши:

— Тихо! Ти сама не розумієш, чого просиш. Невже я заради легкої смерті приречу на голод тих, кого люблю! Я гадав, ти знаєш мене краще.

— Нічого не розумію,— сказав я.— Про що, власне, йдеться?

— Ах, ласкавий лорде, переконай його! Подумай, якої муки завдають мені його страждання! А він мовчить, він не зізнається, хоч благословенна швидка смерть була б такою втіхою...

— Що ти верзеш? Він вийде звідси вільною людиною. Він не помре!

Бліде чоловікове обличчя засяяло, жінка кинулась обіймати мене, не тямлячи себе з радощів.

— Він урятований! — скрикнула вона.— Бо сам король Артур промовляє устами свого слуги, а слово Артурове — золото!

— Отже, ти повірив нарешті, що на мене можна покластися. Чому ж ти не довіряв мені досі?

— Я довіряв тобі. Ми обоє довіряли.

— Чому ж ти тоді нічого не хотів мені сказати?

— Ти нічого мені не обіцяв. Інакше я б давно тобі все розповів.

— Ясно, ясно... А проте мені важко збагнути: ти терпів тортури й не признавався. Виходить, тобі нема в чому признаватись...

— Мені, мілорде? Помиляєтесь! Адже оленя вбив я!

— Ти? Ну, знаєш, ти мене геть заплутав...

— Мій любий лорде, я на колінах благала його признатись, але...

— Благала признатися? Ні, я вже зовсім нічого не розумію. Чому ж ти благала його признатись?

— Бо тоді б його швидко стратили, і йому не довелося б мучитися.

— Гм, у цьому є певний глузд. Але ж він не хотів, щоб його швидко стратили?

— Не хотів? Ще й як хотів!

— Тоді якого біса він не признавався?

— Ах, ласкавий сер, як же я міг залишити дружину й малятко без хліба, без даху над головою?

— Ага, нарешті я збагнув! У тебе золоте серце! Жорстокий закон позбавляє засудженого всього майна й пускає з торбами його вдову та сиріт. Тебе можуть закатувати до смерті, та якщо ти не признаєшся й до вироку не дійде, суд не матиме права пограбувати дружину й твоє дитя. Отже, ти захищав їх як справжній чоловік, а ти поводилася як справжня жінка й любляча дружина, бо ладна була врятувати його від тортур ціною власної голодної смерті... Так, нам, чоловікам, далеко до жіночої самопожертви. Я заберу вас обох до своєї колонії, вам там сподобається. Я влаштую вас на Фабриці, де тупих, покірливих автоматів обертають на *людей*.

Розділ XVIII

У В'ЯЗНИЦІ КОРОЛЕВИ

Я влаштував усе, як задумав, і цього чоловіка відпустили додому. Мені дуже кортіло колесувати ката; не за те, що він працював старанно і добре,— не міг же я покарати його за те, що він сумлінно виконує свої службові обов'язки! — а за те, що він знущався з дружини в'язня — бив її та всіляко кривдив. Про це мені розповіли патери, палко вимагаючи покарання ката. Правда, ці слуги господні були мені глибоко несимпатичні, але подеколи й серед них траплялися порядні люди. Тобто, деякі випадки свідчили, що далеко не всі представники цієї братії були пройдисвіти й себелюбці, і багато хто з них, надто ті, що жили одним життям з народом, щиро й самовіддано намагалися полегшити тяжку долю простих людей. Змінити щось я був безсилий, а тому старався менше сушити собі тим голову, не марнуючи дорогого часу. Я не маю звички шукати ради там, де її немає. Мені це не подобалося, бо саме такі речі прихиляють народ до панівної церкви. Звісно, без релігії нам поки що не обійтися, та я віддаю перевагу тій релігії, що поділена на сорок незалежних ворогуючих сект, як було в Сполучених Штатах за моїх часів. Концентрація влади в якійсь одній політичній установі завжди може призвести до небажаних наслідків, а панівна церква — це установа політична; її створено для політичних цілей; її

випещене, виплекано, вишколено для політичної мети; вона ворог людської свободи, а те добро, яке вона чинить, вона чинила б ще краще, будучи поділеною на якнайбільше розрізнених сект. Можливо, тут я помиляюся, але я так вважаю. Адже я всього-на-всього людина, і моя думка варта не більше, ніж думка папи римського, але й не менше.

Колесувати ката я не хотів, однак не міг і залишити поза увагою справедливу скаргу патерів. Якось покарати негідника все ж таки треба було, і я, звільнивши його з посади ката, призначив на посаду капельмейстера нового оркестру, що мав бути створений замість старого. Він благав мене зглянутися на нього, запевняв, що не вміє грати, і це була відмовка загалом вагома, проте в даному разі недостатня, бо в усьому королівстві не було музиканта, який умів би грати.

Наступного ранку королева вельми розгнівалась, коли дізналася, що Г'юго залишився живий і що майна його вона теж не одержить. Але я сказав, що вона повинна терпляче нести цей хрест, бо хоч закон і звичай дають їй право на життя й майно цього чоловіка, у справі виявлено обставини, які пом'якшують провину, і я помилував його ім'ям короля Артура. Олень спустошував поля цього чоловіка, і він убив його зопалу, а не заради зиску, а до королівського лісу відніс, сподіваючись, що завдяки цьому винного не буде знайдено. Клята баба! Я ніяк не міг утовкмачити їй, що напад гніву при вбивстві тварини чи людини пом'якшує провину, і врешті махнув рукою — нехай собі сердиться, поки не набридне. Розтлумачуючи їй усі ці обставини, я ще сказав, що коли вона вбила пажа, то її раптовий гнів також є обставиною, яка трохи пом'якшує злочин.

— Злочин?! — вигукнула вона.— Що ти верзеш? Теж мені злочин! Адже я *заплачу* за це!

Переконувати її було марно. Виховання! Виховання — ось що головне. Ми говоримо про людську вдачу. Дурниці! Вдача сама по собі не з'являється, вона просто наслідок спадковості й виховання. Оце ми й називаємо вдачею. Ми не маємо ні власних думок, ні власних поглядів — ми або успадковуємо їх, або засвоюємо під впливом виховання. Все, що є в нас свого власного і що може бути поставлене нам у заслугу чи в провину, вміститься на кінчику голки, а решту ми дістали у спадщину від довгої низки предків, починаючи з молюска, чи коника, чи мавпи, від

яких протягом мільярдів років так марудно та безглуздо, невигідно розвивався наш людський рід. Що ж до мене, то в цій виснажливій і невеселій мандрівці між двома вічностями я прагну лише одного, прожити життя чисто, чесно, справедливо і зберегти в собі ту мікроскопічну часточку, яка є власне моїм справжнім «я»; решта ж може опинитися хоч і в пеклі, мені байдуже.

Королева, хай їй всячина, була зовсім не дурна, розуму їй не бракувало, але виховання зробило з неї ослицю,— звісно, з погляду людини, що жила в наступному тисячолітті. Вбивши пажа, вона не вчинила ніякого злочину, а тільки здійснила своє право, і це своє право вона відстоювала спокійно й переконано. Змалку їй прищепили тверду й беззастережну віру в те, що закон, який дозволяє їй убивати своїх підданих, коли вона тільки забажає, правильний і справедливий.

Що ж, навіть сатані треба віддавати належне. Королева заслуговувала на похвалу, але я не міг сказати їй доброго слова — воно ставало мені кісткою в горлі. Вбити хлопчика вона мала право, але аж ніяк не зобов'язана була платити за це. Закон, що вимагав сплати за вбивство, її не стосувався. Моргана добре знала, що, сплачуючи гроші за хлопця, вона чинить великодушно, благородно, за це я мав би по справедливості похвалити її; але я не міг — у мене язик не повертався. Я все бачив у своїй уяві нещасну стару матір з розбитим серцем і гарненького хлопчика в мереживах та шовках, залитих його невинною кров'ю. Як вона могла заплатити за нього? *Кому?* І знаючи, що ця жінка, зважаючи на одержане виховання, заслуговує похвали і навіть захоплення, я, вихований зовсім інакше, не міг похвалити її. Я спромігся лише сказати, що вчинок її викличе захоплення інших — і це, на жаль, була правда:

— Ваша величність, ваш народ обожнюватиме вас за це.

Я сказав їй щиру правду, але подумки заприсягся повісити її за цей злочин, якщо колись матиму таку можливість. Дуже вже погані були деякі з тогочасних законів, аж надто погані. Хазяїн мав право вбити свого раба ні за що ні про що — з досади, зі злості, просто задля розваги; а людина, голову якої прикрашала королівська корона, могла, як ми вже бачили, вбити *свого* раба, тобто будь-кого. Дворянин мав право вбити простолюдина і сплатити за нього грішми або натурою. Вельможа мав за законом право вбити іншого вельможу безплатно, однак він міг чекати помсти; будь-хто міг відправити на той світ кого завгодно; тільки простолюдин і

раб не мали цих привілеїв. Якщо ж вони вбивали когось, то це так і вважалось — убивством, а закон якнайсуворіше забороняв убивства. З убивцею, а також з його родиною розправлялися швидко, надто коли вбитий належав до вищого кола. Якщо простолюдин ранив дворянина, скажімо, так, як Дам'єн — Людовіка XV, завдавши подряпини не те що не смертельної, а навіть безболісної, то бідолаху однаково чекала Дам'єнова доля: його прив'язували до коней і розривали на частини; цілі юрби збігалися потішитися таким видовищем, пожартувати й повеселитись; деякі розваги цього вишуканого товариства відзначалися такою самою жорстокістю й непристойністю, як ті, що їх описав люб'язний Казанова в своєму розділі, присвяченому четвертуванню одного з найнебезпечніших ворогів Людовіка XV.

Вдосталь надивившись на всі принади страхітливого замку Моргани, я дуже хотів забратись якнайдалі звідти, але мене стримував один задум, забути про який не давало мені сумління. Якби мені довелося заново створювати людину, я звільнив би її від сумління. Сумління завдає людині таких прикрощів! І хоч од нього теж є користь, і то чимала, врешті-решт воно собі ж таки дорожче обходиться. Якби ми мали менше цього добра, нам жилося б куди спокійніше. А втім, це моя особиста думка, думка однієї людини; той, хто не побував у моїй шкурі, може думати зовсім інакше. Він має право на свою власну точку зору. Я ж наголошую тільки ось на чому: по багатьох роках спостережень над своїм сумлінням я дійшов висновку, що воно завдавало мені більше турботи та мороки, ніж будь-яка інша природжена риса. Певно, спочатку я цінував його, бо ми цінуємо все, з чим з'явилися на світ божий; але тепер бачу, яким я був дурнем. Так, дурнем, і щоб довести це, не треба ходити далеко: вистачить глянути на справу під іншим кутом зору. От, скажімо, якби я мав у себе всередині ковадло, чи цінував би я його? Ну, звісно, ні. А тим часом, якщо подумати, істотної різниці між ковадлом і сумлінням немає — і те, і те тягати в собі однаково незручно. Я помічав це безліч разів. До того ж коли тягати ковадло вам стане несила, ви можете розчинити його якимись кислотами; але не існує жодного способу позбутися сумління, поки воно саме не втихомириться,— я принаймні такого способу не знаю.

Словом, я надумав зробити перед від'їздом одне діло, до речі, вельми неприємне. Думка про нього цілий ранок мулила мені душу. Я міг би поговорити про це діло із старим

королем, але однаково нічого не домігся б — король був згаслим вулканом; свого часу цей вулкан діяв, та жар його давно вичах, і від нього лишилася тільки велична купа попелу; певно, король міг зрозуміти мене, поспівчувати, але не зарадити. Він не мав ніякої ваги, цей так званий король; уся влада належала королеві. Вона була вогнедишним Везувієм. Щоб догодити вам, вона могла б засмажити для вас зграйку горобців, але, скориставшись із цієї нагоди, могла б заразом спалити потоком лави ціле місто. Врешті я поклався на прислів'я: «Як нічим не рискувати, то нічого й не мати».

Набравшись сміливості, я звернувся до її королівської величності. Я сказав, що недавно провів загальний огляд усіх в'язниць у Камелоті й довколишніх замках і, як її ласка, залюбки подивився б на її колекцію в'язнів. Вона закомизилась, на що я, до речі, й сподівався. А потім погодилася. На це я також сподівався, хоча й не думав, що вона здасться так швидко. Домігшись свого, я заспокоївся. Королева викликала сторожу із смолоскипами, й ми спустились у підземелля. В'язниця містилася під за́мком і складалася переважно з маленьких камер, видовбаних просто в скелі. В деякі з них зовсім не проникало світло. В одній такій камері ми побачили жінку в смердючому лахмітті, яка сиділа на землі, мовчала й не відповідала на наші запитання, лише раз чи два вона глянула на нас крізь павутиння сплутаного волосся, неначе хотіла побачити, хто це раптом осліпив і оглушив її, урвавши одноманітні, похмурі сни, що стали її життям; потім вона знову похнюпилась, сплела на колінах брудні пальці й більше не ворушилась. Цій бідолашній жінці, схожій на лантух з кістками, було на вигляд років сорок, але то тільки на вигляд: вона просиділа у в'язниці дев'ять років, а коли її кинули сюди, їй було всього вісімнадцять. Вона була простолюдка, донька одного з васалів сера Бреза Безжального, сусіднього лорда, і потрапила сюди, бо в ніч свого весілля відмовила лордові в тому, що потім дістало назву «права сеньйора», і, більше того, відповіла насильством на насильство, проливши півшкалика його майже священної крові. Молодий, подумавши, що життя його коханої в небезпеці, прибіг їй на допомогу й виштовхнув украй здивованого таким незвичайним поводженням і прикро ображеного лорда до вітальні, просто в натовп переляканих, тремтячих гостей. Оскільки в самого лорда власна в'язниця була переповнена, він попросив

королеву помістити в її темниці обох його злочинців. Їх кинули туди менше ніж за годину по тому, як вони вчинили злочин, і відтоді вони більше не бачились. Дев'ять років провели вони в цілковитій темряві, замуровані в скелі, нічого не знаючи одне про одного, хоч їх розділяло якихось півсотні футів. У перші роки вони ще благально питали у сторожі: «Чи він живий?» — «Чи вона жива?» Їхні гіркі сльози могли б зворушити навіть каміння. Але серця твердіші за каміння. Їм не відповідали, і врешті вони перестали питати і про це, і про будь-що взагалі.

Вислухавши цю оповідь, я захотів подивитися на чоловіка. Йому було тридцять чотири роки, а на вигляд — всі шістдесят. Він сидів на квадратній брилі, похнюпившись, схрестивши руки на колінах. Обличчя його не було видно за довгим волоссям; він увесь час бурмотів щось собі під ніс. Підвівши голову, в'язень повільно обвів нас байдужим, тупим поглядом, болісно мружачись від світла смолоскипів, потім знов опустив голову і забурмотів, більше не звертаючи на нас уваги. Я помітив кількох німих свідків цієї трагедії — давні, вже гладенькі шрами від кайданів на руках і ногах в'язня, а також прикріплені до брили ланцюги з наручниками й путами. Але все це залізяччя лежало на землі, вкрите грубим шаром іржі. Кайдани стають непотрібні, коли в'язень занепадає духом.

Мені не вдалося вивести цього чоловіка із стану заціпеніння; тоді я наказав відвести його до неї, його коханої, тієї, що колись уособлювала для нього всю земну красоту — троянди, перли й росу; тієї, що була найкращим, найчудовішим витвором природи, що мала незрівнянні очі, наймелодійніший у світі голос, найсвіжіший рум'янець, найгнучкіший стан, небесну вроду, властиву тільки витворові мрії. Коли він побачить її, застояна кров знову завирує у його жилах; коли він побачить її...

Та на мене чекало розчарування. Сидячи поряд на землі, вони кілька хвилин з невиразною, якоюсь тваринною, неусвідомленою цікавістю оглядали одне одного, а тоді опустили очі, і видно було, що думки їхні знову полинули в далеку країну тіней та мрій, про яку ми нічого не знаємо.

Я наказав звільнити їх і відвести до друзів. Королеві це не дуже сподобалося. Особисто вона в цій справі не була зацікавлена, але їй здалося, що це може образити сера Бреза Безжального. Я, проте, запевнив її, що коли він ремствуватиме, я зумію його заспокоїти.

Я звільнив із тих жахливих щурячих нір сорок сім

в'язнів, залишивши тільки одного. Це був лорд, який убив іншого лорда, далекого родича королеви. Той, другий лорд, улаштував засідку на нього, маючи намір убити його, але цей виявився сильнішим і перерізав нападникові горлянку. Я залишив його у в'язниці, однак, не за це вбивство, а за те, що він зі злості завалив камінням єдину громадську криницю в одному із своїх злиденних сіл. Королева збиралася повісити його за вбивство її родича, але я пояснив їй, що за таке не вішають: знешкодити того, хто замислив убивство,— не злочин. Однак я дозволив їй повісити його за зруйнування криниці, і вона цим удовольнилася, вирішивши, що це все ж таки краще, ніж нічого.

Господи, за які нікчемні провини було запроторено до в'язниці більшість із тих сорока семи чоловік і жінок! Дехто взагалі не мав за собою ніяких гріхів, а в підземеллі опинився лиш за те, що чимось розгнівив королеву, інколи навіть не королеву, а когось із її друзів. Той в'язень, який потрапив сюди останнім, постраждав за необережне зауваження. Він сказав, що, на його думку, всі люди однакові, а різними їх робить лише одяг. І додав: якщо увесь народ роздягти догола, то чужоземець не зуміє відрізнити короля від знахаря, а герцога від лакея. Певно, ідіотське виховання ще не встигло розм'якшити мозок цьому чоловікові. Я звільнив його й відіслав на фабрику.

Деякі з камер, видовбаних у скелі над проваллям, мали вузеньку, мов наконечник стріли, шпарину, крізь яку до в'язня проникав благословенний сонячний промінчик. В'язневі однієї з таких камер випали особливо тяжкі муки. Із свого темного ластівчиного гнізда на високій скелі він крізь ту шпарину міг бачити рідну оселю внизу, в долині; і протягом двадцяти двох років він дивився на неї з болем і тугою в серці. Уночі він бачив, як у вікнах засвічувалися вогні, удень — як заходили й виходили люди — без сумніву, його дружина й діти, хоч упізнати когось із такої відстані не міг. Не раз за ці роки він бачив у домі свята й намагався радіти, уявляючи собі, що то — весілля котрогось із його дітей. Бачив і похорон, який краяв йому серце, бачив і навіть розрізняв труну, хоч не міг визначити її розміру й не знав, хто помер — дружина чи хтось із дітей. В'язень бачив, як урочисто вирушала похоронна процесія із священиками й плакальниками, несучи геть нерозгадану таємницю. Він залишив удома дружину й п'ятеро дітей, і за дев'ятнадцять років він п'ять разів бачив похорони, всі — занадто пишні, як на слугу. Отже, він утратив уже

п'ять своїх скарбів; один іще лишився — неоціненно, безмежно дорогий, але котрий? Дружина? Чи дитина?

Це запитання мучило його вдень і вночі, вві сні й наяву. Так чи так, життя його не було позбавлене змісту, і промінчик світла у темниці рятував тіло і розум. Здоров'я його було ще цілком добре. Коли він розповів мені свою сумну історію, я відчув те, що відчули б і ви, якщо наділені нормальною людською цікавістю — тобто я не менше, ніж він, запалав бажанням довідатися, хто ж із його родини лишився живий. Я сам одвіз його додому, й бачили б ви, як нас зустріли — тайфунами й циклонами несамовитих радощів, цілими ніагарами щасливих сліз. І уявіть собі, ми застали в тому домі його колись молоду дружину, а тепер сивіючу п'ятдесятирічну матрону, і всіх п'ятьох його дітей, тепер дорослих чоловіків та жінок, що вже самі обзаводилися сім'ями, бо, як виявилося, ніхто з них не помер! Але ж подумайте, до якої бузувірської вигадливості дійшла королева: ненавидячи цього в'язня чорною ненавистю, вона навмисне влаштовувала всі ті похорони, аби шматувати йому серце; і найпідступнішою була її остання вигадка — зупинитися на п'яти похоронах, тим самим завдавши його старій нещасній душі якнайбільших мук.

Якби не я, він так і не вийшов би на волю. Фея Моргана ненавиділа його всім серцем і ніколи б його не помилувала. А проте злочин свій він учинив скоріше з необачності, аніж з лихим заміром. Він сказав, що в неї руде волосся. Волосся в неї і справді руде; але висловлюватися так було не варто. Коли руді люди обіймають високе становище в суспільстві, їхнє волосся слід називати каштановим.

Подумати тільки: про п'ятеро з-поміж цих сорока сімох в'язнів ніхто вже не знав, ні як їх звуть, ні за який злочин й коли вони опинилися в тюрмі! Це були жінка і четверо чоловіків — усі згорблені, зморщені, старі, із згаслим розумом. Вони й самі давно забули всі ці подробиці — в усякому разі, нічого певного про себе сказати не могли й тільки робили невиразні припущення, щоразу інші. При в'язниці служили священики, обов'язком яких було щодня молитися разом із в'язнями, нагадувати їм, що господь помістив їх сюди з якоюсь тільки йому відомою мудрою метою і що він полюбляє в людях низького походження терплячість, смиріння і покору гнобителям. Зміняючись, священики переказували один одному якісь туманні легенди про ту п'ятірку людських руїн. Легенди вберегли дуже мало фактичного

матеріалу — власне, лише приблизні свідчення про те, як довго вони просиділи, але — жодних фактів про злочини чи імена. Згідно з цими приблизними свідченнями, ні один з п'ятьох не бачив денного світла щонайменше тридцять п'ять років; але скільки вони скніли під землею до того, встановити було неможливо. Король і королева знали тільки, що дістали цих нещасних разом із троном у спадщину від попередньої фірми. А що справи разом із в'язнями передані не були, то спадкоємці не визнали за ними жодної вартості й не виявили до них будь-якого інтересу.

— Тоді чому ж ви не відпустили їх на волю? — спитав я в королеви.

Це запитання заскочило її зненацька. Чому? Хтозна! Просто така можливість не спадала їй на думку! Так, сама про те не здогадуючись, вона передбачила історію майбутніх в'язнів замку Іф. Тепер мені було ясно, що за традиціями, на яких вона була вихована, «успадковані» в'язні теж ставали її власністю — звичайнісінькою власністю. А коли нам дістається у спадок майно, ми не збираємося позбутись його, навіть якщо воно не має для нас ніякої вартості.

Коли я вивів цю колекцію людських кажанів на свіже повітря, на яскраве надвечірнє сонце — попередньо зав'язавши їм очі, щоб вони не посліпли,— то було на що подивитися! Кістяки, привиди, страховиська, опудала — ось вам найзаконніші діти монархії з ласки божої й панівної церкви.

— От би сфотографувати їх зараз! — вихопилося в мене.

Вам, певно, доводилося зустрічати людей, які ніколи не признаються, що їм невідоме значення якогось звучного нового слова. І чим темніші вони, тим більше стараються приховати своє неуцтво. Королева належала саме до таких і через те раз у раз попадала на слизьке. Почувши мої слова, вона завагалася на мить, а тоді обличчя її раптом прояснiло, і вона заявила, що виконає моє прохання.

«Ти? — здивовано подумав я.— Та що ти тямиш у фотографії?» Але подив мій тривав недовго. Вона вже прямувала до натовпу звільнених із сокирою в руках!

Так, що й казати, ця фея Моргана була химерна жінка. Багатьох оригіналок бачив я на своїм віку, але вона переплюнула всіх! І який характерний для неї був саме цей випадок! На фотографії вона зналася не більше, ніж кобила, але вирішила, що в будь-якому разі не припуститься великої помилки, якщо постинає сокирою кілька голів.

Розділ XIX

МАНДРІВНЕ ЛИЦАРСТВО ЯК ФАХ

На другий день, раннього ясного ранку ми з Сенді знову вирушили в дорогу. Як хороше було на повні груди вдихати свіже, росяне, запашне, благословенне лісове повітря після того нестерпного смердючого гнізда стерв'ятників, де ми протягом двох діб задихалися душею й тілом! Звичайно, задихався тільки я, бо Сенді, яка змалку звикла до великосвітського життя, почувалася в тому замку мов риба в воді.

Сердешна дівчина! Язичок їй аж судомило від виснажливої бездіяльності, і я передчував, що наслідки цього вимушеного відпочинку окошаться на мені. Я не помилився; але вона так самовіддано підтримувала й виручала мене в замку своєю безмежною дурістю, кориснішою, до речі, за найвищу мудрість, що я вирішив дозволити їй знову запустити свою тріскачку, вона цього заслужила. І в мене навіть не потьмарилося в очах, коли вона почала:

— А тепер повернімося до сера Маргауса, який подався на південь з дівою, котрій було тридцять літ...

— Гадаєш, тобі вдасться трохи наздогнати наших ковбоїв, Сенді?

— Атож, достойний мілорде.

— Ну, що ж, уперед! Я постараюся не перебивати тебе, коли це буде в моїх силах. Починай спочатку, жени з копита вскач, а я тим часом наб'ю люльку й слухатиму тебе уважно.

— А тепер повернімося до сера Маргауса, який подався на південь з дівою, котрій було тридцять літ. Вони в'їхали в густий зелений ліс, і в тій хащі їх застала ніч, але їм пощастило в глибокій долині натрапити на замок герцога Південно-Болотного, куди вони й попросилися на ніч. А вранці герцог послав по сера Маргауса й запропонував йому приготуватися. Сер Маргаус устав, надів панцир, вислухав ранкову відправу, а тоді поснідав і сів на коня у дворі замку, де мав статися бій. Там на нього вже чекали верхи герцог і шестеро його синів, усі в повнім обладунку, кожен зі списом у руці; і вони зітнулися; герцог та два його сини зламали списи об сера Маргауса, але сер Маргаус тримав свого списа вістрям догори, й не зачепив жодного з них. Тоді решта четверо синів кинулися на нього по двоє, і спочатку перші двоє розтрощили свої списи, а потім другі двоє. Але сер Маргаус і їх не зачепив. Він поскакав до герцога, вдарив його своїм списом, і герцог разом з конем

звалився на землю. Потім сер Маргаус поскидав на землю всіх його синів. А тоді сер Маргаус спішився і звелів герцогові, щоб той вибирав між полоном або смертю. Та на той час хтось із синів опритомнів і намірився знову кинутися на сера Маргауса. Тоді сер Маргаус мовив до герцога: «Спини своїх синів, бо інакше я повбиваю вас усіх». І герцог зрозумів, що як він не підкориться, то смерті йому не минути, і гукнув своїм синам, і наказав їм здатися серові Маргаусу. Вони всі посхиляли коліна й простягли лицареві свої мечі руків'ям уперед, і той прийняв їхні мечі. Потім допомогли підвестися своєму батькові й усі разом заприсяглися серові Маргаусу ніколи не ворогувати з королем Артуром і на найближчі зелені свята приїхати всімох до його двору й здатися на його ласку... Отак воно було, благородний сер Хазяїне. А тепер знайте, що саме цього герцога й шістьох його синів ви кілька днів тому також перемогли й послали до двору короля Артура!

— Не може бути, Сенді, ти це вигадала!

— Якщо я це вигадала, то щоб мені щастя не знати!

— Ну, гаразд, гаразд. Але хто б міг подумати? Цілий герцог і шестеро герцогенят! Непогана здобич, га, Сенді? Мандрівне лицарство — ремесло безглузде, нудне й нелегке, але тепер і я починаю розуміти, що, коли поталанить, на ньому можна непогано заробити. Ні, я б сам за це не взявся — за такі речі я не беруся. Жодне чесне й надійне діло не може грунтуватися на ризику. Що залишиться мандрівному лицареві від його рулетки, якщо відкинути всі дурниці й узяти лише тверезі факти? Він може розраховувати на удачу точнісінько так само, як торговець свининою. Він може розбагатіти... раптово розбагатіти... на день, а то й на тиждень, а потім хтось інший закидає ринок дешевою свининою, і з усієї торгівлі вийде пшик. Хіба не так, Сенді?

— Хоч ваша мова проста, окремі слова чомусь не складаються в розумі моєму у візерунок чіткий і зрозумілий...

— І не треба, Сенді, і не треба. Не шукай у моїх словах прихованого змісту, бери їх на віру і не сумнівайся. Більше того: якщо справді називати речі своїми іменами, то мандрівне лицарство гірше за торгівлю свининою, бо свинина — це все-таки свинина, і хтось її з'їсть; та коли в м'сорубку попадають мандрівні лицарі, яке майно зостається від них? Купа ламаних кісток і два вози залізного брухту. І це, по-твоєму, комусь потрібно? Ні, красненько дякую, мені краще давайте свинину! Ти згодна зі мною?

— Ах, мабуть, недавні пригоди, що їх супроводили такі

незвичайні примхи фортуни, захмарили не тільки мою, а й вашу голову, власне, наші обидві голови...

— Ні, твоя голова тут ні до чого, Сенді. Голова твоя в порядку, але ти не знаєшся на торгівлі — ось у чім лихо. Не знаєшся, але берешся про неї судити й весь час попадаєш пальцем у небо. Однак досить про це. Вилов у нас добрячий, і при дворі короля Артура я вже матиму чим похвалитися. До речі, щодо ковбоїв — яка все ж таки дивна у вас країна: тутешні жінки й чоловіки ніколи не старіють! Узяти хоча б фею Моргану — молоденька, свіженька, мов курча з Вассара. Або цей старий герцог Південно-Болотний — він ще й досі вимахує мечем і списом! І це ж у його роки, маючи таку родину! Якщо я не помиляюся, сер Гавен поклав сімох його синів, а проте в нього лишилося ще шестеро для сера Маргауса й для мене. Або, скажімо, ота діва: прожила шістдесят зим і все ще пускається в мандри, сяючи своєю замороженою красою... А тобі скільки років, Сенді?

Вона вперше не відповіла на моє запитання. Певно, в її тріскачці щось зіпсувалося.

Розділ XX

ЗАМОК ЛЮДОЖЕРА

Вирушивши о шостій, ми до дев'ятої проїхали десять миль — зовсім непогано, як на коня, що везе потрійний вантаж: чоловіка, жінку та лицарський обладунок. Потім ми зупинилися на перепочинок у гайку над прозорим струмком.

Аж ось ми побачили лицаря, який наближався до нас; ще здалеку я почув, що він то лається на всі заставки, то голосно й дуже гірко зітхає. Але я зрадів його появі, бо побачив на грудях його рекламу, що аж сяяла золотими літерами:

Вживайте Петерсонову
профілактичну зубну щітку!
Беруть нарозхват.

Я зрадів йому, бо зрозумів, що це один із моїх лицарів. То був сер Медок де ля Монтен, здоровило, який уславився тим, що одного разу мало не скинув з коня сера Ланселота. Про цей визначний факт своєї біографії він під тим чи іншим приводом неодмінно розповідав у першій же розмові кожно-

му новому знайомому. Проте була у його житті й інша подія, не менш важлива, якої він хоч і не приховував, та все ж таки волів не виставляти напоказ; полягала вона в тому, що сера Ланселота йому не пощастило скинути лише тому, що той, випередивши сера Медока, скинув його з коня самого. Цей простакуватий вайло не вбачав великої різниці між цими двома фактами. Мені він подобався; я цінував його за сумлінне ставлення до своєї роботи. Та й з себе він був показ- широкі плечі в сталевій кольчузі, лев'яча голова прикрашена плюмажем, на високому його щиті своєрідний герб: рука в сталевій рукавичці стискає зубну щітку й девіз: «Вживайте тільки «Зубасту!» «Зубастою» називалася зубна паста, котру я пустив у продаж.

Сер Медок сказав мені, що страшенно втомився,— і справді, вигляд у нього був змучений. Але спішуватися він не хотів — пояснив, що женеться за чоловіком, який поширює політуру для чавунних грубок. І згадавши про того чоловіка, знову вибухнув страшною лайкою. Політуру рекламував сер Оссез Сюрлюзький, хоробрий лицар, відомий тим, що якось на турнірі наважився помірятися силами з самим сером Гахірісом,— щоправда, безуспішно. Він був хлопець веселий, дотепний і ні до чого в світі не ставився серйозно. Саме тому я і обрав його готувати ринок для політури. Річ у тім, що чавунних грубок іще не існувало, тож і серйозної розмови про політуру для них ще бути не могло. Завдання рекламного агента полягало в тому, щоб помалу вміло готувати публіку до великої зміни, з тим, щоб, коли чавунна грубка з'явиться на ринку, всі вже розуміли, що її треба тримати в чистоті.

Сер Медок був лютий, як чорт, і лаявся до нестями. Він сказав, що лайкою вже, певно, на віки вічні занапастив свою душу, та дарма; він не злізе з коня, не буде відпочивати й нічого не хоче слухати, поки не знайде сера Оссеза й не поквитається з ним. З тих небагатьох пересипаних рясною лайкою слів я зрозумів, що на світанку він випадково зустрів сера Оссеза, і той порадив йому податися навпростець через гори й долини, поля й ліси навздогін за подорожніми, які, мовляв, умить розберуть у нього всі профілактичні зубні щітки й пасту. З властивою йому запопадливістю сер Медок поскакав у вказаному напрямі й після трьох годин виснажливої гонитви наздогнав свою здобич. І хто б ви думали то були? Оті п'ятеро старезних в'язнів, випущених з тюрми вчора ввечері! Останні зуби повипадали у цих

бідолах ще двадцять років тому, у них не залишилося навіть пеньків!

— Тисяча болячок! — хрипів сер Медок.— Він у мене тією своєю політурою ще похлинеться. Мені нахчати, що він Оссез! Нехай він буде сам чорт-диявол, я його однаково провчу. Аби тільки попався! Не я буду, як не помщуся на ньому!

І з цими словами, а також багатьма іншими, він потряс своїм списом і поскакав далі. А опівдні на околиці якогось убогого села ми натрапили й на одного з тих дідуганів. Він тішився любов'ю родичів та друзів, яких не бачив п'ятдесят років, горнулися до нього й нащадки, яких він не бачив ніколи; але всі вони були для нього чужі, бо він позбувся пам'яті і втратив розум. Не вірилося, що людина здатна прожити півстоліття, мов щур, у темній норі, однак це підтверджували його стара дружина і вцілілі друзі. Вони пам'ятали його в розквіті сил і молодої краси, пам'ятали, як він поцілував свою дитину, передав її на руки матері й зник у темряві забуття. В замку ніхто не знав, скільки часу просидів цей чоловік у темниці й за що його ув'язнили — про це не збереглося навіть записів; але старенька дружина знала; знала і вже постаріла дочка, що стояла тут-таки в оточенні одружених синів і дочок; вона намагалася призвичаїтися до думки, що батько, який усе її життя був для неї лише ім'ям, безтілесним образом, легендою, тепер сидить перед нею живий.

Дивний випадок, що й казати! Та я згадав про нього з іншої причини,— на мій погляд, ще дивнішої. Навіть така страшна подія не викликала в цих знедолених спалаху гніву проти своїх гнобителів! Вони самі та їхні предки так довго терпіли жорстокість і кривду, що здивувати їх могла хіба що доброта. Так, повчально було дивитися, до яких глибин занепаду рабство довело народ. Ці люди пристосовувалися до найпринизливішої безмовної покори, безнадії, ладні були терпіти найтяжчі муки в житті. Навіть уява їхня була мертва. А коли в людини вмирає уява, це означає, що вона вже опустилася на самісіньке дно й далі опускатися їй нікуди.

Я пошкодував, що поїхав цією дорогою. Не такі враження потрібні державному діячеві, що мріє здійснити революцію мирним шляхом. Бо ці враження тільки підтверджували незаперечну істину, що, всупереч прекраснодушним вимислам деяких філософів, жоден народ у світі ще не здобував

свободи балачками про любов до ближнього свого і про моральне самовдосконалення; непорушний закон полягає в тому, що всі успішні революції *починалися* з насильства. З усіх уроків історії цей урок — найперший. Отже, і цей народ має захопити владу терором та гільйотиною, і йому потрібен не такий вождь, як я.

Через два дні, над полудень, Сенді почала виявляти ознаки тривоги й гарячкового очікування. Вона сказала, що ми наближаємося. Мета нашої подорожі мало-помалу випала в мене з голови, і тепер, коли мені так несподівано про неї нагадали, я був приголомшений її незвичайністю та близькістю. Сенді хвилювалася дедалі більше, а я теж, бо хвилювання — штука заразлива. Серце в мене гучно закалатало. А з серцем нічого не поробиш — у нього свої власні закони, які змушують його часом гупати з причин, що їх зневажаєш розумом. Коли Сенді сковзнула з коня, знаком звеліла мені спинитись і, пригнувшись мало не до землі, почала підкрадатися до кущів, що росли понад яром, серце моє вже мало не вискакувало з грудей. Удари його оглушували мене, поки Сенді, сховавшись у кущах, зазирала в яр і поки я повз до неї на колінах. А коли підповз, вона глянула на мене дикими очима, тицьнула пальцем униз і захекано прошепотіла:

— Замок! Замок! Онде, бачите?

Яке приємне розчарування! Я сказав:

— Замок? Та це ж свинячий хлів. Звичайнісінький свинушник, обгороджений тином!

Сенді подивилася на мене здивовано й засмучено. Очі її потьмяніли, вона замислено замовкла. Потім нарешті сказала повільно, мовби сама до себе:

— Раніше він не був зачарований. Яке дивне чудо! І яке страшне! Для когось його зачаровано, обернено на щось нице й гидке, а інші бачать його таким, яким він був, незмінним, могутнім і величним, оточеним ровом з водою, з яскравими прапорами, що майорять на вежах проти блакитного неба! Спаси і помилуй нас господи! Серце моє крає біль, бо зараз я знову побачу прекрасних бранок, чиї любі обличчя затьмарив ще глибший смуток! Ми запізнилися, запізнились, і нема нам прощення!

Я зрозумів, як мушу поводитися. Замок був зачарований для мене, але не для неї. Сперечатися з нею, переконувати її було б марно. Мені лишалося тільки підспівувати їй. Тож я сказав:

— Це часто трапляється: для одного якась річ раптом

стає зачарована, а для іншого лишається такою, як була. Ти, мабуть, уже не раз чула про такі випадки, Сенді, а побачила оце вперше. Але нічого страшного не сталося. Власне, нам навіть пощастило. Якби ці дами здавалися свиньми всім, і самим собі теж, то довелося б розвіювати чари, а для цього треба неодмінно знати, в який саме спосіб їх заворожено. Розвіяти чари було б не тільки важко, а й небезпечно, бо, не підібравши правильного ключа до тих чарів, якими їх було заворожено, можна помилково обернути порося на гуся, гуся на карася, а з карася може вийти сірий горобець, а горобця можна звести й зовсім нанівець, тобто перевести увесь підручний матеріал на газ без кольору й запаху. Та, на щастя, зачаровано тільки мої очі, а тому знімати чари немає потреби! Ці прекрасні діви лишаються дівами для тебе, для себе й для всіх інших; а мій обман зору їм не шкодить, бо коли я, дивлячись на свиню, знатиму, що ця свиня насправді дама, то й ставитимусь до неї, як до справжньої дами.

— Дякую вам, любий мілорде, ви промовляєте, як янгол. Я знаю, що ви визволите їх, бо ви створені для подвигів, і сила ваша неперевершена, а хоробрістю та відвагою з вами не зрівняється жоден лицар у цілім світі!

— Я не здатен залишити принцесу в хліві, Сенді. А тепер скажи мені, хто, по-твоєму, оті троє, що моєму потьмареному зору видаються злиденними свинопасами?

— Це людожери. Отже, їхній вигляд також змінено? Диво дивнеє! Тепер я починаю боятись: як зможете ви точно скеровувати свого списа, коли з велетенських постатей їхніх вам видна хіба третина? Ах, стережіться, благородний сер! Бій буде для вас небезпечніший, ніж я гадала!

— Не турбуйся, Сенді. Мені досить знати, яка саме частина тіла в людожера невидима; тоді я враз обчислю, де містяться його найважливіші органи. Не бійся, я хутко провчу цих штукарів! Чекай на мене тут.

Сенді опустилася навколішки; вона сполотніла, але сповнена була відваги й надії; покинувши її, я під'їхав до хліва й розпочав переговори із свинопасами. Їхня вдячність не знала меж, коли я запропонував їм продати всіх свиней гуртом за шістнадцять пенсів,— суму, значно вищу за ринковий курс. Я нагодився саме вчасно, бо наступного дня туди мали наскочити патери, місцевий лорд і збирачі податків, після чиїх відвідин свинопаси зосталися б без свиней, а Сенді — без принцес. А тепер пастухи могли сплатити податки готівкою і ще дещо залишити собі. В одного з

них було десятеро дітей; він розповів, що торік до них з'явився патер і вибрав собі з десяти свиней найжирнішу. Тоді свинопасова дружина кинулася до патера, простягла йому дитину й заволала: «Звірюко бездушна, забери й дитину, якщо ти позбавляєш мене можливості годувати її!»

Цікавий збіг обставин! Такий самий випадок стався й за моїх часів в Уельсі, де порядкує та сама стародавня панівна церква, яка,— всупереч поширеній думці,— хоча й змінила свою машкару, але аж ніяк не змінила своєї сутності.

Я відіслав свинопасів геть, відчинив двері хліва й гукнув Сенді. Вона прийшла, не прийшла, а примчала, мов на степову пожежу, і коли я побачив, як вона, плачучи з радощів, пригортає до грудей то одну свиню, то другу, як пестить і цілує їх, як шанобливо величає їх гучними дворянськими іменами, мені стало соромно за неї, соромно за весь рід людський.

Ми мали гнати цих свиней додому — цілих десять миль; я ще зроду не бачив таких упертих і норовливих дам. Вони не хотіли йти ні дорогою, ані стежкою, а розбігалися на всі боки, забиралися в кущі, видиралися на скелі, опинялися в таких місцях, звідки їх неможливо було зігнати. Бити чи лаяти їх я не мав права, бо Сенді вимагала, щоб я ставився до них з повагою, гідною осіб високого походження. Навіть найупертішу стару льоху з-поміж усіх доводилося називати «міледі» й «ваша високість». А спробуйте попоганятися за свиньми в повному лицарському спорядженні! Особливого клопоту завдавала мені одна маленька графиня, із залізним кільцем у п'ятачку й майже без щетини на спині. Вона примусила мене цілу годину ганятися за нею по всіх усюдах, а коли я наздогнав її, виявилося, що ми знову там, звідки починалася гонитва, і не просунулись ні на крок. Я вхопив її нарешті за хвіст і поволік за собою, не звертаючи уваги на кувікання. Побачивши таке, Сенді вжахнулась і заявила, що тягти графиню за шлейф — вкрай нечемно.

Уже повечоріло, коли ми пригнали свиней до якогось маєтку,— не всіх, але більшість. Бракувало принцеси Нерован де Морганор і двох її фрейлін — міс Анджели Боган і діви Елен Куртмен; перша з цих двох була молода чорна свинка з білою зіркою на лобі, а друга — періста, що злегка припадала на передню праву ногу. Обидві мене геть виснажили — так довго я ганявся за ними. Бракувало також кількох простих баронес, і я від душі бажав їм, щоб вони

пропали назавжди, та де там! Увесь той ковбасний фарш потрібно було знайти; для цієї мети послали слуг із смолоскипами з наказом обшукати ліси й гори.

Ясна річ, усе стадо розмістили в будинку. Люди добрі! Я зроду нічого подібного не бачив! Я зроду нічого подібного не чув! Я зроду нічого подібного не нюхав! Немовби геть розвалився газовий лічильник.

Розділ XXI

ПРОЧАНИ

Натомився я так, що насилу доповз до ліжка. Як приємно було витягти, розслабити затерплі, зомлілі м'язи! Та цим довелося й удовольнитися! Про сон не могло бути й мови. Вельможні дами гасали по залах та коридорах, вищали, рохкали, здіймали оглушливий гармидер і не давали мені заснути. А коли я не сплю, то, природно, міркую. Цього разу я міркував переважно про те, як дивно було введено в оману Сенді. Дівчина, звісно, була цілком здорова, а проте поводилась, на мій погляд, як божевільна. Ось він, вплив виховання, традицій, освіти! Людину можна змусити повірити в будь-що. Я ставив себе на місце Сенді і знову й знову переконувався, що вона не божевільна. А з іншого боку, якби вона стала на моє місце, то вмить зрозуміла б, як легко сприйняти за ненормальну людину, виховану інакше. Якби я сказав Сенді, що бачив воза, який без будь-якої чорної магії бігає із швидкістю п'ятдесят миль за годину, бачив чоловіка, який, не вдаючись до чаклунства, залазив у великого кошика й линув за хмари, та без допомоги ворожбитства розмовляв з особою, яка перебувала за кількасот миль від мене,— то вона прийшла б до твердого переконання, що я божевільний. Усі довкола неї вірили в чаклунство, ніхто в існуванні чаклунства не сумнівався; ніхто з Артурових підданих не сумнівався, що замок можна обернути на хлів, а його мешканців на свиней,— так само, як ніхто з коннектікутців не брав під сумнів, що можна розмовляти по телефону,— в обох випадках сумнів був би незаперечним доказом божевілля. Так, треба визнати, що Сенді була нормальна. І для того щоб Сенді визнавала нормальним мене, я повинен приховувати свою віру в ніяк не пов'язані з чарами й чудесами паровози, повітряні кулі й телефон. Я вірив, скажімо, в те, що земля не пласка, що вона не стоїть на стовпах і що над нею нема твердого склепіння,

яке захищає її від води з безодень небесних. Та оскільки в усьому королівстві я один додержувався таких єретичних і злочинних поглядів, мені було ясно, що в цих питаннях треба тримати язика за зубами,— щоб на мене не кивали головою, як на божевільного.

Вранці Сенді зібрала свиней у їдальні й нагодувала сніданком, причому сама прислуговувала з тією глибокою шаною, яку жителі її острова, давні й сучасні, завжди відчувають до титулованих осіб, незалежно від їхніх розумових та моральних якостей. Я міг би снідати в товаристві свиней, якби моє походження відповідало моїй високій офіційній посаді; але, як людина без роду й племені, я змушений був їсти окремо від них і, щиро кажучи, не скаржився. Ми з Сенді снідали за іншим столом. Хазяїнів маєтку не було вдома.

— Чи тут мешкає велика родина, Сенді? — спитав я.— І куди вони всі поділися?

— Родина?

— Так.

— Яка родина, великодушний мілорде?

— Як це — яка? Та, що мешкає в цьому маєтку. Твоя родина.

— На жаль, я не розумію вас. У мене немає родини.

— Немає родини? Виходить, це не твій дім, Сенді?

— Ну, звісно, ні! Я не маю ніякого дому!

— Гаразд, тоді чий же це дім?

— Ах, я б залюбки сказала вам, якби знала сама.

— То ти не знаєш хазяїнів цього дому? Хто ж тоді запросив нас сюди?

— Ніхто нас не запрошував. Ми самі прийшли, та й по всьому.

— Слухай, дівчино, але ж це нечуване зухвальство. Ми вдираємось у чужий будинок, напихаємо його по зав'язку єдиною аристократією, яка бодай чогось варта, а потім виявляється, що ми не знаємо навіть, як звуть господаря. Як ти наважилася на такий негідний вчинок? Я був певен, що це твій дім. Що скаже господар?

— Що скаже господар? А що він може сказати, крім як подякувати нам?

— Подякувати? За що?

Сенді щиро здивувалася.

— Далебі, ваші дивні слова збивають мене з пантелику. Невже, по-вашому, господар цього дому може сподіватися,

що ми ще раз зробимо йому честь, привівши до нього таке благородне товариство?

— Мабуть, ти маєш рацію. Я навіть ладен закластися, що такими відвідинами його вшановано вперше.

— Тоді нехай він буде нам вдячний і висловить свою вдячність відповідними словами й належною покорою. Бо інакше він сучий син, сучий батько і сучий дід.

Я, однак, почував себе ніяково і побоювався, що ми можемо опинитись у зовсім незручному становищі. Мабуть, треба було зігнати наших свиней докупи та забиратися геть. Тож я сказав:

— Ми марнуємо час, Сенді. Скликаймо наших аристократок і гайда в дорогу.

— Навіщо, благородний сер і Хазяїне?

— Як це навіщо? Треба ж одвести їх додому!

— Ні, ви послухайте його! Та вони ж родом із різних кінців землі! Кожну з них треба припровадити до її рідного дому; невже ж ви гадаєте, що ми встигнемо здійснити всі ці подорожі за короткий час, що його відміряв нам на цім світі той, хто створив життя, а отже, і смерть, завдяки Адамові, який, согрішивши за умовлянням подруги своєї, введеної в оману й спокусу найстрашнішим ворогом людства, змієм, званим Сатаною, котрий з давніх давен присвятив себе виключно цій мерзоті, отруївши серце своє злобою й заздрощами через невситиме честолюбство, що спотворило й споганило єство цього духа, колись настільки чистого й невинного, що він міг витати у світосяйному сонмі братів своїх на яскравім осонні, а також у благословенному затінку райських кущів славного царства божого, де тільки святі душею й тілом...

— Хай йому біс!

— Мілорде!

— Слухай, нащо ти гайнуєш час на такі балачки? Невже ти не розумієш, що ми встигли б усіх порозводити по домівках за той час, який ти витрачаєш, доводячи, що ми їх розвести не встигнемо? Треба діло робити, а не теревені правити! Припни язика. Годі базікати. Зараз кожна хвилина дорога. Хто приправлятиме цих аристократок по домівках?

— Їхні приятелі. Вони з'їдуться сюди з усіх кінців землі.

Ця відповідь була несподівана, мов грім з ясного неба, мов помилування в'язневі, щойно засудженому на довічне ув'язнення. Сенді, ясна річ, залишиться тут чекати, доки останній приятель з'явиться по останню принцесу!

— Чудово, Сенді. Виходить, своє доручення ми виконали успішно й до кінця, і мені треба поспішати з доповіддю до короля. Якщо колись іще...

— Я теж готова. Я їду разом з вами.

Ось тобі й помилування!

— Зі мною? Навіщо?

— Невже ви гадаєте, що я здатна зрадити свого лицаря? Що я здатна на таке безчестя? Я не розлучуся з вами, поки в лицарському герці на полі бою який-небудь сильніший лицар не відіб'є мене від вас. Але я не варта була б доброго слова, якби припускала таку можливість.

«Отже, вона обрала мене на довгий час,— подумав я й зітхнув.— Що ж, доведеться зробити з цього відповідні висновки». І я звелів:

— Гаразд. Тоді вирушаймо.

Поки Сенді, ридаючи, прощалась із своєю свининою, я сказав слугам, що залишаю всю цю аристократію на них,— нехай з нею, що хочуть, те й роблять. Я попросив їх узяти віхті й повитирати підлоги в тих приміщеннях, де ці вельможні дами ночували та прогулювались. Але слуги вважали, що витирати підлоги немає рації, бо це порушило б звичаї й викликало б усілякі пересуди. Почувши про «порушення звичаїв», я зрозумів, що переконувати їх далі безглуздо: ця нація здатна на будь-який злочин, крім такого. Слуги пояснили, що, дотримуючись дуже давньої, освяченої віками традиції, вони встелять підлогу в усіх кімнатах та залах свіжим очеретом, приховавши під ним сліди перебування аристократичних гостей. Виходила така собі сатира на природу, метод був науковий, геологічний: історія родини увічнювалася у геологічних нашаруваннях; майбутній археолог, розкопуючи ці пласти, зможе із залишків кожного періоду визначити, як змінювалося харчування родини протягом століть.

Виїхавши на шлях, ми відразу натрапили на валку прочан. Нам було не по дорозі, але ми приєдналися до них, бо я тепер з кожною годиною дедалі більше переконувався в тому, що мудро керувати країною можна, лише добре вивчивши її — і не з чужих слів, а шляхом уважних особистих спостережень.

Десь таке саме збіговисько прочан описав Чосер: тут були представлені всі головні професії та ремесла і все розмаїття убрань тодішньої Англії. Молоді чоловіки й старі, молоді жінки й старі, люди легковажні й статечні.

Вони їхали верхи на мулах і на конях, але жодного дамського сідла я не помітив: воно з'явилося в Англії лише через дев'ять століть.

Це була приємна, приязна, товариська юрба; побожна, щаслива, весела, схильна до неумисних грубощів та невинних непристойностей. Оповідки, що їх ці люди вважали дотепними, не сходили у них із уст, бентежачи слухачів не більше, ніж такі самі оповідки бентежили найдобірніше англійське товариство через дванадцять століть по тому. Вони викидали коники, гідні англійської дотепності першої чверті далекого дев'ятнадцятого століття, викликаючи загальне захоплення й оплески; а іноді, коли якийсь особливо смішний жарт перекочувався з кінця в кінець валки, шлях його можна було простежити за вибухами реготу з обох бортів від носа до корми й за тим, як сором'язливо червоніли морди мулів.

Сенді знала, куди простують прочани, й відразу доповіла про це мені. Вона сказала:

— Вони йдуть до Святої Долини, щоб дістати благословення побожних самітників, випити чудодійної води й очиститися від гріхів.

— А де ж міститься ця водолікарня?

— Звідціля два дні ходу, а лежить вона на кордоні з королівством, яке зветься Шкеребер.

— Розкажи мені про неї. Це, певно, уславлена місцина?

— Ще б пак! Найуславленіша! За давніх часів там оселились абат з кількома ченцями. Либонь, то були найсвятіші люди на землі; вони вивчали святе писання, ні з ким не розмовляли, навіть один з одним, живилися тільки зів'ялою травою, спали на твердій землі, багато молились і ніколи не вмивались, і не міняли одягу доти, доки він не зотлівав від старості. Слава про їхнє святе подвижництво розійшлася по всьому світу, і стали до них учащати багаті і бідні, і всі шанували їх.

— Розповідай далі.

— Їм дошкуляла одна річ — не було води. Та ось одного разу святий абат помолився господові, й господь почув його і сотворив чудо, і з сухих надр земних забила джерелом чиста вода. Але тут слабодухих ченців почав спокушати сатана, і, напоумлені ним, вони заходились дедалі настирливіше надокучати абатові, щоб той спорудив купальню; врешті абатові набридли їхні домагання, і, втомившись сперечатися, він сказав: «Гаразд, хай буде по-вашому»,— і зробив те, що вони прохали. А тепер слухайте, що

буває, коли зневажають чистоту духовну, любу й дорогу нашому господові, а натомість захоплюються чистотою тілесною, гріховною. Ченці ввійшли в купальню й вийшли з неї чисті й білі, мов сніг; але в ту ж мить господь появив знамення своє і їх покарав! Споганеного джерела не стало, воно висохло.

— Знаєш, Сенді, зважаючи на те, як у вас тут ставляться до такого злочину, вони відбулися дешево!

— Можливо. Але ж це був їхній перший гріх, а доти вони не грішили зовсім, нічим не відрізнялися від янголів! Даремно вони молилися, плакали, катували себе — джерело не оживало! Навіть процесії, навіть офіри, навіть свічки перед образом пресвятої діви — ніщо не допомагало, й уся країна дивувалася з суворості кари божої.

— Як усе ж таки дивно, що і в цій галузі промисловості трапляються фінансові кризи, коли акції геть знецінюються, долар стає лиш зеленим папірцем і все зупиняється! Та розповідай далі, Сенді.

— Так минув рік і ще один день, і абат, упокорившись, зруйнував купальню. І що б ви думали? Тієї ж миті гнів господній вгамувався, і джерело знову заструміло з землі й тече дотепер щедрим потоком.

— І відтоді ніхто більше в ньому не мився?

— Якби хтось зважився, його б відразу висушили — у добрячому зашморгу на міцній гілляці.

— Тож тепер монастир процвітає?

— Від того самого дня. Слава про чудо розійшлася по всій землі. З усіх усюд туди посунули ченці — як ото риба на нерест; і монастир зводив будинок за будинком, зростав і поширювався, щоб прийняти всіх... А потім потяглися й черниці; спочатку по одній, по двоє, а тоді теж плавом попливли. Вони спорудили окрему оселю по той бік долини й почали і собі додавати до неї будинок за будинком, аж врешті й там виріс могутній монастир. Ченці й черниці зажили душа в душу, працювали у добрій злагоді та любові й спільними зусиллями звели навіть чудовий притулок для підкидьків якраз на півдорозі між обома монастирями.

— Ти згадувала про якихось самітників, Сенді.

— Самітники почали сходитися туди з усіх кінців землі. Бо самітникові добре там, де багато прочан. Кого тільки в Святій Долині тепер нема! Назвіть найрідкіснішого святенника — з тих, що водяться лише в найвіддаленішому царстві,— все одно поблизу Святої Долини такий

знайдеться, треба тільки добре пошукати в навколишніх ямах, печерах та болотах.

Я під'їхав до кругловидого веселого здорованя, маючи надію вступити з ним у розмову й вивідати що-небудь цікаве для себе. Та тільки-но я з ним познайомився, він почав, аж захлинаючись, розповідати мені старий анекдот, що його смакував сер Теревень того дня, коли сер Саграмор посварився зі мною й викликав мене на поєдинок. Я перепросив і відстав від нього, пропустивши вперед усю процесію. Сум стискав моє серце, мені хотілося піти геть з цього неспокійного життя, цього падолу сліз, цього короткого проміжку між вічним небуттям, коротесенького проміжку, захмареного бурями й громовицями, сповненого виснажливої боротьби й повсякчасних поразок; а проте, мене лякала смерть, бо я знав, як нескінченно довго триває вічність і як багато поглинула вона людей, що знали цей анекдот.

Зразу після обіду ми наздогнали ще одну процесію, але в ній не чути було ні жартів, ні сміху, не видно було ні потішних витівок, ні веселощів, властивих як молоді, так і людям похилого віку. А тим часом там були і старі, і молоді, сиві діди й бабусі, здорові чоловіки й жінки середнього віку, молоді подружжя, малі дітлахи й троє немовлят. Але навіть діти не всміхалися: всі ці люди, числом близько п'ятдесяти, йшли похнюпившись, на їхніх обличчях закарбувалася зневіра — слід тривалих, тяжких злигоднів і давнього знайомства з розпачем. Це були раби. Руки й ноги кожного були прикуті ланцюгом до шкіряного пояса; крім того, всі, за винятком дітей, були ще скуті спільним ланцюгом, що йшов від нашийника до нашийника, і тому бідолахи брели вервечкою на відстані шести футів одне від одного. За вісімнадцять днів вони пішки пройшли триста миль, живлячись чим бог пошле. У тих кайданах вони й спали, збившись докупи, мов свині. Замість одягу в них було якесь лахміття. Залізо поздирало їм шкіру з щиколоток, і в запалених ранах кишіла черва. Босі ноги — збиті до крові, вони всі шкутильгали. Коли вирушали, цих нещасних була ціла сотня, але дорогою половину вже розпродали. Торговець, що гнав їх, їхав верхи на коні, озброєний бичем з кількох довгих вузлуватих ремінців на короткому пужалні. Цим бичем він оперізував плечі тих, хто поточувався від утоми чи болю, змушуючи прискорювати ходу. Погонич не розмовляв,— усе, що він хотів сказати, висловлював його бич. Жодне з цих нещасних

створінь навіть не глянуло на нас, коли ми проїздили мимо; певно, вони нас навіть не помічали. Ішли вони мовчки, і тільки ланцюг, що з'єднував їх, глухо і страшно бряжчав щоразу, коли сорок три пари ніг робили крок. Валка рабів наче пливла у хмарі пилюки.

Сірий шар пороху вкривав їхні обличчя. Такий густий сірий наліт ми бачимо іноді на меблях у давно покинутих будинках і пальцем пишемо на них перше, що спаде на думку. Я згадав про це, дивлячись на молодих матерів, немовлята яких були вже близькі до смерті й до визволення. Те, що відчували серця цих жінок, було виразно написано на їхніх запорошених обличчях, написано слізьми, і, боже мій, як боляче було ті написи читати! Одна з молодих матерів була сама ще майже дитина, й душа в мене заболіла, коли я прочитав цей напис і на її обличчі, бо в свої юні роки вона ще не повинна була знати жодних турбот, а лише тішитися ранком життя; і безсумнівно...

В цю мить вона спіткнулась від утоми, і на неї відразу ж упав бич, зірвавши шмат шкіри з її голого плеча. Я здригнувся так, наче погонич ударив не її, а мене. А він наказав рабам зупинитись, зіскочив з коня й почав лаятися: мовляв, йому вже обридли лінощі цієї дівки, а що незабаром він однаково позбудеться її, то зараз поквитається з нею. Дівчина впала навколішки і, звівши руки, нажахано стала благати його, щоб він зглянувся, але погонич вирвав із рук рабині немовлятко, звелів товаришам по ланцюгу кинути її на землю, заголити й тримати, а сам заходився батожити, мов божевільний. Нещасна жалібно скрикувала під ударами, та коли один з чоловіків, що тримав жертву, одвернув голову, його теж жорстоко відшмагали за цей вияв людяності.

Всі прочани стояли, спокійно дивилися на це й обговорювали вправність ката-погонича. Змалку звиклі бачити навкруги рабство, вони так зачерствіли, що сцена катування не викликала в них інших зауважень. Ось до якого змертвіння людських почуттів призводить рабство! Адже прочани, будучи, по суті, добросердими людьми, нізащо не дозволили б нікому знущатися так, скажімо, з коня.

Мені хотілося зупинити катування й визволити рабів, однак я стримався. Я не мав права надто часто втручатися в чужі справи, щоб не зажити слави людини, яка зневажає закони й порушує права громадян. Усе-таки я твердо вирішив: якщо пробуду ще якийсь час на посаді прем'єр-

міністра, то неодмінно скасую рабство і зроблю це так, щоб народові здавалося, ніби я виконую його волю.

Ми саме проїздили повз кузню; землевласник, що вже купив цю молоду жінку, перестрівши колону рабів за кілька миль звідси, тепер чекав тут, щоб зняти з неї кайдани. Коли її розкували, погонич та покупець засперечалися, хто має платити ковалеві. А жінка, тільки-но з неї зняли кайдани, ридаючи, кинулася в обійми того раба, що не міг дивитись, як її катують. Він пригорнув жінку до грудей, почав цілувати її та немовлятко, зрошуючи обох сльозами. У мене виник здогад, я запитав і, як виявилось, не помилився: то була його дружина. Їх силоміць розлучили; жінку потягли геть, вона пручалась і голосила, мов божевільна, поки не зникла з очей за закрутом дороги; та й потім до нас ще довго долинав її лемент. А чоловік та батько, який ніколи більше не побачить своєї дружини, своєї дитини? Як поводився він? Мені не стало сили дивитися на нього, і я відвернувся, проте знав, що повік не забуду цієї сцени; вона й досі стоїть перед моїми очима, змушуючи серце болісно стискатися.

Переночували ми в сільському заїзді, а прокинувшись і визирнувши у вікно, я побачив на дорозі лицаря в латах, позолочених вранішнім сонцем, і впізнав у ньому свого агента — сера Озану ле Кюр-Арді. Його фахом була чоловіча галантерея, зокрема збут циліндрів. Тулуб сера Озани ле Кюр-Арді захищав чудовий панцир — один з найкрасивіших, як на ті часи, але на голові, там, де мав сидіти шолом, красувався високий, як димар, лиснючий циліндр. Видовисько було, скажу вам, надзвичайно комічне! Та в цьому й полягав мій потаємний намір: звести лицарство нанівець, виставивши на загальний посміх, довівши його безглуздість. До сідла сера Озани було приторочено кілька шкіряних коробок з капелюхами; щоразу, перемігши якогось мандрівного лицаря, він брав з нього присягу служити мені вірою та правдою й завжди носити на голові циліндр. Я вдягся й вибіг надвір, щоб привітати сера Озану та довідатися про новини.

— Як торгівля? — спитав я.

— Лишилось, як бачите, тільки чотири коробки. Коли я виїздив з Камелота, їх було шістнадцять.

— Ваші подвиги гідні найвищої похвали, сер Озано. Де ви мандрували останнім часом?

— Я оце їду із Святої Долини, сер.

— А я прямую туди. Ну, як ведеться святій братії? Чи є там якісь новини?

— Є. І такі, що й не питайте... Ану, тримай коня, хлопче, нагодуй його як слід, і щоб овес був добірний, ясно? Веди його до стайні й май на увазі — я зайду перевірю... Сер, я привіз жахливі новини... А ці люди, певно, прочани? То й ви теж мене слухайте, люди добрі, вас це також стосується, бо ви не знайдете того, чого шукаєте, і на вас чекає гірке розчарування,— даю голову на відруб, якщо це не так! Сталося те саме, що й двісті років том . Але тоді нещастя спіткало Святу Долину волею всевишнього з причин справедливих і всім зрозумілих, а тепе р..

— Чудодійне джерело висохло! — вихопився крик з двадцяти горлянок водночас.

— Ви вгадали, люди добрі, я саме хотів сказати це, але ви мене випередили!

— Невже знову хтось скупався?

— Є така підозра, але в це мало хто вірить. Подейкують, ніби причиною тут якийсь інший гріх.

— А як же ченці?

— Словами не розкажеш. Джерело висохло дев'ять днів тому. Відтоді вони безнастанно моляться, голосять, ходять у веретищі й волосяницях, посипають голови попелом, весь час, удень і вночі, влаштовують процесії. Ченці, черниці і знайди так потомилися, що мову їм геть відібрало, і, не маючи сили молитися вголос, вони тепер розвішують молитви, написані на пергаменті. Врешті вони послали по вас, сер Хазяїне, покладаючи надії на вашу магію й чаклунство. Посильний мав наказ: як не знайде вас, то щоб привіз Мерліна. Тож Мерлін сидить там уже три дні й запевняє, що змусить джерело текти знову, навіть якщо для цього доведеться перекинути догори дригом усю землю й усі королівства на ній. Та хоч як він старається, хоч як несамовито кличе собі на поміч усі сили пекла, а проте вологи не з'явилося досі навіть стільки, скільки з'являється на мідному дзеркальці, коли подихати на нього,— як не зважити, звісно, на той піт, що ллється з чаклуна відрами від зорі до зорі від нелюдських його зусиль. Тож якщо ти...

Нам подали сніданок. Після сніданку я показав серові Озані слова, які написав на підшивці його циліндра: «Управління в справах хімії, лабораторний відділ, секція Д. Пххп. Надішліть два найбільших, два № 3 й шість

№ 4 разом з усім відповідним приладдям, а також двох моїх досвідчених помічників».

— Тепер, мій сміливий лицарю,— сказав я,— скачіть щодуху до Камелота, покажіть цей напис Кларенсові й скажіть, щоб він якнайшвидше надіслав усе, що тут зазначено, до Святої Долини.

— Буде зроблено, сер Хазяїне,— відповів Озана й одразу ж рушив у дорогу.

Розділ XXII

СВЯТЕ ДЖЕРЕЛО

Прочани — люди. Якби вони не були людьми, то зробили б інакше. За плечима в них була довга й стомлива подорож, і тепер, майже дійшовши до своєї мети й дізнавшись, що того головного, заради чого вони мандрували, більше не існує, вони вчинили не так, як на їхньому місці вчинили б коні, чи коти, чи хробаки, котрі за таких обставин повернули б назад і зайнялися б чимось кориснішим,— ні, їхнє бажання побачити якщо не святе джерело, то принаймні те місце, де воно колись було, збільшилося в сорок разів. Справді поведінка людська незбагненна!

Їдучи досить швидко, ми вже надвечір вибралися на один з високих пагорбів, що оточують Святу Долину, і побачили найголовніші її пам'ятки. В усякому разі, найбільші. Це були три окремі скупчення будинків. Здалеку вони здавались якимись тимчасовими іграшковими спорудами, що стояли в безлюдному безмежжі пустелі,— бо долина й справді являла собою пустелю. Таке видовище завжди сумне — тиша й нерухомість навіюють думки про смерть. А втім, тишу порушував, долинаючи з поривами вітру, далекий передзвін, такий тихий і слабкий, що важко було зрозуміти, чи ми його чуємо насправді, чи він нам тільки вчувається.

Ще завидна ми дісталися до чоловічого монастиря; чоловікам дали притулок у ньому, а жінок відіслали далі, в жіночий монастир. Дзвони були тепер у нас над головами й калатали так урочисто й оглушливо, наче вістували про страшний суд. Забобонний розпач опанував серця ченців, печать його лежала на їхніх помертвілих обличчях. Вони совгалися скрізь, ці привиди в чорних сутанах, у мотузяних сандалях, з восковими лицями, то з'являючись, то зникаючи, химерні, моторошні, мов видіння страшного сну.

Старий абат, побачивши мене, ладен був кинутись мені на шию. В нього аж сльози бризнули з очей. Та що я його розчулення не поділяв, він одразу перейшов до діла:

— Прошу тебе, сину мій, не гаяти й хвилини. Порятуй нас! Якщо вода найближчим часом не з'явиться, ми пропали й усі плоди двохсотрічної праці підуть прахом. Та дивися: вдаючись до чарів, стеж, будь ласка, щоб вони були святі, бо допомоги нечистої сили церква не прийме, навіть в ім'я богоугодного діла.

— Будьте певні, панотче, я працюю чисто, послугами диявола не користуюсь і вживаю матеріали тільки божественного походження. Та чи певні ви, що Мерлін теж дотримується правил гри й не послуговується гріховними прийомами?

— Так, сину мій, він обіцяв мені обходитися без чортовиння й богом заприсягся, що до сатани не вдаватиметься.

— Що ж, у такому разі побажаймо йому успіху.

— Але сподіваюсь, ти не сидітимеш згорнувши руки, а допомагатимеш йому?

— Розумієте, панотче, методи у нас зовсім різні, і змішувати їх не можна; крім того, я не хочу порушувати професійну етику. Колегам по ремеслу не слід перебігати один одному дорогу — зрештою це знецінює їхні послуги. Ви найняли Мерліна, і жоден інший чарівник не втрутиться в його роботу, поки він сам від неї не відмовиться.

— Та я його прожену звідси! Становище наше вкрай скрутне, і я маю на це законне право! А якби й не мав, то хто може диктувати закони церкві? Церква сама всім диктує свої закони, і що їй заманеться робити, те вона й робитиме, ні в кого не питаючись! Я зараз же вижену звідси Мерліна. А ти приступай негайно!

— Ні, так не годиться, панотче. Ви, звісно, маєте рацію: за ким сила, за тим і право. Але ми, бідні чарівники, не можемо дозволити собі неповагу до інших. Мерлін — майстер малої форми й має непогану репутацію в провінції. У свої виступи він вкладає душу, не халтурить. Тож, по-моєму, непристойно відбирати в нього роботу, поки він сам від неї не відмовиться.

Абатове обличчя розпогодилося.

— Ну, це нам простіше простого. Скажу йому пару слів — ураз відмовиться.

— Е, ні, панотче. Як у нас кажуть, такий номер не пройде. Якщо ви усунете його силоміць, він зачарує джерело так, що я потім хтозна-скільки битимуся, перше

ніж подолаю його чари. Може, навіть цілий місяць. Я сам знаю одну таку невеличку магію, яка зветься телефон,— Мерлін і за сто років не розкрив би її таємниці. Атож, він може затримати мою роботу на цілий місяць. Невже вас не лякає можливість чекати ще цілий місяць за такої посухи?

— Місяць?! Забудь це слово, мене від нього кидає в дрож. Гаразд, сину мій, хай буде по-твоєму. Але на серці мені лягла тяжка гіркота. Облиш мене, й нехай муки чекання й далі крають мою душу, яка не знає сну і спокою ось уже десять днів. Бо навіть коли тіло розпластане й хропе, душа все одно не спочиває, якщо вона не на місці.

Звісно, і для Мерліна, і для всіх довкола було б набагато краще, якби він пожертвував професійною гордістю й кинув це діло, бо йому б однаково не пощастило пустити воду. Адже він був справжнім чародієм своєї доби, тобто всі великі дива, на яких грунтувалась його слава, творив тільки тоді, коли ніхто за ним не стежив. Він не міг пустити воду на очах у всього цього збіговиська. Юрба заважала тодішньому чаклунові не менше, ніж вона заважає сьогоднішньому спіритові: в ній завжди знаходиться скептик, що в найвідповідальнішу мить вмикає світло й псує весь сеанс. Але я не хотів, щоб Мерлін передав мені роботу перш, ніж я буду сам готовий до неї взятись; а щоб узятись до неї по-справжньому, я мав перечекати два-три дні — до прибуття обладнання з Камелота.

Мій приїзд, однак, повернув ченцям надію й так підбадьорив їх, що вони вперше за ці десять днів як слід повечеряли. Напхавши черева їжею, вони повеселішали, а коли по колу пустили чашу з медом, і зовсім розгулялись, дали обітницю не розходитися до ранку, й ми просиділи за столом цілу ніч. Було дуже весело. В хід пішли добрі старі історії сумнівного змісту, від реготу в святої братії потекли по щоках сльози, розверзлися чорними проваллями роти, затрусилися круглі черева, залунали й сороміцькі пісні, виконувані могутнім, злагодженим хором, що заглушував жалобне бамкання дзвонів.

Врешті і я наважився дещо розповісти й мав величезний успіх. Не відразу, звичайно, бо до жителів тих островів дотеп доходить вельми повільно; та коли я вп'яте повторив своє оповідання, стіна дала тріщину; коли я розповів його у восьмий раз, вона почала розсідатись; після дванадцятого — вже розвалювалася; а після п'ятнадцятого — розсипалася на порох, і я взяв мітлу й вимів її геть.

Звісно, я висловлююся фігурально. Ті остров'яни спершу озиваються на ваші зусилля не дуже вдячно; та коли вони нарешті входять у смак і починають сміятися, то стає ясно: небагато знайдеться в світі народів, здатних отак цінувати гумор.

Наступного дня, тільки-но благословилося на світ, я був біля джерела. Я вже застав там Мерліна, який трудився в поті чола, проте вологою і не пахло. Старий був у кепському настрої, і у відповідь на мої скромні натяки: мовляв, як чоловік не надто дужий, він даремно береться за гуж, він розв'язав свого язика й почав лаятись, як єпископ,— як французький єпископ доби Регентства.

Що ж до джерела, то воно жодних несподіванок для мене не таїло. «Джерело» виявилося звичайнісіньким колодязем, викопаним у звичайнісінький спосіб і викладеним звичайнісіньким камінням. Ні в тому колодязі, ні навіть у брехні, що створила йому славу, нічого дивовижного, а тим більше чудесного, не було; я таку брехню міг би придумати рано-вранці спросоння, ще не розплющивши очей. Колодязь знаходився посеред темної кам'яної каплиці; капличні мури були прикрашені картинами релігійного змісту, в порівнянні з якими наші рекламні кольорові літографії — справжні шедеври; на них були зображені славнозвісні випадки чудесного зцілення водою, що відбувались якраз тоді, коли ніхто цього не бачив,— ніхто, крім ангелів. Ангели завжди з'являються на палубі, коли в морі має відбутися чудо,— певно, для того, щоб потрапити на картину. Вони полюбляють це не менше за пожежників — якщо не вірите, перегляньте полотна давніх майстрів.

Каплицю, де знаходився колодязь, тьмяно освітлювало кілька лампадок. Коли була вода, ченці витягали її за допомогою корби й цебра на залізному ланцюзі й виливали в кам'яні жолоби, якими вона витікала в кам'яні водоймища назовні. Ніхто, крім ченців, не мав права заходити до тієї каплиці. Але я ввійшов — з люб'язного дозволу мого побратима по ремеслу й підлеглого. Сам він до каплиці й не потикався, бо працював не головою, а заклинаннями. Якби він увійшов до того приміщення і скористався із своїх очей, а не з розладнаної психіки, то зміг би полагодити колодязь за допомогою звичайних засобів, а потім, як водиться, заявити, що сотворив чудо. Але цей старий бовдур належав до тих недоумкуватих чаклунів, які вірять у власне чаклування; а жоден чаклун, що дурить себе такими забобонами, ніколи не доможеться успіху.

Я гадав, що в колодязі відкрилася теча, що кілька каменів десь біля самого дна вивалилося й вода пішла в утворену діру. Змірявши ланцюг — він виявився дев'яносто вісім футів завдовжки,— я покликав двох ченців, замкнув двері, взяв свічку і звелів їм спустити мене у цебрі. Коли весь ланцюг розмотався, світло свічки підтвердило слушність мого припущення: частина мурування завалилась, утворивши велику провалину.

Я майже шкодував, що саме цей мій здогад підтвердився, бо в мене було ще одне припущення, більш придатне для чуда. Я пригадав, що в Америці, за багато століть по тому, раптово затихлий нафтовий фонтан оживляли за допомогою динамітних шашок. Якби виявилося, що колодязь висох із якихось інших причин, що не мали видимого пояснення, я міг би неабияк здивувати всіх, доручивши якійсь не дуже цінній особі кинути туди динамітну бомбу. Можливо, навіть Мерлінові. Але потреба в бомбі явно відпала. Що ж, не завжди все складається, як гадається. Та для ділової людини розчарування — спонука до пошуків нових шляхів. Я сказав собі, що поспішати нема куди, треба зачекати, а бомба ще може знадобиться. І вона знадобилась.

Коли мене витягли нагору, я вигнав з каплиці ченців і зміряв глибину колодязя волосінню. Колодязь був сто п'ятдесят футів завглибшки, а вода в ньому стояла зараз на рівні сорока одного фута. Я покликав ченця і спитав:

— Яка глибина колодязя?

— Не знаю, сер, мені цього ніхто не казав.

— А на якому рівні звичайно стояла в ньому вода?

— Майже до цямрин протягом усіх цих двохсот років: так свідчить переказ, успадкований нами від наших попередників.

Так воно, певно, й було,— принаймні до останнього часу. Це підтвердив свідок, якому я вірив куди більше, ніж ченцеві,— ланцюг на корбі: лише кінець його впродовж двадцяти-тридцяти футів блищав, а решта була заіржавлена і, певно, ніколи не опускалась у воду. А що ж відбулося тут того першого разу? Безперечно, якийсь практичний чоловяга спустився в колодязь і замурував місце течі, а потім прийшов до абата й сказав, що з навіяння божого дізнався: якщо гріховну купальню буде зруйновано, свята волога повернеться. А тепер стіна колодязя знову завалилась, і ці йолопи знову молилися б, і влаштовували б процесії, і гатили б у дзвони, чекаючи небесної помочі, поки самі не висохли б і вітер не розвіяв би їхній прах,—

і нікому з них не спало б на думку опустити в колодязь волосінь чи залізти в нього й подивитися, що, власне, сталося. Ох і важко ж це — відучитись від звичного способу мислення! Адже ми успадковуємо його як будову тіла та риси обличчя; якщо в людини за тих часів з'являлася думка, якої не було в її предків, починали підозрювати, що вона незаконнонароджена. Я сказав ченцеві:

— Наповнити водою висохлий колодязь — нелегке чудо, але ми спробуємо сотворити його, якщо у брата Мерліна нічого не вийде. Брат Мерлін дуже вправний чародій, але тільки для родинного кола: за межами вітальні його фокуси не варті ламаного цента, а в такій справі, як оця,— і поготів. Але тут немає нічого ганебного: зрештою, чарівник, здатний відживити колодязь, може навіть відкрити готель.

— Готель? Щось я, здається, не чув...

— Про готелі? Це те, що ви звете заїздами чи корчмами. Людині, яка вміє упоратися з таким чудом, під силу й керівництво готелем. Я можу зробити таке чудо, воно мені до снаги, але не буду від вас приховувати: щоб сотворити його, треба напружити всі свої надприродні сили — геть усі до останку.

— Вже хто-хто, а ми, ченці, знаємо це: минулого разу, кажуть, на чудодійне лагодження пішов цілий рік. Та хоч би як там було, ми молитимемо бога, щоб він послав вам успіх.

З погляду ділового, це була вдала ідея — пустити чутку, ніби відновлення джерела справа надзвичайно важка. Скільки нікчемних дрібниць реклама роздуває до велетенських розмірів! Цей чернець запам'ятає, які труднощі чекають на мене, рознесе таку чутку якнайдалі, й через кілька днів я стану героєм дня.

Повертаючись опівдні додому, я зустрів Сенді. Вона щойно відвідала самітників.

— Я б теж хотів їх оглянути,— сказав я.— Сьогодні середа. У них бувають денні спектаклі?

— Що саме, сер? Я, даруйте, не зрозуміла.

— Денні спектаклі. Вони працюють після обіду?

— Хто?

— Самітники, хто ж іще.

— Працюють?

— Еге ж, працюють! Невже незрозуміло? Я хочу знати, чи не зачиняються вони після обіду?

— Зачиняються?

— Атож! Атож! Зачиняються! Що тут неясного? Зроду

не бачив такої недотепи: з першого разу нізащо не второпає, що їй кажуть! По-людськи тебе питаю, чи після обіду вони замикають крамницю, підводять риску, ставлять крапку, припиняють прийом...

— Підводять риску, припиняють...

— Ну, все, годі, край. Прощавай, бо я втомився. Від тебе однаково слова путнього не доб'єшся.

— Ви могли б добитися від мене чого завгодно, сер, і мені гірко й боляче, що я не можу догодити вам, будучи всього тільки простою дівою, не охрещеною з колиски у глибоких водах мудрощів, що надають такої блискучої довершеності й могутності тому, хто прилучається до найблагороднішого з таїнств — учености, викликаючи до себе найглибшу шану в душах простих смертних, які через відсутність і брак таких високих здобутків убачають у своєму власному неуцтві лише ознаку інших вад і, оплакуючи їх, надягають волосяницю й посипають попелом скорботи свої голови; коли ж у сповиту темрявою свідомість невігласа проникають такі золоті, сповнені глибокого прихованого змісту слова, як «зачиняють крамницю», «підводять риску» і «ставлять крапку», то тільки ласка божа не дає йому луснути від заздрощів до того, чий розум може ці величні, милозвучні й чудесні слова створити, а язик — вимовити; що ж до труднощів, які виникають у вбогому розумі неука, то неспроможність його осягти значення цих мовних чудес спричинена не пихою,— вона природна і зрозуміла, в ній також виявляється безмежна шанобліва повага до вас,— і для вас це, власне, не новина, бо, добре знаючи й чудово розуміючи напрям моїх думок і склад моєї душі, ви збагнули вже, що я не те що не хочу, а не можу; а позаяк я не можу, то все моє хотіння виявляється безпорадним, розбиваючись об невміння, тож якби я хоч трохи могла, то неодмінно домоглася б, а тому благаю: зглянься на мою провину й даруйте її мені, мій добрий хазяїне й найдорожчий лорде.

До мене дійшло далеко не все з того, що Сенді наторохкотіла,— я маю на увазі деталі,— але загальний зміст я уловив, і то в достатній мірі, щоб відчути пекучий сором. Негарно було задурювати голову неосвіченій дівчині шостого століття технічними термінами дев'ятнадцятого, та ще й ганити її за те, що вона їх не втне; вона щиро прагнула зрозуміти все, що я їй кажу, і не її провина, коли дещо було їй понад силу; тож я вибачився. Потім ми разом рушили звивистою стежкою до самітницьких нір, любенько

розмовляючи й відчуваючи, що стали ще більшими друзями, ніж були доти.

Я поступово проймався таємничою і шанобливою повагою до цієї дівчини, бо тепер щоразу, коли вона розганяла свої фрази, мов вагони довжелезного експреса, що, набираючи швидкості, від'їздить від станції в безмежний трансконтинентальний простір, мені здавалося, що до мене промовляє сама грізна праматір германських мов. Іноді враження було таке сильне, що, коли вона відкривала шлюзи свого красномовства, я мимоволі знімав шолома й ставав струнко; якби її слова були водою, я, безперечно, втонув би! Фрази свої вона будувала, як німці; хоч би про що йшлося,— якесь зауваження, чи напучення, чи грунтовне наукове висвітлення якогось питання, чи історію якоїсь війни,— Сенді мала вбгати все, від початку до кінця, в одне речення або вмерти. Так, між іншим, заведено нині в кожного німецького письменника; коли він пірнає сторч головою в якусь фразу, то ви вже не побачите його, поки він не вирине по той бік Атлантики з дієсловом у зубах.

Увесь день аж до вечора ми переходили від одного святого до іншого. Це був дивовижний звіринець! Здавалося, самітники змагались між собою передусім у тому, хто перевершить інших неохайністю і багатством годованих ним різновидів усіляких паразитів. Поведінка й пози їхні свідчили про надзвичайне самовдоволення. Один анахорет, наприклад, пишався тим, що лежить голий у багнюці, дозволяючи комахам їсти себе поїдом; другий — тим, що стовбичить цілоденно у чому мати народила під скелею і невпинно молиться на втіху прочанам; третій, також голісінький, розважав публіку, повзаючи навкарачки; четвертий — тим, що вже котрий рік поспіль тягає за собою вісімдесятифунтову гирю; п'ятий ніколи не спав лежма, а тільки стоячи в колючому чагарнику, причому починав гучно хропіти, тільки-но десь поряд з'являлися прочани. Одна жінка, що прикривала свою голизну лише сивим волоссям, була чорна з голови до п'ят завдяки тому, що протягом сорока семи років виявляла особливу святість — не милася. Прочани стояли купками й заздрісно витріщалися на цих диваків, захоплюючись благодаттю, яку ті здобували на небесах своїми побожними подвигами.

Помалу добралися ми й до одного з найбільших праведників — знаменитості, уславленої в усьому християнському світі. Найблискучіша, найвельможніша публіка з'їжджалася

сюди з найвіддаленіших країн, щоб віддати йому шану. Він обрав собі місце в найширшому місці долини, і весь простір довкола нього був завжди заповнений юрбою.

Праведник стояв на широкому помості, на стовпі шістдесят футів заввишки. Там він ось уже протягом двадцяти років день у день робив одне й те саме — безнастанно й дуже швидко нахиляв голову мало не до колін і випростувався. Так він молився. З хронометром у руці я підрахував: на 1244 поклони він витратив 24 хвилини 46 секунд. Мені стало шкода: стільки енергії гайнувалося марно! А тим часом рухи його — за моїх часів вони звалися педальними — в механіці вважались особливо цінними. Тож я занотував це в своєму записнику, вирішивши в майбутньому приладнати до нього систему м'яких пасів з тим, щоб він крутив колесо швацької машини. Згодом я здійснив свій план, і самітник цілих п'ять років сумлінно крутив нам машину. Він виготовив вісімнадцять тисяч першосортних полотняних сорочок — по десять штук на день,— працюючи і по неділях, і по святах (в ці дні він кланявся не менше, ніж у будні, й не було ніякого сенсу марнувати стільки енергії). Сорочки не коштували мені нічого, якщо не рахувати якоїсь мізерії на матеріал — сировину я купував сам, вважаючи, що перекладати ці витрати на самітника було б несправедливо; а прочани розхапували сорочки, мов гарячі пиріжки, по півтора долара за штуку, тобто за суму, яку в Артуровім королівстві правили за шістсотні корів чи за породистого коня. Сорочки вважалися найкращим запобіжним засобом від будь-якого гріха, тож так і рекламувалися моїми лицарями за допомогою фарб і трафарету. Незабаром у всій Англії не залишилося скелі, чи великого валуна, чи глухої стіни, на якій не було б написано літерами, що впадали в око за милю:

Стовпотворіння! Остовпіння
викликають у найвибагливіших вельмож
сорочки святого Стовпника.
Патент зареєстровано.

На сорочках ми заробляли стільки грошей, що я не знав, куди їх дівати. Розширюючи виробництво, я почав виготовляти сорочки виключно для королів, а також щось запаморочливе для герцогинь та інших знатних дам, з мережаними оборочками, що сходилися десь аж під машинним відділенням і розходилися в кільовій частині, із прозорою смугастою запоною на прогулянковій палубі, великими

зборками на бортах над колесами й трьома канатними бухтами із золотих галунів на кормі. Так, то було, скажу вам, фантастично!

Але десь о цій порі я помітив, що мій двигун узяв собі за звичку стояти на одній нозі — видно з другою було щось негаразд. Тоді я скоротив виробництво і запросив у компаньйони сера Борса де Ганса та деяких його друзів. А через рік підприємство і зовсім закрилося, і наш роботящий праведник пішов на спочинок. Він заслужив його — можете повірити мені на слово.

Та коли я побачив його вперше, змалювати, яке видовище він являв собою, тут неможливо. Коли хочете, прочитайте про нього в Житії святих [1].

Розділ XXIII

ОЖИВЛЕННЯ ДЖЕРЕЛА

Опівдні в суботу я знову зайшов до каплиці, де був колодязь,— подивитися, що робить Мерлін. Він і досі палив пахучі порошки, вимахував руками й ревно бурмотів якусь нісенітницю, але вигляд мав досить-таки прибитий, бо жодної крапельки води в колодязі, ясна річ, не додалося. Врешті я спитав:

— Ну, як, друже-приятелю, чи є якісь зрушення?

— Подивляй, я саме випробовую наймогутніші з чарів, відомих тільки велемудрим знавцям таємних наук Сходу; якщо і це не зарадить, то вже не зарадить ніщо. Помовч, поки я скінчу.

Цього разу він напустив стільки диму, що всю Святу Долину оповила темрява. Самітникам, певно, було непереливки, бо вітер дув у їхній бік, і густі, чадні хвилі котилися просто в їхні нори. Мерлін не тільки чадив, а й без кінця горлав заклинання, сіпався всім тілом і несамовито розмахував руками. Через двадцять хвилин він упав на землю, захеканий і знеможений. Прибули абат, кількасот ченців та черниць, сила-силенна прочан та безліч підкидьків, приваблені чудодійним димом і страшенно збуджені.

[1] Усі подробиці про життя самітників, наведені в цьому розділі, запозичені нами з книжки Леккі, але їх дуже пом'якшено. Все ж таки це не історичний твір, а повість, і в ній недоречно (і непристойно!) виглядала б більшість тих одвертих деталей, які викладені в науковій праці (*М. Т.*).

Абат тремтячим голосом спитав, чи пощастило чогось домогтися. Мерлін відповів:

— Якби комусь із смертних до снаги було розвіяти чари, що сковують ці води, тим смертним став би сьогодні я. Але чари не знято; отже, сталося те, чого я найдужче боявся: невдача моя підтверджує, що джерело зачарував наймогутніший із духів, відомих магам Сходу, дух такий всемогутній, що кожен, хто вимовить його ім'я, помре. Не було і не буде смертного, якому дано відкрити таємниці тих чарів, а не відкривши їхньої таємниці, зняти їх неможливо. Води ніколи більше тут не тектимуть, добрий отче. Я зробив усе, що може зробити людина. Дозволь мені піти.

Ясна річ, абат страшенно зажурився, почувши таку звістку. Геть засмучений, він обернувся до мене й мовив:

— Ти чув його. Чи це правда?

— Частково.

— Ага, отже, частково і брехня! Що ж у його словах — правда?

— Те, що колодязь справді зачарував дух із російським ім'ям.

— О, рани господні! То ми пропали!

— Можливо.

— Але не напевно? Ти хочеш сказати, не напевно?

— Еге ж..

— Тобто ти хочеш сказати, що його слова, [illegible] нікому не під силу зняти чари...

— Так, що ці його слова можуть виявитися і неправдивими. За певних умов є підстави,— щоправда, досить малі, навіть мізерні,— розраховувати на успіх.

— За певних умов...

— О, ці умови зовсім не складні. Вони зводяться ось до чого: колодязь і весь простір на півмилі довкола потрібно передати повністю в моє розпорядження від сьогоднішнього вечора й доти, доки я зніму заборону. Ніхто не повинен заходити сюди без мого дозволу.

— Це все?

— Все.

— І ти не боїшся спробувати?

— О, нітрохи. Звісно, я можу зазнати невдачі. Та можу домогтись і успіху. Коротше кажучи, я ладен спробувати. Чи пристаєте ви на мої умови?

— Ми пристаємо на будь-які умови! Я зараз же звелю, щоб їх було виконано.

— Стривайте,— мовив Мерлін і злобно посміхнувся.— Чи відомо тобі, що той, хто хоче зняти ці чари, повинен знати ім'я того духа?

— Атож, я знаю його ім'я.

— А чи відомо тобі, що знати це ім'я не досить, потрібно ще й вимовити його? Ха-ха! Чи це тобі відомо?

— Так, відомо!

— Відомо?! То невже ти божевільний? Невже хочеш вимовити його ім'я й померти?

— Вимовити його ім'я? Ну, звісно! Я б вимовив його, навіть якби воно було валлійське!

— Тоді вважай, що ти — покійник. Я так і скажу Артурові.

— От і домовились. А тепер забирай свої манатки й катай звідси. Твоє діло — сидіти вдома й завбачувати погоду, Джоне Як-Тебе-Там-Іще Мерлін.

Це я йому як в око вліпив, і Мерлін аж скривився з досади, бо він був найгірший завбачник погоди в усьому королівстві. Коли він наказував вивісити на узбережжі штормові сигнали, на морі щонайменше тиждень панував мертвий штиль, а коли провіщав погожу днину, дощ лив як з цебра. Та я й далі тримав його в бюро передбачень погоди, бажаючи підірвати його репутацію. Мій натяк розлютив старого, і він, замість того щоб їхати додому із звісткою про мою смерть, заявив, що має намір залишитися тут і одержати втіху від цієї радісної події.

Мої фахівці прибули надвечір, страшенно втомлені, бо в дорозі майже не відпочивали. З ними були в'ючні мули, на яких вони привезли все, що могло мені знадобитися: інструменти, насоси, свинцеву трубу, грецький вогонь, в'язки великих ракет, різноколірні фейєрверки, петарди, електричну батарею та іншу піротехніку — все необхідне для найпишнішого дива. Вони повечеряли, трохи перепочили, і близько півночі ми втрьох рушили до колодязя, оточеного таким безлюдним, таким мертвим простором, якого я навіть не вимагав.

Ми отаборилися навколо колодязя. Мої хлопці були майстри на всі руки — могли і стіну обличкувати камінням, і точний прилад виготовити. За годину до світанку дірку було замуровано, й вода в колодязі почала підніматись. Тоді ми перенесли все причандалля до каплиці, замкнули її на замок і пішли спати.

Обідня ще тривала, коли ми знову прийшли до колодязя. Роботи було ще багато, а я хотів сотворити своє чудо

неодмінно до півночі, виходячи з такого практичного міркування: чудо, влаштоване на користь церкви в неділю, цінується в шість разів більше, ніж таке саме чудо, влаштоване в будень. Через дев'ять годин вода піднялася до свого звичайного рівня, тобто стояла за двадцять три фути від верхніх цямрин. Ми встановили в колодязі малий залізний насос, один із перших, виготовлених на моєму заводі поблизу столиці; потім просвердлили кам'яний резервуар, що стояв за капличним муром, вставили в отвір шматок свинцевої труби, досить довгий, щоб кінець його дістав до дверей каплиці і міг викинути за поріг струмінь води, добре видний юрбі, що мала, за моїми розрахунками, заповнити двісті п'ятдесят акрів рівнини навколо горбка із священною спорудою.

Ми вибили днище великої порожньої бочки, закріпили її сторч на пласкому даху каплиці, насипали в бочку на добрий дюйм пороху і начинили ракетами всіх видів,— а мали ми їх, скажу вам, чимало. До пороху провели дроти від нашої кишенькової електричної батареї, розклали по кутках даху весь запас грецького вогню — в одному кутку синього кольору, в другому зеленого, у третьому червоного, у четвертому фіолетового — і також з'єднали всі заряди з батареєю.

Потім ярдів за двісті від каплиці спорудили дерев'яний поміст заввишки чотири фути, вкрили його позиченими для такої нагоди яскравими килимами й поставили зверху трон самого абата. Готуючи диво для темного люду, треба приділити особливу увагу дрібницям — кожна з них має справити належне враження на публіку; крім того, слід подбати про всі можливі вигоди для почесних гостей; коли цих двох умов додержано, здіймай якнайбільший гармидер, і успіх тобі забезпечено. Я знаю, чого варті дрібниці й комфорт, бо знаю людську природу. Дива пишнотою не зіпсуєш. Пишнота вимагає додаткової мороки, праці, іноді й грошей, але врешті-решт вона окупається. Отже, ми провели підземну проводку від каплиці до помосту, сховали під ним батареї й наостанку відгородили поміст з усіх боків канатною загорожею, щоб не підпускати натовп ближче як на п'ятдесят футів. На цьому підготовчі роботи було завершено. Я розпланував усе так: допуск публіки з 22.30; початок вистави о 23.25. Я б залюбки організував продаж квитків, але, самі розумієте,— не випадало! Наказавши своїм хлопцям з'явитися до каплиці рівно о десятій, поки довкола ще нікого не буде, і

приготуватися витиснути з насоса все, на що він здатний, я пішов разом з ними вечеряти.

На цей час чутки про нещастя із джерелом поширилися по всій країні, і протягом останніх двох-трьох днів народ плавом плив до долини, отаборюючись у нижньому її кінці. Глянувши на той табір, я зрозумів, що вільних місць на виставі не буде. Коли посутеніло, герольди, обійшовши всю долину, оповістили, що сьогодні відбудеться спроба оживити джерело, і посіяли в народі гарячкове нетерпіння. Герольди попереджали також, що абат і його офіційний почет урочисто зійдуть на трибуну о 22.30, а доти доступу на заборонену мною територію не буде. Як тільки абат зі своїм почтом повсідаються, дзвони замовкнуть, і це буде знаком, що й народ може підійти ближче.

Я вже стояв на помості, готовий до зустрічі гостей. Ніч була темна, беззоряна, запалювати смолоскипи я не дозволив, а тому помітив урочисту процесію на чолі з абатом тільки тоді, коли вони підійшли до канатів. Мерлін цього разу не збрехав: з'явився разом з абатом і сів на помості в першому ряді. Натовпу за канатами не було видно, але відчувалося, що глядачів зібралася сила-силенна. Тільки-но дзвони замовкли, всі ті маси народу величезною чорною хвилею ринули вперед і розлилися по всьому вільному просторі; вони прибували ще протягом півгодини, потім очікувально завмерли; по людських головах, мов по бруку, можна було б пройти, мабуть, аж до... Ну, не знаю, але кілька миль пройти можна було.

Я зволікав ще хвилин двадцять для більшого ефекту: завжди корисно помучити публіку чеканням. Аж ось тишу порушив чудовий латинський гімн, виконуваний хором чоловічих голосів; розпочавшись ледь чутно в нічній темряві, мелодія зазвучала дедалі голосніше й величніше. Це був найкращий з усіх винайдених мною ефектів. Коли гімн відлунав, я випростався на весь зріст, широко розвів руки, закинув голову, зо дві хвилини простояв нерухомо,— нема кращого способу домогтися цілковитої тиші,— а тоді голосом таким моторошним, що натовп здригнувся, а багато хто з жінок знепритомнів, повільно вимовив страшне слово:

— *Константінополітанішердудельзакспфайфенмахерсгезельшафт!*

Коли з уст моїх із стогоном вихопився останній склад цього слова, я торкнувся одного з електричних

проводів, і всю занурену в непроглядний морок юрбу освітило мертвотно-синє світло. Ефект був надзвичайний! Залунало безліч криків, жінки, ввібравши голову в плечі, кинулися врозтіч, підкидьки зомлівали цілими загонами. Абат і ченці квапливо хрестились і перелякано бурмотіли молитви. Мерлін ще сяк-так тримався, але видно було, що його здивуванню немає меж: він ще ніколи нічого схожого не бачив. Що ж, треба було нагнітати обстановку далі. Я підніс руки й, немов конаючи, простогнав:

— *Нігілістендінаміттеатеркестхенсшпренгунгсаттентатсферзухунген!*

І ввімкнув червоне світло. Послухали б ви, як застогнав і завив той людський Атлантичний океан, коли пекельне яскраво-червоне полум'я приєдналося до синього! Через шістдесят секунд я загорлав:

— *Трансваальтруппентропентранспорттрампельтіртрайбертрауунгстрененттрагеді!*

І запалив зелене світло. Переждавши цього разу лише сорок секунд, я широко розпростер руки й громовим голосом вигукнув усі вбивчі склади цього слова над слова́:

— *Меккамузельманненмассенменшенмердерморенмуттермармормонументенмахер!*

І спалахнуло фіолетове сяйво. Всі чотири вогні горіли разом — червоний, синій, зелений, фіолетовий! Чотири шалені вулкани викидали високо вгору клубки яскравого диму, осяваючи, мов удень, сліпучим веселковим світлом найвіддаленіші закутки долини. Віддалік на тлі неба бовваніла на стовпі закам'яніла постать самітника, який уперше за двадцять років перестав кланятися. Я знав, що мої хлопці вже біля насоса й тільки чекають знака. І я сказав абатові:

— Час настав, отче. Зараз я вимовлю жахливе ім'я і звелю чарам розвіятись. Будьте напоготові. Вхопіться за що-небудь руками.— Потім закричав до народу: — Дивіться. Через хвилину чари буде знято,— або ніколи жоден смертний не зніме їх! Якщо чари розвіються, ви зразу довідаєтеся про це, бо свята вода рине з дверей каплиці!

Перечекавши кілька секунд, щоб ті, хто почув, переказав мої слова тим, хто, стоячи надто далеко, не міг їх почути, я прибрав якнайбундючнішу позу й, несамовито розмахуючи руками, вигукнув:

— Наказую злому духові, що вселився в святе джерело, негайно вивергнути в небеса всі сатанинські вогні, які ще

перебувають у ньому, зняти свої чари й забратися звідси до пекла, де й пролежати зв'язаному тисячу років. Його власним жахливим ім'ям заклинаю:

БГВДЖДЖІЛЛІГКККІ

Я ввімкнув провід, що вів до бочки з ракетами, і цілий фонтан сліпучо-яскравих вогняних стріл злетів до зеніту із шипінням та свистом, розсипаючись у небі зливою блискучих діамантів! Зойк жаху вихопився з грудей глядачів, але відразу ж перейшов у крики несамовитої радості, бо при неземному освітленні всі ясно й виразно побачили, як із дверей каплиці вихлюпнулася визволена вода! Старий абат не міг вимовити й слова; ковтаючи сльози, він мовчки стиснув мене в своїх обіймах, красномовніших за будь-які слова. І, до речі, значно небезпечніших за будь-які слова в тій країні, де жоден лікар невартий був ламаного шеляга.

Бачили б ви, як юрби людей кинулися до води, як вони цілували її, пестили й голубили: як говорили з нею, мов з живою, й називали її найласкавішими словами, мов друга, що довго блукав десь, уже вважався загиблим і раптом повернувся додому. Так, на це було втішно дивитись, і я перейнявся до них теплішим, ніж доти, почуттям.

Мерліна я відправив додому на ношах. Коли я вимовив страшне ім'я духа, Мерлін знепритомнів і досі не міг прийти до тями. Раніше він, звісно, ніколи не чув цього імені — як і я,— але відразу вирішив, що воно справжнє; будь-яке безглузде ім'я, видалося б йому справжнім. Згодом він визнав, що навіть рідна мати того духа не вимовила б це ім'я краще за мене. Він ніяк не міг зрозуміти, яким дивом я залишився живий, а я не відкривав йому цієї таємниці. Тільки чарівники-початківці виказують такі таємниці. Мерлін витратив три місяці на всілякі чари й заклинання, силкуючись розгадати трюк, який дає змогу вимовити це ім'я і не провалитися крізь землю. Та в нього нічого не вийшло.

Коли я рушив до каплиці, люди скидали капелюхи й широко розступалися, даючи мені дорогу, немов якійсь вищій істоті,— а втім, я справді був вищою істотою і сам усвідомлював це. З собою до каплиці я взяв кількох ченців, втаємничив їх у священнодійство з насосом і звелів їм

помпувати в поті чола, адже багато людей, певна річ, захочуть перебути коло води цілу ніч, і треба, щоб її вистачило на всіх. Ченцям насос уже сам по собі видався неабияким чудом, вони не могли надивуватися вволю й захоплювалися, як він бездоганно працює.

То була велика ніч, надзвичайна ніч. Ця ніч уславила мене. Радіючи й пишаючись, я довго не міг заснути.

Розділ XXIV

ЧАРІВНИК КОНКУРЕНТ

У Святій Долині я мав тепер необмежений вплив. І мені хотілося застосувати його для корисної справи. Це спало мені на думку наступного ранку, коли до монастиря прибув один із моїх лицарів-розповсюдників мила. Згідно з історичною хронікою, двісті років тому місцеві ченці були ще настільки поглинуті мирською суєтою, що мали бажання митися. А що як у них і досі збереглися рештки цього нечестя. Я спробував розговорити одного з братів:

— Чи не хочеться вам скупатись?

Чернець аж здригнувся, подумавши, яка небезпека загрожує джерелу, але відповів сквильовано:

— Навіщо питати про таке бідолашну істоту, яка з дитячих років не знала благословенного освіження? Боже, як мені кортить помитися! Але це неможливо, благородний сер, не спокушай мене: це заборонено.

І він зітхнув так скрушно, що я твердо вирішив дати йому можливість змити бодай верхній шар своїх земельних володінь, навіть якщо після цього увесь мій вплив зійде нанівець, а монастир збанкрутує. Прийшовши до абата, я попросив його дозволити цьому братові скупатись. Абат зблід, почувши мої слова,— я не хочу сказати, що на власні очі побачив, як він зблід, бо для того, щоб побачити, треба було б добряче поскребти його фізіономію, а мені зовсім не хотілося цього робити,— але я знаю, що він зблід під шаром бруду завгрубшки як палітурка книжки, зблід і затремтів.

— Ох, сину мій,— мовив абат,— я все віддам тобі з подякою, проси чого хочеш, але тільки не цього. Невже ти хочеш, щоб святе джерело знову пересохло?

— Ні, панотче, я не дам йому пересохнути. Таємничий

голос одкрив мені, що того разу джерело пересохло зовсім не через те, що було збудовано купальню.— На обличчі старого з'явилася жвава зацікавленість.— Мені відкрито, що купальня невинна в тому нещасті, посланому за зовсім інший гріх!

— Слова твої зухвалі, але... але, якщо вони правдиві, мені приємно їх чути.

— Вони правдиві, запевняю вас. Дозвольте мені знову збудувати купальню, отче. Дозвольте мені відбудувати її, і джерело тектиме вічно!

— Ти обіцяєш це? Обіцяєш? Скажи лише, чи ти обіцяєш це?

— Так, обіцяю!

— В такому разі я перший викупаюсь у купальні. Іди починай роботу. Не барися, не барися, іди.

Я зі своїми хлопцями відразу взявся до роботи. Руїни купальні й досі стояли в підвалі монастиря — жодний камінь не пропав. Усі ці роки ніхто не спускався туди, з побожним страхом вважаючи, що над купальнею тяжіє прокляття. За два дні ми дали всьому лад, провели воду, і вийшов чималий став із чистою, прозорою водою, в якому можна було плавати. Вода була проточна. Вона надходила й виливалася стародавніми трубами. Старий абат додержав свого слова й перший заліз у воду, а вся його чорна братія стояла нагорі, сповнена тривоги, страху та поганих передчуттів; старий заліз у воду чорний, тремтячий, а виліз білий, радісний. Ще одна перемога, ще один тріумф.

Наша діяльність у Святій Долині мала успіх, і я був цілком задоволений нею. Я вже збирався вирушати далі, та мене спіткала невдача: я сильно застудився, і в мене розгулявся давній ревматизм. Звичайно, ревматизм оселився у найвразливішому місці: тому, що найбільше постраждало від абатових обіймів, коли він засвідчував мені свою вдячність.

Коли я нарешті підвівся з ліжка, від мене лишилася сама тінь. Однак усі ставилися до мене з такою добротою і турботою, так прагнули підбадьорити мене, що кращих ліків для одужання й не треба було, тож я швидко набирався сили.

Сенді дуже втомилася, доглядаючи мене, і я надумав вирушити в дорогу сам, а її залишити на відпочинок у черниць Мені прийшло в голову побродити пішки по країні тиждень-два, перевдягнувшись вільним селянином. Це дало б мені можливість сідати за один стіл і ночувати

під одним дахом з найнижчою і найбіднішою верствою вільних громадян. Я не мав іншого способу познайомитися з їхнім буденним життям та з тим, як впливають на них закони. Якби я ходив поміж них у дворянському вбранні, то вони почували б себе стримано й зв'язано, приховуючи від мене свої справжні радощі й турботи, і мої спостереження були б вельми поверховими.

Одного ранку, вийшовши на тривалу прогулянку, щоб розім'яти ноги перед мандрівкою, я виліз на крутий кряж, що захищав долину з півночі, і підійшов до штучної печери, яку мені не раз показували знизу; то була оселя одного самітника, що уславився особливим самозреченням і неохайністю. Я знав, що недавно він виїхав до Африки, прийнявши запрошення на почесну посаду в Сахарі, куди самітників ваблять леви, кусюча мошва та інші злигодні. Мені заманулося заглянути в печеру й пересвідчитися, чи справді в ній такий нестерпний дух.

На свій подив, я побачив, що в печері підметено й чисто. Мене чекала тут ще одна несподіванка: в пітьмі печери задзвенів дзвоник і почулися слова:

— Алло, центральна! Це Камелот? Радій же всім серцем своїм і знай, коли досі не знав, що існують дива дивні, які прибирають неймовірного вигляду, з'являючись там, де ми їх не чекаємо. Бо в цю мить переді мною стоїть у плоті його могутність Хазяїн, і зараз ти на власні вуха почуєш його голос!

Яка разюча зміна декорацій! Яке нагромадження неймовірних несумісностей! Яке фантастичне поєднання непримиренних суперечностей: у житлі фальшивого чудодія оселилося чудо справжнє, барліг середньовічного самітника обернувся на телефонну станцію!

Телефоніст виступив з темряви, і я впізнав у ньому одного із своїх молодих помічників.

— Відколи тут працює телефонна станція, Ульфіусе? — спитав я.

— З минулої півночі, прекрасний сер Хазяїне. Ми побачили багато вогнів у долині й вирішили установити тут станцію, бо стільки вогнів може мати лише велике місто.

— Цілком слушно. Хоч це й не місто в звичайному розумінні слова, телефон тут буде цілком доречний. Ти знаєш, куди потрапив?

— Ще не встиг довідатися. Товариші потягли кабель далі, а я залишився при апараті й приліг перепочити.

Вирішив: тільки-но прокинусь, з'ясую назву міста і повідомлю в Камелот.

— Це — Свята Долина.

Хлопець хоч би бровою моргнув — усупереч моїм сподіванням, назва не справила на нього аніякісінького враження. Він тільки сказав:

— Так я й доповім.

— Чоловіче, довкола тільки й розмов, що про недавні чудеса, які сталися в цій долині! Невже ти не чув про них?

— Ми ж пересуваємося вночі й уникаємо розмов із сторонніми. А про новини довідуємося лише по телефону з Камелота.

— Але ж у Камелоті все відомо. Хіба вам не розповідали про велике чудо відновлення святого джерела?

— Певна річ, розповідали. Тільки ця долина називається зовсім не так, як та. Їхні назви настільки від...

— Як же тобі назвали ту долину?

— Клятою Долиною.

— Тепер усе ясно. Чортів телефон! Завжди примудриться спотворити слово так, щоб воно обернулось на свою протилежність. Ну, та дарма, тепер ти знаєш правильну назву. Виклич Камелот.

Він викликав Камелот, і мене з'єднали з Кларенсом. Як приємно було знову почути голос мого хлопчика! Я наче повернувся додому. Ми обмінялися сердечними вітаннями, я коротко розповів йому про свою недавню хворобу й спитав:

— Що нового?

— Король і королева, в супроводі багатьох придворних, зараз вирушають до вашої долини, щоб віддати побожну шану джерелу, яке ти оживив, очиститися від гріха й оглянути те місце, звідки сатанинський дух вивергав аж до хмар справжнє пекельне полум'я. Якщо ти уважно мене слухав, то міг почути, як я, розповідаючи, сміявся в кулак,— адже я сам вибирав те полум'я на нашому складі й посилав його за твоїм наказом.

— Чи знає король дорогу сюди?

— Король? Ні до Святої Долини, ні куди-інде в своїх володіннях король дороги не знає. Та наші хлопці, що допомагали тобі творити чудо, поїдуть з ним за провідників, показуючи, де зупинятися на денний спочинок, а де — на ночівлю.

— Коли ж вони будуть тут?

— Післязавтра надвечір.

— Більше ніяких новин?

— Король почав створювати постійне військо, як ти йому порадив. Один полк уже набрано, й усіх офіцерів призначено.

— Шкода! Офіцерів я хотів призначити сам. У королівстві є лише одна група людей, здатних командувати регулярною армією.

— Так. Але ти, мабуть, ще більше здивуєшся, почувши, що в полку немає жодного випускника твоєї Військової академії.

— Невже?! Ти не жартуєш?

— Я кажу правду.

— Ну, знаєш, ти мене просто ошелешив. Кого ж призначено? І як добиралися кандидатури? Шляхом конкурсного іспиту?

— Про це я нічого не знаю. Мені відомо лише, що всі офіцери знатного роду і — як ти кажеш? — недотепи.

— Тут щось не те, Кларенсе.

— Не хвилюйся: два кандидати в лейтенанти вирушають у почті короля, обидва молоді аристократи, і якщо ти дочекаєшся їх, то сам почуєш їхні відповіді.

— Добре, що ти сказав. Тепер принаймні одного із своїх курсантів я будь-що введу до командного складу. Негайно попли до академії гінця; нехай, коли треба, навіть, зажене кількох коней, але він має дістатися туди сьогодні ж до вечора й переказати...

— В цьому нема потреби. З академією встановлено телефонний зв'язок. Зараз я з'єднаю тебе.

Як приємно було почути таке! З телефонною трубкою в руці, маючи змогу негайно зв'язатися з найвіддаленішими районами, я знову міг нарешті дихати на повні груди. В ту мить я зрозумів, якою жалюгідною й нудною, якою страхітливо безбарвною була для мене ця країна всі ці роки, як я задихався в ній і вже не уявляв собі іншого життя. Я віддав наказ начальникові академії особисто. Заразом я попросив його надіслати мені трохи паперу, самописку й кілька коробочок безпечних сірників. Мені набридло обходитися без цих вигод. Користуватися ними я тепер зможу, бо не збираюся більше носити лицарського обладунку і знову матиму кишені.

Повернувшись до монастиря, я застав там цікаву сцену. Абат і ченці зібрались у великому залі й з дитячим захватом та довірливістю спостерігали фокуси новоприбулого чарівника. Вдягнений він був у щось химерне, таке ж

строкате й недоладне, як убрання індіанських знахарів. Він крутився, бурмотів, вимахував руками й креслив таємничі знаки в повітрі й на підлозі — одне слово, робив те саме, що й усі фокусники. Він був відомий маг і чародій з Азії,— так він сам заявив, і цього цілком вистачило. Такі твердження цінувалися на вагу золота й мали широкий попит.

Як легко й дешево цей пройдисвіт зажив слави великого чародія! Його фахом було розповідати, що в дану мить робить будь-який житель земної кулі, а також, що він робив у минулому й робитиме в майбутньому. Він спитав, чи хоче хто-небудь довідатися, що зараз робить імператор Сходу. В присутніх заблищали очі, вони захоплено потирали руки,— і то була найкрасномовніша відповідь. Ще б пак! Благочестивій братії страх кортіло довідатися, що робить зараз цей монарх. Шахрай щось пробурмотів, а тоді поважно оголосив:

— Великий і могутній імператор Сходу зараз кладе гроші на долоню святого жебрущого ченця — одну... дві... три монети, і всі срібні!

В натовпі почулися захоплені вигуки:

— Дивовижно!

— Неймовірно!

— Скільки ж довелося працювати, скільки довелося вчитися, щоб досягти такої дивовижної сили!

Чи не хочуть вони довідатися, що зараз робить верховний володар Індії? Авжеж, хочуть. Він розповів їм, що робить верховний володар Індії. Потім розповів, чим заклопотаний єгипетський султан і які найближчі наміри в короля Далеких Морів. І так далі, і так далі. Кожне нове чудо викликало дедалі більше захоплення перед непомильною точністю його ясновидіння. Часом ченці намагалися загнати його на слизьке запитанням про якийсь зовсім далекий і малознайомий край, та даремно! Він завжди відповідав без вагань, він знав геть усе, несхибно й досконально. Я бачив, що коли так триватиме й далі, я втрачу свою вищість, цей зух відіб'є в мене всіх прихильників, і я дістану носа. Треба вставити палицю йому в колесо, і якнайшвидше. І я сказав:

— Коли ваша ласка, я страшенно хотів би довідатися, що зараз робить одна особа.

— Питайте, не бійтеся. Я відповім.

— Але це буде важко... Може, навіть неможливо.

— Для мого мистецтва немає нічого неможливого.

Що важче запитання, то легше мені відповісти на нього.

Як ви вже здогадались, я намагався розпалити цікавість. І досяг свого: ченці повитягували шиї, затамували подих. Тепер можна підсипати жару.

— Якщо ви не помилитесь, якщо відповідь ваша буде правильна, я дам вам двісті срібних пенсів.

— Вважайте, що ця купа грошей уже моя. Я скажу вам усе, що ви захочете взнати.

— Тоді скажіть мені, що я зараз роблю правою рукою?

— Ах!

Усі були здивовані. Нікому в натовпі не спав на думку найпростіший трюк — спитати про людину, яка перебуває не за десять тисяч миль звідси. Чарівник тільки рота роззявив: такого з ним ще ніколи не траплялося. Він вскочив у халепу й не знав, як з неї викрутитися. Розгублений, спантеличений, він не міг вимовити й слова.

— Чого ж ви чекаєте? — спитав я.— Якщо ви спроможні відразу, не замислюючись, сказати, що робить людина на другому кінці землі, то невже вам важко відповісти, що робить той, хто перебуває за три кроки від вас? Люди, які стоять позад мене, бачать, що я роблю своєю правою рукою, і підтвердять, якщо ви дасте правильну відповідь.

Він усе ще мовчав.

— Гаразд, тоді я скажу, чому ви мовчите: тому що ви не знаєте. Теж мені чарівник! Друзі, цей волоцюга — просто пройдисвіт і брехун!

Ченці засмутились і перелякалися. Вони зроду не чули, щоб хтось лаяв чародіїв, і тепер не знали, чого сподіватися. Запала мертва тиша; натовп завмер, скутий забобонним страхом. Чарівник тим часом, очевидно, зумів знайти якийсь вихід, бо раптом посміхнувся впевнено і недбало. Всі зітхнули з полегкістю: раз він посміхається, значить, біди не буде! Він сказав:

— Слова цього чоловіка такі зухвалі, що мені на мить відібрало мову! Знайте ж усі, коли хтось іще цього не знає: чародії мого рангу мають справу лише з королями, принцами, імператорами, тільки з тими, в чиїх жилах тече монарша кров. От якби ви мене спитали, що робить великий король Артур, я б вам відповів, а вчинки його підданих мене не цікавлять.

— О, виходить, я неправильно вас зрозумів. Мені здалося, що ви сказали: запитуйте про будь-кого, і я вирішив, що будь-хто означає будь-хто, кожна людина.

— Так... кожна людина, але тільки знатного роду, а найліпше — владущий монарх!

— Мені здається, так воно й має бути,— втрутився абат, користуючись із слушної нагоди припинити суперечку й запобігти лихові.— Навряд чи такий дивовижний хист було даровано, аби стежити за діяннями осіб, що не народилися на вершинах величі. Наш король Артур...

— Хочете знати, що він робить? — перебив його чарівник.

— Ну, звісно, хочемо і вислухаємо з вдячністю.

Усі знову сповнилися шаноби й цікавості — невиправні ідіоти! В німому захваті вони дивилися, як шаманить цей пройда, і глянули на мене, ніби запитуючи: «Ну, що ти тепер скажеш?», коли він оголосив:

— Король утомився після ловів і ось уже другу годину спить у себе в палаці глибоким сном без сновидінь.

— Благослови його, господи! — мовив абат і перехрестився.— Нехай цей сон відсвіжить його тіло й душу!

— Так воно й було б, якби король спав,— сказав я.— Але король не спить, король їде верхи.

Знову всі були стурбовані: зіткнулися два авторитети! Ніхто не знав, кому з нас вірити,— я ще не зовсім утратив свою славу. Чарівник зневажливо подивився на мене й сказав:

— На своєму віку я бачив чимало дивовижних віщунів, пророків та чаклунів, але жоден з них не вмів прозирати в сутність явищ без заклинань.

— Ви все життя провели в лісах, тому багато прогавили. Я теж іноді вдаюся до заклинань,— брати-ченці підтвердять це,— але тільки у випадках виняткової ваги.

Коли діло доходить до словесної дуелі, я вмію постояти за себе. Від мого випаду чарівник аж перехнябився. Абат запитав його, що роблять королева й придворні, й дістав відповідь:

— Усі вони спочивають, знеможені втомою, як і король.

— Знову брехня! — сказав я.— Половина придворних розважається, як завжди, а решта разом з королевою скачуть верхи. А може, ви піднатужитеся й скажете нам, куди верстають шлях король з королевою?

— Я вже сказав: зараз вони сплять. А завтра вирушать верхи на прогулянку до моря.

— І де ж вони будуть післязавтра під час вечерні?

— Далеко на північ від Камелота, подолавши півдороги.

— Ще одна брехня, та ще яка — завдовжки півтораста

миль! Тоді вони вже завершать свою подорож і прибудуть сюди, до Святої Долини!

Оце був чудовий удар! Абат із ченцями підскочили від захоплення, а чародій сів маком. Я доконав його такими словами:

— Якщо король не приїде, нехай мене обмажуть дьогтем, викачають у пір'ї, прив'яжуть до жердини і викинуть звідси геть. Та якщо він приїде, я прокатаю на жердині вас.

Другого дня, побувавши на телефонній станції, я довідався, що король, прямуючи в долину, проминув уже два міста. Так само я довідався про його пересування й наступного дня. Але, звичайно, ні з ким цими відомостями не ділився. На третій день з'ясувалося: якщо короля ніхто не затримає, він прибуде о четвертій годині дня. Ніде, однак, не видно було жодних ознак готування до його приїзду. Чесно кажучи, це мене здивувало. Певно, гадав я, чародій підкопується під мене. Так воно й було. Я розпитав одного свого приятеля ченця, і той сказав мені, що чародій справді знову чаклував і довідався, що при дворі вирішено нікуди не їхати й залишитися вдома. Тепер ви бачите, чого варта слава в цій країні! На очах в усіх оцих людей я вчинив небачене й нечуване в історії диво, причому єдине, що мало бодай якусь вартість — а вони ладні були віддати пальму першості якомусь пройдисвітові, котрий на доказ своєї могутності не міг навести нічого, крім власних неперевірених тверджень.

Проте я не міг дозволити, щоб король прибув до монастиря без належної помпи, а тому зібрав процесію прочан, викурив з нір кілька самітників і о другій годині відправив їх назустріч королю. Ніхто більше його не зустрічав. Абатові аж заціпило від люті й приниження, коли я вивів його на балкон і показав, як голова держави заїжджає до монастиря, де його не зустрічає жоден чернець, подвір'я безлюдне, й жоден дзвін не звеселяє монарха вітальним благовістом. Абат лише глянув і прожогом кинувся вниз піднімати своє воїнство. За мить усі дзвони несамовито гриміли, а з монастирських будівель вибігали ченці та черниці й лавою сунули назустріч королівському кортежеві. З ними був і той чарівник; за наказом абата він їхав верхи на жердині: його слава впала в грязь, а моя знову шугнула в небо. Так, і в цій країні можна тримати марку, але для цього треба весь час трудитися, треба весь час бути насторожі і не ловити гав.

Розділ XXV

КОНКУРСНИЙ ІСПИТ

Коли король мандрував, розважаючись, по країні або вирушав погостювати в далекому замку вельможі, котрого хотів довести до банкрутства своїми відвідинами, його супроводив цілий загін урядовців. Такий тоді був звичай. Комісія, що мала екзаменувати кандидатів на офіцерські посади в армії, цього разу прибула разом з королем до Святої Долини, хоч могла б з таким самим успіхом залишитися працювати в Камелоті. І хоч король здійснював цю подорож виключно задля розваги, він і сам не кидав поточних справ. Як завжди, він дотиком рук лікував хворих на золотуху. І щоранку на світанні король сідав у воротах і вершив суд, бо він був верховним суддею в своїй державі.

Цей свій обов'язок Артур виконував блискуче. Він був мудрий і справедливий суддя і, очевидно, намагався розв'язувати всі справи чесно й сумлінно — в міру свого розуміння. А це застереження вагоме. На його рішення часто впливали упереджені погляди, прищеплені йому вихованням. Коли йшлося про суперечку між дворянином і людиною нижчого стану, король, може, і несвідомо, завжди співчував дворянинові. Та інакше й не могло бути. Усе людство давно зрозуміло й визнало, що рабство притупляє моральні засади в рабовласників; а привілейований клас — аристократія — не що інше, як зграя рабовласників, тільки під іншою назвою. Це звучить неприємно, але не повинно ображати нікого, навіть самого аристократа, якщо тільки факт сам по собі не здається йому образливим, бо я лише констатую факт. Адже рабство нас відштовхує своєю суттю, а не назвою. Досить послухати, як аристократ говорить про нижчі класи, щоб упізнати тільки ледь пом'якшений тон справжнього рабовласника; а за рабовласницьким тоном угадуються і рабовласницький дух, і рабовласницька бездушність. Бо в обох випадках причина однакова: давня, закорінена звичка дивитися на себе як на вищу істоту. Король часто виносив вироки несправедливі, але винуватити за це слід було його виховання, його природжені й незмінні симпатії. Він не був придатний для ролі судді, як за голодних часів мати не придатна для того, щоб роздавати молоко голодним дітям: її власні діти одержували б трохи більше, ніж чужі.

Одного разу королю довелося розглядати дуже цікаву справу. Молода дівчина, сирота, що успадкувала великі

статки, одружилася з гарним хлопцем, який не мав нічого. Маєток дівчини був у феодальній залежності від церкви. Єпископ місцевої єпархії, пихатий нащадок знатного роду, зажадав конфіскації маєтку на тій підставі, що дівчина обвінчалася таємно й тим самим позбавила церкву одного з наданих їй, як сеньйорові, прав — так званого «права сеньйора». Відмову чи ухилення підкоритися цьому правові закон карав конфіскацією майна. Дівчина будувала свій захист на тому, що представником влади сеньйора в її випадку був єпископ, що згадане право не може бути передане іншій особі, а має бути здійснене або самим сеньйором, або ніким; тим більше, що давніший закон, ухвалений самою церквою, забороняє єпископові користуватися таким правом. Так, справа була заплутана.

Вона нагадала мені читану ще замолоду історію про хитромудру вигадку, з допомогою якої члени лондонського муніципалітету зібрали гроші на спорудження Меншн-Хауса. Будь-яка особа, що не причащалася за англійським обрядом, не мала права висувати свою кандидатуру на посаду лондонського шерифа. Отже, іновірці, навіть якщо їх обирали, змушені були відмовлятися від виконання шерифських обов'язків. Ольдермени — безсумнівно, перевдягнені янкі — придумали таку хитру штуку: прийняли закон, який накладає штраф у чотириста фунтів на кожного, хто відмовляється висунути свою кандидатуру в шерифи, і в шістсот фунтів на кожного, хто, бувши обраним, відмовляється служити шерифом. Потім вони взялися до роботи і давай обирати в шерифи одного по одному іновірців і штрафувати кожного, аж поки зібрали п'ятнадцять тисяч фунтів; і понині в Лондоні стоїть величний Меншн-Хаус, а городяни й понині червоніють, згадуючи той далекий ганебний день, коли банда янкі проникла в Лондон і почала витівати оті капості, завдяки яким їхня нація набула такої виключно поганої слави серед усіх чесних і щиросердих народів світу.

Мені здавалося, що права дівчина; а втім, єпископ теж був правий. Я не уявляв собі, як король розв'яже цю головоломку. Та він розв'язав. Ось хід його міркувань:

— Не бачу тут нічого складного, навіть мала дитина могла б розсудити цю справу. Якби дівчина, сповняючи обов'язок, своєчасно повідомила єпископа, свого сюзерена, повелителя й захисника, про свій намір одружитися, то вона не зазнала б ніяких збитків, бо згаданий єпископ міг би одержати від абата дозвіл, який зробив би його тимчасово

здатним здійснити зазначене своє право, і в неї залишилося б усе належне їй майно. Винна в нехтуванні свого першого обов'язку, вона тим самим винна в усьому; бо той, хто підтинає гілку, на якій сидить, має неодмінно впасти; і хоч би скільки він твердив, що стовбур дерева міцний, це не виправдає його і не врятує від смерті. Отже, вимоги цієї жінки несправедливі від початку й до кінця. Суд ухвалює: вона має віддати згаданому лордові-єпископу все своє майно до останнього фартинга, а також оплатити всі судові витрати. Хто там далі?

Так трагічно скінчився прекрасний медовий місяць. Бідолашні молоді! Недовго розкошували вони, недовго тішилися багатством. Вони були гарно вдягнені й прикрашені всіма коштовностями, дозволеними законами про розкоші, встановленими для людей їхнього стану; в цих пишних шатах вони пішли геть — вона, плачучи в нього на плечі, і він, намагаючись утішити її словами надії, покладеними на музику розпачу,— але тепер уже бездомні, безпритульні, беззахисні; і останній жебрак, що сидів при дорозі, був багатший за них.

Що ж, король розв'язав цю головоломку, і, звичайно, так, щоб догодити церкві й аристократії. Можна наводити багато блискучих і дотепних аргументів на захист монархії, але факт лишається фактом: у державі, де кожен громадянин має право голосу, жорстокі закони неможливі. Артурові піддані були, ясна річ, непридатним матеріалом для створення республіки,— надто довго жили вони під принизливим ярмом монархії; проте навіть їм вистачило б розуму скасувати закон, щойно застосований королем, якби це залежало від загального й вільного голосування. Існує одне безглузде словосполучення, котре від частого вжитку, здається, і справді набуло якогось значення і сенсу: я маю на увазі слова «здатний до самоврядування», що їх застосовують до того чи того народу; при цьому припускається, що десь є чи був народ, не здатний до самоврядування — не здатний керувати собою так, як ним керують чи керували б самопризначені «фахівці». Кращі уми всіх націй у всі часи виходили з народу, з народних глибин, а не з привілейованих класів; отже, незалежно від того — високий чи низький загальний рівень того чи іншого народу, таланти його приховано серед незліченної маси невідомих злидарів; тим-то будь-якого дня в народних надрах знайдеться скільки завгодно людей, здатних керувати державою. А з цього випливає очевидний факт: навіть

найкраща, найвільніша і найосвіченіша монархія не може дати народові того, чого він міг би досягти, якби сам керував собою; і тим більше це стосується не тільки монархії взагалі, а будь-яких деспотичних режимів.

Я не сподівався, що король Артур так поквапно заходиться організовувати регулярну армію. І я зовсім не припускав, що він візьметься до цієї справи за моєї відсутності. Тому перед від'їздом з Камелота я не потурбувався скласти перелік вимог до кандидатів на офіцерські посади; я тільки зауважив мимохідь, що кандидатів слід піддавати суворим та прискіпливим іспитам; а собі я запланував скласти список таких запитань з воєнної науки, які були б під силу тільки випускникам моєї Військової академії. Тепер я шкодував, що не склав такого списку до свого від'їзду; бо ідея створення постійної армії захопила короля так, що він не схотів чекати й сам склав іспитову програму — природно, таку, на яку йому вистачило досвіду й знань.

Мені не терпілось ознайомитися з нею й довести, що та, яку я сам підготував для екзаменаційної комісії, набагато краща. Я обережно натякнув на це королю й розпалив його цікавість. Коли комісія зібралась, з'явився і я слідом за королем, а слідом за нами ввійшли кандидати. Один із цих кандидатів був молодий блискучий слухач моєї Військової академії, і супроводили його двоє професорів.

Побачивши членів комісії, я не знав, сміятися мені чи плакати. Очолював її головний герольдмейстер! Двоє інших членів служили начальниками відділів у його департаменті, і всі троє, звичайно, були священики, бо тоді всі урядовці, що вміли читати й писати, були священики.

З чемності до мене мого кандидата викликали першого, й голова комісії з належною урочистістю розпочав:

— Ваше ім'я?

— Маліз.

— Чий син?

— Вебстерів.

— Вебстер... Вебстер... Гм, щось не пригадую... Здається, я вперше чую це прізвище. Походження?

— З ткачів.

— З ткачів! Господи спаси нас!

Король був явно приголомшений, один член комісії знепритомнів, інші, здавалося, були близькі до цього.

Нарешті голова опанував себе і обурено мовив:

— Досить. Геть звідси!

Але я звернувся до короля з проханням, щоб мого кандидата все ж таки проекзаменували. Король погодився, проте комісія, що складалася з осіб високородних, ублагала короля звільнити її від приниження екзаменувати ткачука. Я знав, що екзаменувати його вони все одно не можуть, а тому приєднався до їхнього прохання, і король доручив провести іспит моїм професорам. Я заздалегідь приготував чорну дошку, тепер її занесли, й комедія почалась. Приємно було слухати, як мій хлопець викладає всі тонкощі воєнної науки, детально розповідає про тактику наступу, відступу та облоги, обов'язки інтендантської служби, застосування транспортних засобів, прийоми мінування й контрмінування, відмінність між тактикою й стратегією, завдання військ зв'язку, піхоти, кавалерії, артилерії, а також усе про облогові мортири, польові гармати, багатоствольні рушниці Гетлінга, гладкоствольну й нарізну зброю, стрілецькі вправи з рушниць і револьверів,— а ті барани тільки очима кліпали й, звісно, не розуміли жодного слова; приємно було дивитись, як він креслить на дошці математичні формули, від яких навіть у ангелів спухли б голови, як дохідливо пояснює, що таке затемнення, й комети, й сонцестояння, й сузір'я, й середній сонячний час, і зоряний час, і обідній час, і час відбою, і все, що тільки є над хмарами й під ними, все, чим можна вимотати й залякати ворога і змусити його пошкодувати, що він здумав на вас напасти. І коли хлопець нарешті скінчив, віддав честь і відступив убік, я з гордощів мало не кинувся обнімати його, а всі інші були приголомшені, розчавлені, знищені і дивилися на нього, мов п'яні. Я вирішив, що наша взяла й що мій кандидат пройде переважною більшістю голосів.

Освіта — велика річ! Коли цей самий юнак уперше з'явився до академії, він був такий темний, що на моє запитання: «Що повинен робити командир, якщо в бою під ним уб'ють коня?» — наївно відповів: «Підвестись і обтруситись».

Далі викликали одного з молодих дворян. Я вирішив сам поставити йому кілька запитань.

— Чи вмієте ви читати, мілорде? — поцікавився я.

Він аж почервонів з обурення й гнівно вигукнув:

— Маєш мене за дяка? Кров, яка тече в моїх жилах...

— Відповідайте на запитання!

Насилу утамувавши свій гнів, він спромігся кинути:

— Ні.

— Чи вмієте ви писати?

Він хотів знову обуритись, але я сказав:

— Прошу відповідати лише на запитання, а не вести зайвих розмов. Ви тут не для того, щоб чванитися своєю кров'ю та походженням. Цього вам тут не дозволять. Чи вмієте ви писати?

— Ні.

— А чи знаєте таблицю множення?

— Я не розумію, про що ви говорите.

— Скільки буде шість разів по дев'ять?

— Це таємниця, яка прихована від мене, бо я ще зроду не мав потреби осягти її, а коли такої потреби немає, то й знаття ні до чого.

— Якщо А віддав В один барель цибулі, що коштує два пенси бушель, в обмін за вівцю, що коштує чотири пенси, й собаку, що коштує одне пенні, а С вбив собаку, перше ніж його було приставлено покупцеві, бо собака вкусив його, прийнявши за D, то яку суму В винен А? Хто має заплатити за собаку — С чи D? І хто має одержати ці гроші? Якщо А, то чи мусить він задовольнитись одним пенні, тобто ціною собаки, чи має право зажадати додаткового відшкодування за той прибуток, який міг би принести йому собака, ставши його власністю?

— Свідчуся премудрим і недовідомим провидінням господнім, що творить чудеса свої незбагненними шляхами,— я зроду ще не чув запитання, яке б так спантеличувало й забивало памороки, як оце. А тому я прошу вас дозволити псові, цибулі й усім цим людям із чудернацькими поганськими іменами викараскатись із своєї дивовижної й жалюгідної халепи без моєї допомоги, бо їм і так вистачає клопоту, а коли б ще і я в ту справу втрутився, то міг би, чого доброго, ще більше її заплутати і не пережив би сам заподіяного їм горя.

— Що вам відомо про закони тяжіння?

— Якщо такі закони існують, то, певно, його величність король видав їх на початку року, коли я лежав хворий і не чув, як герольди про них сповіщали.

— Розкажіть, що ви знаєте про оптику.

— Я знаю про губернаторів, про сенешалів замків, про шерифів графства, знаю про всілякі інші посади й почесні звання, але про того, кого ви величаєте Оптикою, мені чути не доводилося. Може, це якийсь новий титул?

— Атож, у цій країні.

Подумайте лише, і отаке нещастя самовпевнено вважає,

що може посісти будь-яку державну посаду! Та єдине хіба, чого його можна було навчити — це друкувати на машинці, хоча й тут йому заважала б схильність до невиправданих новацій у галузі граматики й орфографії. А справді дивно, чому, відзначаючись такою блискучою нездатністю до праці на будь-якій державній посаді, він не спробував стати переписувачем на машинці? Певно, не тому, що згадана схильність була в нього недорозвинена, а тому тільки, що він не додумався до її застосування на практиці. Помучивши ще трохи, я віддав його на поталу професорам, котрі вивернули його навиворіт, дошукуючись бодай якихось знань з воєнної науки, і ясна річ, знайшли цілковиту порожнечу. Він мав сяке-таке уявлення про військову справу свого часу — як вистежувати в чагарниках велетів-людожерів чи як поводитись на арені під час бою биків, що тут іменувався лицарським турніром, але в інших питаннях він був ніщо, абсолютний нуль. Потім ми викликали другого юного аристократа, і він виявився таким самим неуком і недотепою. Нарешті я передав обох голові комісії, цілком певний того, що їхні справи кепські. Їх проекзаменували знову, одного за другим.

— Назвіться, будь ласка.

— Боудур, син сера Боудура, барона Браги.

— Як звали вашого діда?

— Також Боудур, барон Брага.

— Прадіда?

— Те саме ім'я і той самий титул.

— Прапрапрадіда?

— Його в нас не було, вельмишановний сер, наш рід не такий старовинний.

— Це не має значення. Вистачить і чотирьох поколінь; головної вимоги дотримано.

— Якої це вимоги? — спитав я.

— Вимоги довести своє дворянство в четвертому коліні.

— Отже, не будучи дворянином у четвертому коліні, не можна стати армійським лейтенантом?

— Аж ніяк. Не тільки лейтенантом, а й будь-яким іншим офіцером.

— Отакої! Ви мене дивуєте. Нащо потрібна така вимога?

— Нащо потрібна? Сміливе запитання, прекрасний сер і Хазяїне, бо воно ставить під сумнів навіть мудрість нашої святої матері-церкви.

— Чому ж?

— А тому, що церква встановила таке саме правило

щодо святих. За її законом, зараховувати до сонму святих можна лише того праведника, з дня смерті якого змінилося чотири покоління.

— Ясно, ясно... І тут і там те саме. Чудово! В одному випадку чотири покоління предків немов поховали себе заживо,— неуцтво й ледарство обернуло їх на мумії,— і завдяки цьому їхній нащадок здобуває право командувати живими людьми, брати в свої безсилі руки керування їхнім щастям і горем; а в другому випадку мрець зотліває в могилі, протягом життя чотирьох поколінь його точать хробаки, і завдяки цьому він здобуває право на посаду в небесному офіцерському корпусі. Невже його величність король ухвалив цей дивний закон?

Король відповів:

— Правду кажучи, я не бачу в ньому нічого дивного. Всі почесні прибуткові посади справді належать, на підставі природного права, особам благородного походження; офіцерські посади в армії так само є їхньою власністю і дісталися б їм навіть без цього закону. Закон тільки утверджує межу. Мета його — відсівати дворян, які ще не можуть похвалитися давністю роду, бо якщо офіцерські посади обіймуть вискочні, ніхто до цих посад не ставитиметься з повагою, а люди родовиті відвернуться від них і зневажливо відмовлятимуться їх посідати. З мого боку було б непрощенною помилкою допустити таке нещастя. З вами справа інша, бо влада ваша не від бога, але якби це допустив король, його б не зрозуміли, визнали божевільним і одностайно засудили.

— Здаюся! Прошу провадити іспит далі, сер старший герольде.

Голова комісії почав знову:

— За який славний подвиг на честь трону й держави засновник вашого видатного роду піднісся до священного звання британського дворянина?

— Він вибудував броварню.

— Ваша величність, комісія вважає, що цей кандидат відповідає всім вимогам і цілком заслуговує на офіцерське звання, але остаточне рішення буде оголошено після опиту його суперника.

Суперник і собі довів, що він дворянин у четвертому коліні. Поки що в питанні військової придатності виходила нічия.

Йому звеліли відійти вбік, і до столу знову було запрошено сера Боудура.

Голова спитав:

— З якого стану походила дружина вашого родоначальника?

— Вона була з дуже заможної родини землевласників, але не дворян; вона була чарівна, цнотлива, милосерда й не поступалася бездоганністю поведінки й життя свого самій королеві!

— Гаразд. Тепер одійдіть.

Голова підкликав другого дворянина й спитав:

— А до якого стану чи звання належала жінка, що стала вашою прабабкою й подарувала Англії ваш благородний рід?

— Вона була королівською коханкою й досягла цього блискучого становища виключно завдяки власним зусиллям вибравшись без сторонньої допомоги із стічної канави, в якій народилася.

— О, це справжнє дворянство найвищої, найблагороднішої суміші! Ми надаємо чин лейтенанта вам, любий сер. Не зневажайте його: це перший скромний крок на шляху до величі, більш гідної вашого високого походження!

Мене було кинуто в безодню приниження. Бути цілком певним легкої, блискучої перемоги й зазнати такої поразки!

Соромлячись глянути в очі своєму бідолашному розчарованому учневі, я звелів йому, щоб він повернувся додому й набрався терпіння — це ще не кінець.

Потім я попросив короля дати мені приватну аудієнцію й зробив йому нову пропозицію. Я сказав, що він має цілковиту рацію, призначаючи в той полк тільки дворян, що рішення це наймудріше. Більше того, було б непогано призначити туди офіцерами ще чоловік п'ятсот, а то й більше, тобто всіх дворян королівства та їхніх родичів; не страшно, якщо офіцерів у полку налічуватиметься в п'ять разів більше, ніж солдатів, зате це буде прекрасний полк, взірцевий полк, власний полк його королівської величності; нехай під час війни він битиметься, як йому схочеться й де завгодно, нехай він займатиме й покидатиме бойові позиції, не слухаючи нічиєї команди, це буде незрівнянний і цілковито незалежний полк. Служба в ньому стане заповітною мрією всіх дворян, і, потрапивши туди, всі вони будуть задоволені й щасливі. А решту нашої регулярної армії ми створимо із пересічної людської маси і командний склад теж призначимо із простолюддя, обираючи, як і слід робити, найздібніших. Цей полк коритиметься залізній дисципліні, йому ми не дозволятимемо ніякої

аристократичної сваволі, не даватимемо ніякого попуску, він перебуватиме в постійному навчанні, в постійній бойовій готовності. А власний полк його величності, втомившись чи просто забажавши для переміни влаштувати лови велетнів-людожерів, зможе дозволити собі таку розвагу з чистим сумлінням, знаючи, що безпека країни залишиться в надійних руках і за долю її нема чого побоюватись.

Королю моя ідея припала до вподоби. Помітивши це, я зробив спробу розвинути свій успіх і розв'язати одну давню й дуже складну проблему. Річ у тім, що члени королівської династії Пендрагонів відзначалися довголіттям і плодючістю. Коли в когось із них народжувалася дитина,— а це траплялося частенько,— народ на словах виявляв нестримну радість, а в душі відчував глибокий смуток. Радість була удавана, зате смуток — щирий, бо ця подія означала новий збір на користь королівського фонду. Список членів королівської родини раз у раз довшав, спустошуючи державну скарбницю й створюючи загрозу самій королівській владі. Проте Артур ніяк не міг повірити в таке й навіть слухати не хотів, коли я пропонував йому різні проекти заміни королівських фондів. Якби я міг переконати короля, щоб він бодай якихось своїх родичів утримував з власної кишені, то це справило б якнайкраще враження на народ. Та де там! Він і слухати не хотів. Про королівський фонд він говорив майже з побожною любов'ю. Схоже, він вважав його своєю священною здобиччю і негайно вибухав люттю, коли хто-небудь ганив цю поважну установу. Коли я наважувався обережно натякати, що жодна інша шановна родина в Англії не принизилася б до того, щоб з простягнутим капелюхом просити милостиню, то далі цих слів мій натяк не йшов, бо король щоразу обривав мене і досить різко.

Але тут я побачив нарешті можливість домогтися свого. Цей показовий полк я створю із самих офіцерів — без рядових. Половина полку складатиметься з дворян, що матимуть усі чини, аж до генерал-майора включно; вони самі утримуватимуть себе, не одержуватимуть ніякої платні і вважатимуть службу великою честю для себе, бо друга половина полку складатиметься виключно з принців крові. Ці принци крові матимуть чини від генерал-лейтенанта до фельдмаршала, одержуватимуть величезну платню й одягатимуться та харчуватимуться казенним коштом. Більше того — і цією вигадкою я пишався найдужче,— буде ухвалено надати воєначальникам королівської крові

оглушливо пишні, застрашливі титули, якими величатимуть тільки їх (я ще мав їх придумати). І останнє: всі принци крові матимуть вибір: або вступити в полк, одержати бучний титул і відмовитися від королівського фонду, або зберегти за собою фонд, але зате не служити в полку й залишитися без титулу. А найдотепнішою вигадкою була ось ця: до полку можна буде записувати — за відповідною заявою батьків — ще навіть ненароджених, але вже близьких до появи на світ принців крові, і тоді вони, щойно народившись, отримуватимуть добру платню й високий чин.

Я був певен, що всі принци вступлять до полку; отже, всі гроші, зібрані на їхнє утримання, перейдуть до державної скарбниці; не викликало сумнівів і те, що всіх новонароджених записуватимуть у полк заздалегідь. Мине два місяці, і сміховинна безглуздість — королівський фонд — припинить своє існування, перетворившись на один із курйозів минулого.

Розділ XXVI

ПЕРША ГАЗЕТА

Коли я розповів королю, що маю намір поблукати країною в одязі вільного простолюдина, щоб краще познайомитися з життям народу, він умить запалився новизною цього задуму і заявив, що піде в мандри разом зі мною, ніщо його не зупинить. Він покине всі справи, а такої нагоди не пропустить. Він ладен був негайно вислизнути чорним ходом і податись куди очі світять, але я переконав його, що так чинити негоже. Він уже призначив годину прийому хворим на золотуху, що, як тут вважалося, зцілялись від дотику королівських рук,— а в таких питаннях обдурювати не слід, тим більше, що йшлося про затримку всього на одну ніч. А до того ж, вважав я, він має попередити про свій від'їзд королеву. Коли я сказав це, він спохмурнів і зажурився. Я пошкодував, що згадав про королеву, надто коли він сумно зауважив:

— Ти забув, що Ланселот залишається тут. А коли Ланселот поряд, вона не помічає ні від'їздів короля, ні приїздів.

Ясна річ, я звернув на інше. Бо Гвіневера — жінка вродлива, що й казати, але в голові у неї гуляє вітер. Я ніколи не втручаюся в те, що мене не стосується, проте її поведінка мені страшенно не подобалась, і я не боюся

про це говорити. Скільки разів вона, бувало, запитувала мене: «Сер Хазяїне, чи не бачили ви сера Ланселота?» Та я щось не пригадую, щоб вона запитувала про короля. В усякому разі, якщо й запитувала, то мене поблизу не було.

Обстановка для зцілення від золотухи цілком відповідала такій урочистій події — усе було охайно й солідно. Король сидів на троні під балдахіном; кругом нього вишикувалося духівництво в повному облаченні. Окремо, вирізняючись з-поміж інших своїм убранням, стояв Марінел, самітник із знахарським ухилом, який пропускав хворих до короля. А на підлозі, аж до самих дверей, щільними рядами лежали й сиділи золотушні, осяяні яскравим світлом. Усе це було схоже на заздалегідь відрепетирувану сцену,— але так тільки здавалося. Хворих прийшло вісім сотень, і справа посувалася повільно. Нічого цікавого в цій процедурі для мене не було, бо я вже не раз бачив такі церемонії. Незабаром все це мені набридло, але задля пристойності я мусив терпіти до кінця. Лікар потрібний був через те, що в таких збіговиськах завжди знаходилися люди, яким тільки здавалося, що вони хворі, або які удавали з себе хворих заради найвищої честі — дотику королівської руки. Чи заради монети, яку король дарував при цьому. Монета була золота, вартістю приблизно в третину долара. Зважте на те, яким багатством була третина долара за тих часів і в тій країні, яким порятунком оберталася золотуха для злидарів, котрі вже ладні були шукати виходу в смерті,— і вам стане ясно, як спустошували державну скарбницю ці щорічні зцілення, поглинаючи дедалі більшу частину прибутків. Тому я поклав собі зцілити державну скарбницю від золотухи. За тиждень до від'їзду з Камелота на пошуки пригод я звелів казначейству оприбуткувати шість сьомих асигнувань на зцілення, а одну сьому витратити на карбування нікелевих монет п'ятицентової вартості, які потім передати завідувачеві Золотушного департаменту. П'ятицентовики мали прийти на зміну золотим грошам, причому монета за монету. Щоправда, нікелю в нас було не так багато, але я сподівався, що його вистачить. Як правило, я не схвалюю розводнення капіталу, але тут, по-моєму, докори сумління були б недоречні, бо йшлося, що не кажіть, про дарунок. А дарованому коневі в зуби не заглядають; даруючи щось, я завжди пам'ятаю про це. В обігу тут були старовинні золоті й срібні монети, переважно невідомого походження, але траплялися серед них і римські; всі

вони мали неправильну форму, й рідко яка була кругліша, ніж місяць через тиждень після повні; карбовані ручним способом, вони так постиралися, що написи на них, схожі на якісь шрами, стали нерозбірливі. Я вважав, що новенька, кругленька, блискуча нікелева монетка з дуже схожим зображенням короля на одному боці і таким самим зображенням Гвіневери на другому та ще й з якимсь побожним написом лікуватиме золотуху не гірше, ніж золота і срібна валюта, й навіть більше подобатиметься золотушним. І я не помилився. Того дня ми вперше роздавали наші нові п'ятицентовики, і успіх вони мали надзвичайний. Водночас вигравала і держава, про що свідчать наведені нижче цифри. З восьмисот хворих удостоїлися королівського дотику сімсот; за попереднім прейскурантом держава витратила б на них близько 240 доларів; за новими розцінками ми обійшлися 35 доларами, заощадивши на одному сеансі лікування понад дві сотні.

Щоб ви зрозуміли все значення проведеної операції, ось вам ще інші цифри. Річні витрати національного уряду дорівнюють середньому триденному заробіткові всього населення країни, вважаючи кожного жителя за дорослого чоловіка. Так, у державі з 60-мільйонним населенням, кожен громадянин якої заробляє в середньому 2 долари на день, триденний загальний заробіток становитиме 360 мільйонів — і саме такою сумою можна покрити щорічні витрати уряду. За моїх часів у мене на батьківщині ці кошти держава збирала шляхом оподаткування, а громадяни уявляли, що їх платять іноземці, які довозять товари, і тішилися цим; насправді ж оплачував їх сам американський народ, причому податки розподілялися так рівномірно, що і з мільярдера, і з немовляти якогось злиденного наймита брали однакову суму — 6 доларів. Чи ж може бути більша рівноправність? Ну, а тут Ірландія та Шотландія були данниками короля Артура, і загальне населення Британських островів наближалося до одного мільйона. Середній ремісник заробляв три центи на день, якщо харчувався сам. Отже, урядові витрати складали 90 тисяч доларів на рік, або 250 доларів на день. Таким чином, замінивши золото нікелем у день зцілення від золотухи, я не тільки нікого не скривдив, не тільки нікого не розчарував, а навпаки — усіх задовольнив, та ще й заощадив чотири п'ятих всіх державних витрат на той день, що в Америці моїх часів дорівнювало б 800 000 доларів. Роблячи цю заміну, я скористався з мудрого досвіду, здобутого з дуже далекого

джерела — з досвіду мого дитинства,— бо справжній державний діяч не повинен нехтувати мудрістю, хоч би яке нице було її походження; в дитинстві я завжди зберігав монетки, призначені для місіонерської роботи серед дикунів, і кидав у карнавку замість них гудзики. Темному дикунові однаково, що монета, що гудзик, тоді як мені монета куди більше до вподоби, ніж гудзик. Таким чином, усі були задоволені, й ніхто не відчував себе скривдженим.

Спершу оглядав хворих Марінел. Якщо кандидат не підходив, його завертали; якщо ж підходив, його підводили до короля. Священик промовляв слова: «І покладуть вони руки на хворих, і хворі зціляться». Поки молитва тривала, король торкався болячок хворого. Курс лікування завершувався тим, що король чіпляв на шию пацієнтові нікелеву монету й відпускав його. Якщо ви гадаєте, що це не зціляло золотушного, то ви помиляєтеся. Зціляло повністю! Будь-яке шарлатанство може лікувати, коли хворий твердо вірить у нього. Поблизу Астолата стояла каплиця, споруджена на тому місці, де одного разу пречиста діва з'явилася дівчинці, що пасла гусей,— дівчинці, звісно, повірили на слово. У каплиці повісили картину, яка зображувала ту подію,— таку картину, що до неї, здавалося б, небезпечно було підпускати хворих; а проте я сам бачив, як тисячі усіляких калік та хворих щороку приходили молитися перед цією картиною і виходили з каплиці зцілені; і навіть здорові люди дивилися на неї й не помирали. Звісно, коли мені розповіли про ту каплицю, я не повірив, та потім, побувавши там, переконався, що все це — правда. Я на власні очі бачив, як люди зцілялись, і то були справжні зцілення, без будь-якого ошуканства. Я бачив, як каліки, котрих я зустрічав багато років поблизу Камелота на милицях, приходили, молилися перед картиною, потім кидали свої милиці і йшли геть, не шкутильгаючи. Найкращий доказ — купи милиць, покинутих біля каплиці.

В одних місцях зцілителі діяли на уяву пацієнта, виліковували його, не кажучи й слова. В інших фахівці збирали хворих у кімнату, молилися за них, волали до їхньої віри і зціляли. Коли вам трапиться король, неспроможний вилікувати золотуху, будьте певні, що головну опору його трону — забобонну віру в божественне походження його влади — втрачено. За моєї молодості монархи Англії покинули лікувати золотуху своїм дотиком — і даремно: вони домагалися б успіху в сорока дев'яти випадках із п'ятдесяти.

Священик бубонів уже три години підряд, добрий король торкався своїми пучками болячок, натовп хворих не меншав, і мене змагала нестерпна нудьга. Я сидів коло розчиненого вікна, неподалік від королівського балдахіна. Вже п'ятисотий хворий підставляв королю свої бридкі болячки, і в п'ятисотий раз патер гугнявив: «І покладуть вони руки на хворих, і хворі зціляться», коли раптом знадвору залунав дзвінкий дитячий голос, вигукуючи слова, що для мене прозвучали небесною музикою, перенісши мене на тринадцять століть уперед:

— Камелотська «Щотижнева осанна й Літературний вулкан»! Останній випуск! Тільки два центи! Всі подробиці про велике чудо в Святій Долині!

То був найвеличніший з королів — хлопчина-газетяр. Але з-поміж усього цього товпища я один розумів, як багато значить його народження, і знав, що зробить із світом цей могутній чарівник.

Я кинув з вікна нікелеву монетку й одержав газету; хлопчина — Адам усіх газетярів — зник за рогом, щоб розміняти мій п'ятицентовик; він і досі не повернувся з-за рогу. Яка то була насолода знову побачити газету! Але, щиро кажучи, коли я ковзнув поглядом по заголовках першої сторінки, мене кинуло у піт. Я так призвичаївся до тутешньої атмосфери шани, улесливості, холопства, що мені аж мороз пішов поза шкірою від таких перлів:

ВЕЛИКІ ПОДІЇ У СВЯТІЙ ДОЛИНІ!
ВОДОГРАЙ ЗАКУПОРИВСЯ!
БРАТИК МЕРЛІН ІЗ ШКУРИ ПНЕТЬСЯ,
АЛЕ ВСІ ЙОГО ФОКУСИ ДАРЕМНІ!
ЗАТЕ ХАЗЯЇН ХАПАЄ БИКА ЗА РОГИ!
РОЗКУПОРЕНЕ ЧУДОТВОРНЕ ДЖЕРЕЛО ОЖИВАЄ
СЕРЕД ЖАХЛИВИХ
ВИБУХІВ ПЕКЕЛЬНОГО ВОГНЮ,
ДИМУ ТА ГРОМУ!
ВСЯ РОЗТРИВОЖЕНА МИШВА ВИПОВЗАЄ З НІР!
ВЕСЕЛОЩІ ДО УПАДУ!

І так далі, і так далі. Так, надто тріскучий стиль. Колись такі заголовки подобалися мені, і я не бачив у них нічого поганого, але тепер вони муляли мені очі. Це був добрий арканзаський журналізм, але ж тут не Арканзас. Мало того, передостанній заголовок був явно розрахований на те, щоб образити самітників, а ті могли відмовитись

уміщувати у нас об'яви. Атож, весь тон газети видався мені надто легковажним, а подекуди й зухвалим. Видно, непомітно для себе, я дуже змінився. Мене неприємно вражали дрібні нечемності, які в перший період мого життя здавалися б мені вдалими й дотепними мовними зворотами. Дратували мене й такі повідомлення, якими газета просто рясніла:

МІСЦЕВИЙ ДИМ І ЗОЛА

Минулого тижня за болотом, на південь від свинарника сера Бальмораля Прекрасного сер Ланселот несподівано зустрівся зі старим королем Агрівансом Ірландським. Вдову повідомлено.

* * *

Експедиція № 3 вирушить у перших числах наступного місяця на пошуки сера Саграмора Спраглого. Очолює її уславлений лицар Червоних Галявин, його супроводять сер Персант Індський, який добре знає ратне діло, тямущий, чемний і взагалі славний хлопець, а також сер Скумбрій Сарацин, якому теж пальця в рот не клади. Всі троє звикли доводити справу до кінця, тож з порожніми руками вони не повернуться.

* * *

Читачі «Осанни» пошкодують, дізнавшись, що красень і загальний улюбленець сер Шароле Галльський, який пробув місяць у нашому заїзді «Бик і камбала» і полонив усі серця своїми вишуканими манерами й витонченою дотепністю, сьогодні відбуває додому. Приїзди до нас знову, Чарлі!

* * *

Похороном покійного сера Шеллапута, сина герцога Корнуоллського, вбитого минулого вівторка у двобої з Велетнем Вузлуватого Дрюка край Зачарованої Долини, опікувався завжди привітний і послужливий М'ялоу, король трунарів, уславлений своїм неперевершеним умінням виконувати згадані сумні обов'язки. Звертайтеся до нього — не пошкодуєте!

* * *

Вся редакція «Осанни» від редактора до кур'єра складає щиру подяку напрочуд люб'язному й щедрому Третьому помічникові Головного камергера Палацу за кілька блюдечок морозива такої високої якості, що в того, хто ласував ним, на очі набігали сльози вдячності. Коли в нашому уряді підшукуватимуть кандидатів для підвищення в чині, «Осанна» залюбки підкаже достойну кандидатуру.

* * *

Демуазель Ірен Волло з Південного Астолату гостює в свого дядька, гостинного хазяїна заїзду «Дім скотарів», в Печінковому завулку, в нашому місті.

* * *

Баркер-молодший, майстер лагодження ковальських міхів, повернувся додому з відпустки, вдосконаливши своє ремесло під час відвідин довколишніх кузень. Див. його оголошення.

Звичайно, для початку це було непогано, а проте, я відчував деяке розчарування. «Придворна хроніка» сподобалася мені більше. Її простий, сповнений належної поваги й гідності тон освіжив мене після всього того безцеремонного панібратства. Але і її можна було б удосконалити. Щоправда, як не крути, а придворну хроніку пожвавити важко. Своєю одноманітністю вона заводить у безвихідь найбуйнішу фантазію. Найкращий і єдиний розумний вихід — приховувати повторення подій за допомогою розмаїття форми: одні й ті самі факти роздягають догола, а потім подають щоразу в новій словесній обгортці. Відбувається такий собі обман зору — читач вважає, що чергова новина відрізняється від попередніх і що придворне життя вирує; захопившись, він з апетитом ковтає всю колонку, не помічаючи, що повний казан супу зварено з однієї квасолини. Кларенс знайшов вдалий стиль — простий, стриманий, точний і діловий. Та все ж, як на мене, він був не найкращий:

У понеділок король прогулювався верхи в парку
» вівторок » » » » »
» середу » » » » »
» четвер » » » » »
» п'ятницю » » » » »
» суботу » » » » »
» неділю » » » » »

А загалом я був дуже задоволений цією газетою. Подекуди впадали в око технічні огріхи, але їх було всього кілька десятків, не більше — така коректура зробила б честь будь-якій арканзаській газеті, а йшлося ж про періодичне видання доби короля Артура! Щоправда, граматика кульгала, виклад думок був не особливо прозорий, але я на такі речі уваги не звертаю, бо й сам на них не дуже знаюся й не належу до тих, хто чуже бачить під лісом, а свого не помічає під носом.

Я так зголоднів за друкованим словом, що ладен був проковтнути всю газету за одним заходом, але не встиг я відкусити від неї й два рази, як мене обступили ченці й давай розпитувати: «Що це за штуковина? Навіщо вона? Чи не хусточка це? Чи, може, попона? Шмат сорочки? З чого її зроблено? Яка вона тоненька, яка крихка і як шурхотить! Як ти гадаєш, з неї можна зшити плащ? Чи вона розповзеться від дощу? А що це на ній — письмена чи тільки візерунки?» Дехто догадувався, що це письмена, бо ті з них, що вміли читати латиною й трохи по-грецькому, впізнавали окремі літери, але второпати, що саме я тримаю в руках, вони не могли. Я намагався відбутись якнайпростішою інформацією:

— Це масова газета; що це означає, я поясню вам іншим разом. Зроблено її не з тканини, а з паперу; іншим разом я поясню вам, що таке папір. Рядки на ній — для читання, але вони не написані рукою, а надруковані; згодом я поясню вам, що означає друкувати. Таких аркушів випущено тисячу, всі вони однаковісінькі,— один від одного не відрізнити.

Захоплені ченці вигукнули дружним хором:

— Тисяча! Це ж скільки праці! Мабуть, сила-силенна людей цілий рік працювала!

— Та ні. Тут роботи на день для дорослого та хлопчака.

Ченці перехрестились і кілька хвилин бубоніли молитви.

— Диво дивне! Сили чарівні, потаємні!

Я не став заперечувати, а тільки стиха прочитав найближчим з натовпу, що посхиляли до мене свої виголені голови, частину звіту про чудо відновлення джерела. Читання супроводив акомпанемент здивованих, святобливих вигуків:

— Ах! Щира правда! Дивовижно, дивовижно! Саме так воно й було, яка разюча точність!

Чи можна їм потримати в руках цю чудасію, помацати її, оглянути — дуже, дуже обережно? Можна. Вони взяли газету так обережно й шанобливо, наче то була якась святиня небесного походження, й почали обережно її мацати, а потім і гладити, легенько торкаючись долонями, зачудовано придивляючись до таємничих знаків. Ці схилені голови, зачаровані очі,— як вони тішили мене! Бо хіба ж газета не була моїм витвором, і хіба цей німий подив, і цікавість, і захват не були промовистою і щирою даниною пошани мені, її творцеві? Тієї миті я зрозумів, що відчуває мати, коли жінки — однаково, знайомі чи ні — беруть на руки її немовля і схиляються над ним у пориві такого глибокого захоплення, що на час забувають про все у світі. І ще я зрозумів, що такої ні з чим незрівнянної втіхи не дано зазнати ні королю, ні переможцеві, ні поетові навіть на вершині слави, навіть у хвилину найвищого тріумфу.

До самого кінця сеансу моя газета переходила від одного гурту до іншого, подорожуючи по всьому величезному залу, і я стежив за нею люблячими очима, сповнений гордощів, сп'янілий від щастя. Так, це було райське блаженство, і я тішився ним від душі, бо хтозна, чи доведеться скуштувати його знову!

Розділ XXVII

ЯНКІ І КОРОЛЬ ПОДОРОЖУЮТЬ ІНКОГНІТО

Пізно ввечері я запросив короля до своїх покоїв, підстриг йому волосся й показав, як одягається простолюд. Вищі класи носили довге, до плечей, волосся, обрізаючи його тільки спереду; простолюд стригся кружалом, а раби не стриглися взагалі й ходили кошлаті. Я надів королю на голову макітру і обстриг усі кучері, що вибивалися з-під неї. Потім обчикрижив йому баки та вуса, стараючись,

і досить успішно, щоб вийшло якомога нечупарніше. Я спотворив його так, що рідна мама не впізнала б! А коли він узув незграбні сандалі й довгу, до п'ят, сорочку з цупкого коричневого полотна, то став із найпоказнішого в королівстві чоловіка звичайнісіньким бридким мугирем. Тепер, однаково вдягнені й підстрижені, ми могли зійти за дрібних фермерів, чи чабанів, чи візників, або, якби захотіли, за сільських ремісників, бо такий одяг — міцний і дешевий — носили всі бідняки. Я не хочу сказати, що він був дешевий і для дуже бідних людей; я зазначаю тільки, що дешевшої тканини на чоловічий одяг не було,—матеріал був домотканий, самі розумієте.

Ми вислизнули з монастиря вдосвіта й, поки почало припікати, пройшли вже миль вісім-десять, опинившись у якійсь малонаселеній місцевості. Я ніс досить важкий клунок з харчами для короля, якими він мав підживлятися попервах, поки не призвичаїться до грубої селянської їжі.

Знайшовши затишну місцинку край дороги, я посадив там короля, дав йому перекусити й сказав, що піду пошукаю води. Власне, я хотів побути на самоті, посидіти й трохи відпочити. Доти в присутності короля я завжди стояв, навіть на засіданнях ради, за винятком тих рідкісних випадків, коли засідання затягалося на кілька годин; про такий випадок я мав маленький ослінчик, схожий на перевернутий жолоб і зручний, як зубний біль. Я не хотів ламати цього звичаю відразу, воліючи привчати короля помалу. Адже відтепер на людях нам доведеться сидіти обом, щоб не привертати зайвої уваги. Але з мене був би кепський політик, якби я почав гратися з ним у рівноправність, поки немає потреби.

Я знайшов воду ярдів за триста й відпочивав уже хвилин двадцять, коли раптом почув чиїсь голоси. Спершу я вирішив, що хвилюватися нема чого — певно, то йдуть на роботу селяни, бо хто ж іще встає так рано. Але наступної хвилини з-за повороту дороги виїхала кавалькада пишно вдягнених вершників у супроводі в'ючних мулів і слуг. Я підхопився й щодуху помчав навпростець, крізь чагарник. Я боявся, що ці люди під'їдуть до короля раніше, ніж я встигну добігти до нього; та розпач, як відомо, додає сил: набравши повні легені повітря, я летів, мов на крилах. І прибіг саме вчасно.

— Даруйте, ваша величність, але зараз не до церемоній. Уставайте! Вставайте ж, чуєте! Сюди їдуть якісь вельможі.

— То й що з того? Нехай собі їдуть.

— Але ж, володарю мій, вам не можна сидіти в їхній присутності. Встаньте, приберіть уклінну позу і стійте так, поки вони не зникнуть з очей. Адже ви селянин!

— Твоя правда. Я забув про це. Забув узагалі про все на світі, бо обмірковував плани великої війни з Галлією.— Він звівся, але фермерський будинок, мабуть, зводиться швидше, коли ціни на земельну власність стрімко зростають.— Ти з'явився так раптово, розвіявши цю величну мрію...

— Зігніть спину, ваша величність! Швидше! І нахиліть голову! Нижче! Ще нижче! Опустіть зовсім!

Король старався з усіх сил, але, господи, бачили б ви, що з того вийшло! Покори в ньому було стільки ж, скільки в Пізанській падаючій вежі. Кращого порівняння не спадає на думку. Уклінна його поза була така непереконлива, що вершники грізно насупилися, а розчепурений слуга, що їхав у хвості, замахнувся канчуком. Я вчасно вискочив уперед і прийняв удар на себе. Вся валка зайшлася грубим реготом, і я, скориставшись цим, устиг сказати королю, що треба стриматися. Він опанував себе, але через силу; якби його воля, він посік би тих вершників на локшину. Я додав:

— Наші пригоди скінчилися б, не розпочавшись. До того ж, не маючи зброї, ми б нічого не вдіяли з озброєною зграєю. Щоб здійснити свій задум, нам треба не лише мати вигляд селян, але й поводитись, як селяни.

— Це мудро сказано, і заперечити тобі неможливо. Ходім, сер Хазяїне. Я запам'ятаю твою пораду й намагатимусь по змозі триматися її.

Він додержав свого слова. Він старався, як міг, та тільки міг він небагато. Якщо ви коли-небудь бачили непосидющого, необережного, допитливого хлопчика, який з ранку й до вечора тільки те й знає, що пустує та капостить, і його заклопотану матір, яка ходить за ним назирці, не даючи йому втопитися, скрутити собі в'язи чи вбитися якимсь іншим способом,— то ви бачили короля й мене.

Якби я знав, що з нами буде далі, я б сказав: «Ні, якщо хтось хоче заробляти собі на хліб, видаючи короля за селюка,— прошу ласкаво, а я волію ще трохи пожити, а тому возитиму краще звіринець!» Перші три дні я не дозволяв йому заходити до хат. Спочатку він мав пройти перевірку у відлюдних заїздах і на путівцях, тож ми

й обмежувалися ними. Він і справді дуже, дуже старався, та що з того? Ніяких зрушень я не помічав.

Він безнастанно лякав мене всілякими несподіваними витівками, причому в зовсім непідходящих місцях. Надвечір другого дня він, тільки уявіть собі, раптом спокійнісінько вийняв із-за пазухи кинджал!

— Господи, володарю мій, де ви його взяли?

— Один контрабандист продав мені вчора ввечері в заїзді.

— А на якого біса він вам здався?

— Ми уникли багатьох небезпек завдяки хитрощам — твоїм хитрощам, але мені подумалося, що нам не завадить мати і справжню зброю. Бо що як твоя хитрість зрадить тебе в скрутну хвилину?

— Але ж людям нашого стану заборонено носити зброю. Що скаже який-небудь лорд чи взагалі будь-хто, помітивши в селюка кинджал?

На наше щастя, дорога саме була безлюдна. Я умовив короля викинути кинджал — це було не легше, ніж умовити дитину розлучитись із новою яскравою іграшкою, якою вона може ранити себе на смерть. Ми пішли мовчки далі, думаючи кожен про своє. Раптом король спитав:

— Як тобі відомо, що я замислив щось непотрібне або небезпечне, чому ти не застерігаєш мене, чому не кажеш заздалегідь, щоб я відмовився від свого наміру?

Запитання заскочило мене зненацька. Я не знав, як відповісти на нього, і тому врешті дав найприроднішу відповідь:

— Але ж, ваша величність, звідки мені знати, що ви замишляєте?

Король зупинився, мов укопаний, і втупився в мене здивованими очима.

— Я вважав тебе могутнішим за Мерліна, і в магії ти справді перший. Але пророцтво вище за магію. А Мерлін — пророк.

Я зрозумів, що дав маху. Треба було повертати втрачені позиції. Поміркувавши добре, я почав:

— Ваша величність, ви не зрозуміли мене. Зараз я все поясню. Є два види пророцтва. Існує дар передбачати те, що станеться незабаром, і існує дар провіщати те, що станеться через багато, багато століть. Який дар, по-вашому, могутніший?

— Ну, звісно, другий!

— Правильно. А чи наділений ним Мерлін?

— Частково. Він провістив за двадцять років наперед таємниці, пов'язані з моїм народженням і коронуванням.

— А що буде далі, він казав?

— Ні. Здається, і не намагався.

— Бо це, мабуть, межа його можливостей. Кожен пророк має свою межу. Межа деяких великих пророків — сто років.

— Таких, певно, небагато.

— Існувало двоє ще могутніших пророків, чия межа була чотири й шість століть, і один, чия межа сягала за сімсот двадцять років.

— Боже, це дивовижно!

— Але що вони проти мене? Ніщо!

— Невже? Виходить, ти можеш побачити, що буде через такий неосяжно далекий час, як...

— Сімсот років? Володарю мій, своїм соколиним зором я ясно й виразно бачу, що буде з цим світом через тринадцять з половиною століть.

Я не збрешу, коли скажу, що очі короля мало не випали з орбіт! Братик Мерлін був розбитий у пух і прах. Серед цих людей не заведено було вимагати доказів — вони вірили на слово. Нікому з них навіть на думку не спадало взяти під сумнів будь-яке твердження.

— Мені дано провіщати як далеке, так і близьке майбутнє,— провадив я далі.— Не має значення, яке саме. Але звичайно я пророкую події далекі, бо вважаю негідним себе пророкувати найближчі події. Нехай цим промишляють усілякі Мерліни — недаремно ми, справжні фахівці, звемо таких, як він, куцими пророками! Звичайно, подеколи і я розважаюся малим пророкуванням, але дуже рідко. Пригадуєте, скільки розмов було про моє ясновидіння, коли ви прибули до Святої Долини? Я тоді за дві чи три доби передбачив день і годину вашого прибуття.

— Авжеж, пригадую.

— Так от, мені було б у сто разів легше звістити подію, яка станеться не через два-три дні, а через п'ятсот років, причому я додав би в тисячу разів більше всіляких подробиць!

— Хто б міг подумати!

— Так, справжньому фахівцеві пророкувати за п'ятсот літ завжди легше, ніж за п'ятсот секунд.

— А розум, однак, підказує, що мало б бути навпаки: що близьке мало б угадуватися в п'ятсот разів легше, ніж далеке, бо близьку подію може, зрештою, передбачити

й звичайна людина. Ні, що не кажи, а закон пророцтва суперечить здоровому глузду, якнайхимерніше обертаючи важке в легке, а легке у важке!

Він мав розумну голову. Селянська шапка приховати цього не могла; навіть водолазний дзвін не приховав би, що голова ця — королівська, тільки-но починала працювати в ній думка.

Тепер у мене з'явився новий клопіт. Король так жадібно хотів знати, що станеться протягом наступних тринадцяти століть, неначе збирався сам прожити їх. Відтоді я не мав перепочинку, мені доводилося пророкувати до хрипоти і посиніння. На своєму віку я наробив чимало дурниць, але найгіршу утнув зараз, назвавшись пророком. А втім, у цьому були й свої світлі сторони. Пророкові зовсім не потрібен мозок. Тобто, мозок, звісно, може йому придатись у повсякденному житті, але з погляду професійного він йому ні до чого. Пророцтво — найменш відповідальний фах у світі. Коли у вас прокидається дух пророцтва, ви берете свій розум, кладете його кудись у прохолодне місце, щоб відпочив, а тоді даєте волю язикові; язик усе зробить сам; те, що він намеле, і буде пророцтвом.

Щодня нам зустрічалися мандрівні лицарі, й кожна така зустріч викликала в короля войовничий запал. Він, безперечно, забувся б і зухвалим словом чи поглядом привернув би до себе підозріливу увагу котрогось із них, якби я щоразу не відводив його подалі від дороги. Проте і здалеку він пожирав їх очима, в яких палахкотів грізний вогонь, ніздрі його роздувались, мов у бойового коня, і я бачив, що йому страшенно кортить побитися з ними. Але на третій день приблизно опівдні мені довелося зупинитись, щоб запобігти небезпеці, про яку я подумав два дні тому, коли мене оперезали канчуком; я б залюбки обійшовся без цих запобіжних заходів — вони були мені неприємні,— якби не новий прикрий випадок: пророкуючи на ходу, тобто не думаючи ні про що, а тільки самозабутньо ляпаючи язиком, я раптом спіткнувся об корч і впав у дорожню куряву. Певно, я страшенно зблід; з переляку в мене потьмарилося в очах. Поволі підвівшись, я обережно розв'язав свій клунок. У ньому в скриньці, загорнута у вовну, лежала динамітна бомба. В мандрах така річ не зайва; в разі потреби я міг би з її допомогою сотворити якесь корисне чудо. Але, пам'ятаючи, що за спиною в мене бомба, я весь час нервував, а передавати її королю мені не хотілось. Треба було або викинути її, або придумати якийсь безпечний

спосіб співіснування з нею. Я витяг її з торби, всунув до кишені, і саме в цю мить на дорозі з'явилося двоє лицарів. Король стояв, величний, мов статуя, й дивився на них,— ясна річ, знову забувшись,— і перше, ніж я встиг крикнути, щоб він одійшов, йому довелося самому відскочити мало не з-під кінських копит. Він, бачте, сподівався, що лицарі об'їдуть його. Збочать, щоб не розчавити якогось нікчемного селюка! А сам він хіба коли-небудь збочував? Таке йому ніколи й на думку не спадало: селяни та й благородні лицарі завжди поспішали звільнити йому дорогу. Лицарі навіть не глянули в його бік; і якби він не відскочив, вони роздавили б його та ще й насміялися б над ним.

Король спалахнув гнівом і з королівським запалом почав лаяти лицарів на всі заставки. Лицарі вже встигли трохи від'їхати. Вони зупинили коней і здивовано обернулися назад, мовби зважуючи, чи варто заводитись із такими покидьками, як ми. Потім повернулись у своїх сідлах і рушили до нас. Не можна було гаяти й хвилини. Я кинувся лицарям назустріч і, пробігаючи повз них, обклав їх такою дошкульною, такою образливою тринадцятиповерховою лайкою, що проти неї королівські прокльони видалися дитячим белькотінням. Я скористався з репертуару дев'ятнадцятого століття, коли мистецтво лаятися досягло справжньої досконалості. Не доїхавши кількох кроків до короля, знавіснілі лицарі осадили коней так, що ті аж здибились, і, завернувши, помчали до мене. Я в цю мить був ярдів за сімдесят від них — видряпувався на високий валун край дороги. За тридцять ярдів від мене вони виставили свої довгі списи й нахилили голови в шоломах, оздоблених розмаяними китицями з кінського волосся. Вони наближалися до мене, мов поїзд-експрес! Підпустивши їх для певності на п'ятнадцять ярдів, я метнув бомбу, й вона вибухнула під ногами коней.

Так, то була чиста робота, шкода, що ви не бачили! Ніби вибух пароплава на Міссісіпі; добрих п'ятнадцять хвилин ми стояли під рясним дощем із мікроскопічних часточок лицарів, залізяччя й конятини. Я кажу «ми», бо король, звісно, приєднався до мене, як тільки прийшов до тями. На дорозі зяяла яма, що мала завдати клопоту на багато років усім довколишнім жителям,— я маю на увазі спроби пояснити, як вона виникла; ну, а засипати її, мабуть, буде порівняно неважко, й цієї честі удостоїться обрана меншість — селяни місцевого лорда, які за свою працю нічого не одержать.

Королю я пояснив усе сам. Яму, сказав я, викопала динамітна бомба. Правдиве пояснення не могло йому зашкодити, бо він однаково нічого не второпав. В його очах це було нове разюче чудо, а отже, і новий удар по Мерліновій репутації. Про всяк випадок я додав, що здійснити таке чудо щастить дуже рідко, бо воно потребує особливо сприятливих атмосферних умов. Інакше король вимагав би від мене, щоб я повторив це чудо, коли знову трапиться слушна нагода, а мені цього не хотілося, бо при мені більше бомб не було.

Розділ XXVIII

МУШТРУВАННЯ КОРОЛЯ

Вранці четвертого дня, коли ми пройшли вже кілька миль в досвітній прохолоді, я твердо вирішив: короля треба вимуштрувати; далі так тривати не може — треба прибрати його до рук і сумлінно вимуштрувати, бо інакше ми не зможемо ввійти до людської оселі; навіть кури зрозуміють, що він зовсім не той, за кого себе видає. Я попросив короля спинитись і сказав:

— Ваша величність, між вашим убранням та обличчям невідповідності немає, але поведінка ваша кричущо суперечить вашій зовнішності. Ця солдатська постава, ці величні манери нікуди не годяться. Ви стоїте надто рівно, дивитеся надто гордовито й сміливо. Королівські турботи не горблять спини, не згинають шиї, не туманять очей, вони не сповнюють серце сумнівами й страхом, не привчають ходити з оглядкою, боятися власної тіні. До такого привчають лише тяжкі турботи простого люду. І вам треба навчитися цього; вам треба навчитися зображати всі ті ознаки бідності, недолі, гноблення, приниження та інших численних і поширених явищ, які знелюднюють людину й перетворюють її на слухняного, покірливого раба, втіху та опору свого пана. Інакше навіть немовлята бачитимуть, що ніякий ви не бідняк, а дурисвіт, і нашій мандрівці буде покладено край у першій же хаті, до якої ми зайдемо. Прошу вас, пройдіться отак.

Король, уважно подивившись, спробував наслідувати мої рухи.

— Непогано... непогано. Підборіддя трошки нижче, будь ласка... отак, чудово. Тепер очі — погляд у вас надто

гордовитий, не дивіться, будь ласка, на обрій, дивіться вниз, на землю, кроків за десять од себе. Ага, вже краще, дуже добре. Ні, стривайте, ваша хода надто впевнена, надто рішуча, вповільніть її, тягніть ноги. Зараз я покажу... Отак, зрозуміли?.. О, тепер виходить, це вже приблизно те, що треба, хоча й не зовсім... Гм, чого ж усе-таки бракує? Ніяк не збагну... Будь ласка, пройдіть кроків п'ятдесят, може, з відстані буде видніше... Ну от, голову ви тримаєте правильно, хода правильна, плечі теж, очі й підборіддя теж, постава, зовнішність — усе як треба! Але взяте разом, укупі — не те! Баланс не сходиться. Пройдіться ще раз, будь ласка... Так, тепер я, здається, починаю розуміти. Ага, зрозумів! Вам бракує справжньої затурканості, ось у чім лихо! Свою роль ви граєте по-аматорському. Всі деталі правильні, все на місці, загальна картина мала б переконувати, а переконливості — нема!

— Що ж робити?

— Дайте поміркувати... Ні, нічого путнього на думку мені не спадає. Залишається, певно, єдине — повправлятися. Місцина тут для цього придатна: коріння й каміння псуватимуть вашу величну ходу, нам ніхто не заважатиме — кругом поле, одна лише хатина вдалині, та звідти нас не видно. Давайте зійдемо з дороги, володарю, й присвятимо цей день муштрі.

Помуштрувавши його трохи, я сказав:

— А тепер, ваша величність, уявіть собі, що ми підійшли до дверей тієї халупи й нас зустрічає вся родина. Покажіть, будь ласка, як би ви звернулися до господаря?

Король мимоволі випростався на весь свій зріст, прибрав величну позу й владним крижаним тоном мовив:

— Смерде, подай мені стільця і принеси чогось поїсти.

— Ах, ваша величність, не так, не так!

— Що саме не так?

— Ці люди не називають одне одного смердами.

— Невже?

— Запевняю вас. Так їх називають лише ті, що стоять над ними.

— Що ж, спробую якось інакше. Назву його «холопе».

— А що як він вільна людина?

— Гм, і справді. Тоді, може, підійде «чоловіче»?

— Воно підійшло б, ваша величність, але ще краще було б, якби ви назвали його другом чи братом.

— Братом?! Цю погань?

— Але ж і ми удаємо із себе таку саму погань.

— Твоя правда. Гаразд, я скажу йому: «Брате, принеси мені стільця й пригости мене чим-небудь». Тепер гаразд?

— Не зовсім, не цілком. Ви попросили для себе одного, а не для нас обох: «Принеси мені стільця, пригости мене».

Король спантеличено дивився на мене. Він був не особливо тямущий: чужі думки проникали в його свідомість не зразу, а помалу, по крихточці, як ото піщинки пересипаються в пісковому годиннику.

— А ти хотів би стільця й для себе? І ти сів би?

— Якби я не сів, то господар здогадався б, що ми тільки вдаємо, ніби ми рівні, і до того ж удаємо погано.

— Як правильно і точно сказано! І яку красу криє в собі істина, нехай навіть найнесподіваніша! Так, він повинен принести стільці й харчі для нас обох і, прислуговуючи, подати нам обом з однаковою поштивістю рукомийники й рушники!

— Дозвольте виправити ще одну деталь. Він нічого не повинен приносити нам. Ввійшовши до хати, можливо, брудної і загидженої, ми сядемо за стіл разом з усією родиною, їстимемо те саме, що й вони, і поводитимемося з ними, як із рівними, якщо тільки хазяїн не раб. І ще одне: рукомийників і рушників не буде зовсім, однаково, раб він чи вільна людина. А тепер пройдіться, будь ласка, ще раз, володарю мій. О, вже краще... Так добре у вас іще не виходило... І все ж можна було б іще досконаліше. Ваші плечі ніколи не знали тягаря, важчого за панцир і менш благородного, через те вони й не гнуться.

— То давай мені свій клунок. Я хочу довідатися, що відчуваєш під тягарем, позбавленим благородства. Бо я розумію: спину гне вага не ноші, а думок, які та ноша викликає; лицарський обладунок важкий, але благородний, і людина в ньому не гнеться... Не заперечуй і не сперечайся. Я понесу клунок. Завдай-но його мені на спину.

Тепер, з важким клунком за плечима, король був схожий на короля не більше, ніж перший-ліпший перехожий. Але плечі його вперто відмовлялися горбитись більш-менш природно. Муштра йшла далі, я виправляв його, підказуючи:

— Ну, уявіть собі, що ви по вуха в боргах і вас терзають нещадні кредитори; уявіть собі, що ви безробітний — скажімо, були ковалем, утратили роботу, а нової знайти не можете, у вас хвора дружина, ваші діти плачуть, бо хочуть їсти...

І так далі, і так далі. Я муштрував його, перелічуючи всі муки й страждання, що випадають на долю нещасних

гноблених людей. Та, господи, мої слова були для нього порожніми звуками, і якби я свистів, а не говорив, результат був би той самий. Слова самі по собі нічого не означають, вони нічого не промовляють до серця й уяви людини, яка не зазнала на власній шкурі того, що за ними стоїть. Трапляються мудреці, що полюбляють глибокодумно та благодушно розбалакувати про «трудящі класи», самовдоволено примовляючи, що розумова праця значно важча за фізичну й тому справедливо заслуговує на значно вищу оплату. І знаєте, вони справді так думають, бо їм ніколи не доводилося працювати руками. А я заробляв собі на прожиток і розумовою і фізичною працею й от що скажу вам: ні за які гроші в світі я не згодився б цілий місяць махати кайлом, але загадайте мені найтяжчу розумову працю, і я залюбки візьмуся до неї за наймізернішу платню!

Розумову «працю» помилково названо працею. Це втіха, розвага, і найвища нагорода за неї — в ній самій. Найгірше оплачуваний архітектор, інженер, стратег, письменник, скульптор, художник, викладач, адвокат, законодавець, актор, проповідник, співак зазнають від праці ні з чим незрівнянної насолоди; що ж до музиканта, який сидить із смичком у руці посеред великого оркестру, тоді як хвилі божественних звуків здіймаються і плещуть навколо нього, то звісно, при бажанні його заняття можна назвати працею, якщо тільки вам закортіло пожартувати! Закон оплати праці, по-моєму, дуже несправедливий, але він діє, і ніщо не може його змінити: чим більшу втіху праця дає, тим краще за неї платять. Ця несправедливість має багато спільного з таким узаконеним шахрайством, як спадкоємність дворянських привілеїв та королівської влади.

Розділ XXIX

ВІСПА

Надвечір, коли ми підійшли до тієї хати, ми не побачили довкола жодних ознак життя. Нива була вже вижата, і так ретельно, що, здавалося, ніби там пройшлися бритвою. Огорожі, повітки — все порозвалювалося, все красномовно промовляло про злидні. І жодної худобини, жодної живої душі поблизу! Непорушна, зловісна тиша навіювала думки про смерть. Хатина була одноповерхова, солом'яна

покрівля її почорніла від старості і вже була геть обшарпана.

Двері стояли трохи прочинені. Ми підкралися до них тихенько, навшпиньки, затамувавши подих, мимоволі скоряючись якомусь невиразному передчуттю. Король постукав. Ніхто не відповів. Почекавши трохи, він постукав знову. Ніякого відгуку. Я обережно відчинив двері й зазирнув досередини. Хтось заворушився в темряві — якась жінка. Вона лежала на долівці, а тепер сіла, наче зі сну, пильно глянула на мене й насилу видушила з себе голос:

— Зглянь тесь! — благально мовила вона.— Уже ж забрали усе чисто, нічого не лишилося.

— Я не прийшов оббирати тебе, бідна жінко.

— Ти не священик?

— Ні.

— І не челядник нашого лорда?

— Ні, я не тутешній.

— О, тоді ради господа нашого, який карає безвинних муками й смертю, не барися тут, тікай! Ця оселя проклята богом та його церквою.

— Дозволь мені ввійти й допомогти тобі. Ти ж хвора й безпорадна.

Призвичаївшись до темряви, я бачив тепер її запалі очі, бачив, яка вона виснажена.

— Кажу тобі, ця оселя проклята церквою. Якщо тобі дороге життя — тікай звідси, поки тебе не помітили, поки на тебе не донесли.

— Не турбуйся за мене. Я церковного прокляття не боюсь. Скажи, чим я можу тобі допомогти.

— Нехай же тоді благословлять тебе всі добрі духи, якщо вони є. Мені так хочеться пити! Але стривай, не треба, я нічого в тебе не просила, тікай звідси, тікай! Бо навіть той, хто не боїться церкви, повинен боятися недуги, від якої ми вмираємо. Облиш нас, відважний і добрий чужинцю; ми благословляємо тебе від щирого серця,— якщо тільки можуть благословляти ті, над ким тяжіє прокляття.

Та перше, ніж вона скінчила, я схопив дерев'яного ковша і метнувся повз короля до струмка, який був ярдів десять від хати. Коли я повернувся, король був уже всередині — відчиняв віконницю, щоб впустити свіже повітря і світло. В хаті стояв нестерпний сморід. Я підніс воду жінці до уст, і коли вона жадібно вхопилася за ківш худими, схожими на пазурі пальцями, віконниця відчини-

лась — і яскраве світло вихопило з темряви її обличчя. Віспа!

Я підскочив до короля й зашепотів йому у вухо:

— Ваша величність, негайно вийдіть! Ця жінка вмирає від хвороби, яка спустошила околиці Камелота два роки тому.

Він і не ворухнувся.

— Присягаюсь, я лишуся тут, щоб теж допомогти!

Я знову зашепотів:

— Так не можна, володарю. Вам треба вийти.

— Ти дбаєш про мене, й слова твої мудрі. Але королеві не личить боятись, а лицареві соромно не простягати руку допомоги там, де він може допомогти. Я не піду звідси — і край. А от тобі треба тікати. Бо наді мною церковне прокляття сили не має, а тобі церква забороняє тут бути, і якщо ти порушиш її заборону й вона про це довідається,— тебе спостигне тяжка покара.

Зостаючись у цій страшній хатині, король важив своїм життям, але сперечатися з ним було б даремно. Коли він забирав собі в голову, що на карту поставлено його лицарську честь, ніякі доводи не допомагали. І тепер він залишиться тут будь-що-будь. Знаючи це, я більше не наполягав на своєму.

Жінка мовила:

— Чоловіче добрий, зробіть ласку, підніміться цією-от драбиною, погляньте й скажіть мені, що робиться на горищі? І не бійтеся сказати правду, бо й найстрашніша правда не розіб'є материнського серця, коли воно вже розбите.

— Зостанься тут,— мовив король,— і нагодуй цю жінку, а я піду подивлюсь.

І він зняв з плечей клунок.

Я хотів був випередити його, але не встиг. Біля драбини він зупинився і глянув на чоловіка, який лежав на долівці в темному кутку й досі не звертав на нас уваги та не озивався жодним словом.

— Це твій чоловік? — спитав король.

— Так.

— Він спить?

— Так, дякувати богові за цю єдину його ласку, він заснув уже три години тому. Яке це щастя, яке невимовне щастя, що він нарешті заснув!

Я сказав:

— Тоді розмовляймо тихо, щоб не розбудити його.

— О, його ви не розбудите. Він помер.

— Помер?

— Атож, помер, і це для мене така радість! Тепер ніхто більше не може ні скривдити, ні образити його. Він уже в раю і щасливий, а як не в раю, то в пеклі, і там він теж задоволений, бо в пеклі над ним не буде ні абата, ні єпископа. Ми змалечку зростали разом; двадцять п'ять років тому ми побрались і відтоді аж до сьогодні не розлучалися. Подумайте, як довго ми любилися і як довго страждали разом! Сьогодні вранці він марив, йому здавалося, що ми знову хлопчик та дівчинка і йдемо кудись квітучими полями. Так він ішов, безтурботно, весело балакаючи, все далі й далі, аж поки перейшов на ті інші, незнані поля і зник назавжди з наших смертних очей. Для нього ми й не розлучались, бо в уяві його я йшла разом із ним, і він тримав мене за руку — за мою молоду білу рученьку, а не за оцю пташину лапу. Відійти, не знаючи, що відходиш, розлучитись, не помітивши розлуки,— чи може бути краща смерть? Це винагорода йому за всі ті муки, які він терпів, ніколи не ремствуючи.

З темного кутка, де стояла драбина, почулося рипіння. То спускався з горища король, однією рукою пригортаючи щось до грудей, а другою хапаючись за щаблі. Коли світло впало на нього, я побачив, що він несе тендітну дівчинку років п'ятнадцяти — майже непритомну, бо вона теж помирала од віспи. Це був найвищий, найблагородніший вияв героїзму, це був той випадок, коли кидають виклик смерті сам на сам у чистому полі, не маючи зброї, знаючи, що всі переваги на боці супротивника, знаючи, що не одержиш ніякої винагороди, навіть схвальних оплесків натовпу, вбраного в шовки й парчу. А проте король виявляв ту саму спокійну мужність, якою так хизуються лицарі під час далеко дешевших двобоїв, коли сили в суперників рівні й їхні тіла захищає броня. Він був великий у цю мить, він випромінював велич. І я вирішив додати до неоковирних статуй його предків у палаці ще одну, яка, на відміну від усіх попередніх, зображуватиме короля не в кольчузі, котрий стоїть над повергнутим велетнем чи драконом, а в одязі простолюдина, котрий взяв на руки саму смерть, щоб нещасна селянка могла востаннє глянути на свою дитину й утішитися.

Він поклав дівчинку поряд з матір'ю, і та почала голубити її, нашіптуючи пестливі слова. В очах дитини засвітився слабенький вогник; оце й була вся її відповідь. Мати нахилилася над нею, цілуючи й гладячи її, благаючи

промовити хоч слово, та посинілі губи ворушилися беззвучно. Я витяг з торби флягу з вином, проте жінка спинила мене, мовивши:

— Ні, вона не страждає. Нехай краще так. Вино може повернути її до життя; а ти ласкавий і добрий, ти не схочеш заподіяти їй такого лиха. Подумай сам — навіщо їй жити? Брати її — пропащі люди, батько на тім світі, мати вмирає, церква прокляла її; ніхто б не насмілився підняти її й прихистити, навіть якби вона конала посеред дороги. Так чи так, рятунку їй немає. Я не питаю в тебе, чоловіче добрий, чи жива її сестра там, на горищі. Я розумію: якби вона була жива, ти б і її приніс, не покинув бідолашну саму...

— Вона впокоїлася,— притишеним голосом урвав її король.

— І я не хотіла б, щоб було інакше. Який сьогодні щасливий день! Ах, моя Енніс, ти незабаром побачиш сестру, ти вже поспішаєш до неї, і ці наші великодушні друзі не стануть тобі на заваді.

Жінка знову схилилась над дівчинкою, завуркотала над нею, пестячи її обличчя і волосся, цілуючи її, називаючи ніжними іменами, але очі дитини вже оскліли. Я побачив, як сльози набігли королю на очі й покотилися по щоках. Жінка теж помітила їх і сказала:

— О, я знаю, що це означає: у тебе вдома, бідолашний, лишилася жінка, і ви з нею не раз лягали спати голодні, віддавши останню скоринку дітям. Ти звідав злидні, з тебе знущалися пани, тобою попихали церква й король.

Король поморщився — слова влучили в самісіньке око,— але промовчав; він уже ввійшов у свою роль і, як на такого нездарного початківця, грав її досить добре. Я поспішив звернути на інше — запропонував жінці харчів та вина, але вона відмовилась, бо не хотіла віддаляти свого визволення — свою смерть. Тоді я приніс з горища її мертву дитину й поклав поряд з нею. Жінка знову заридала, заголосила так, що кров холола в жилах. Помалу мені вдалося відвернути її увагу, попросивши, щоб вона розповіла про своє життя.

— Ви й самі добре знаєте, як мені жилося: в нас у Британії в усіх, хто не пан, одна доля, одні злигодні. Нічого нового ви не почуєте. Ми пнулись із шкури, боролися й ледь-ледь зводили кінці з кінцями, тобто животіли, не помирали; гріх було б сподіватися чогось більшого. Досі нам ще так-сяк велося, та цього року і нас спіткала

лиха година. Як кажуть, біда сама не ходить, а з собою ще й горе водить. Удвох вони нас і подужали. Багато років тому лорд — власник довколишніх земель — звелів посадовити на нашій фермі фруктові дерева, причому на найкращій ділянці... То була страшна кривда й наруга...

— Але то його право,— перебив її король.

— Цього ніхто не заперечує; закон так і каже: все лордове належить лордові, і все моє також належить лордові. Ми орендуємо в нього цю ферму, вона належить йому, і він може робити з нею, що заманеться. Недавно хтось зрубав троє його дерев. Наші три дорослі сини, побачивши це, страшенно перелякались і побігли до лорда, щоб повідомити про злочин. Лорд запроторив їх до своєї темниці й сказав, що згноїть їх там, якщо вони не признаються. А їм нема в чому признаватися, вони ні в чому не винні, і тому скнітимуть до смерті в підземеллі. Ви ж знаєте, як воно буває. Ми лишилися вчотирьох — я з чоловіком і двоє доньок, і нам треба було збирати врожай самим, без наших дужих хлопців, та ще й відганяти удень та вночі голубів та різних звірів, яких забороняється навіть пальцем зачепити. Як на те, панська пшениця приспіла водночас із нашою; коли в замку задзвонили в дзвін, скликаючи всіх селян задарма працювати на панських полях, ми теж прийшли, проте лорд сказав, що рахуватиме двох дочок і мене не за трьох наших ув'язнених синів, а лише за двох і через це з нас щодня стягували пеню. Тим часом наш власний урожай пропадав, бо його нікому було збирати; тож патер із лордом злупили з нас пеню ще й за те, що, мовляв, через наш недогляд зменшилася й їхня пайка. Врешті всі ці штрафи з'їли наш урожай — його в нас просто відібрали. Відібрали, змусивши нас вижати своє ж поле задарма, не даючи нам ні грошей, ні харчів, хоч з голоду ми вже ледь стояли на ногах. Ну, а потім сталося найгірше: сама не своя з голоду, з горя, з туги за синами,— а тут іще перед очима мої доньки й чоловік — злиденні, обідрані,— я почала хулити церкву та її закони. Це було десять днів тому. Я вже лежала хвора, і слова тієї хули кинула в обличчя патерові, який прийшов покартати мене за те, що я не схиляю голови під караючою десницею господньою. Патер доніс на мене. Я не покаялась, і тоді церква прокляла мене й усю мою родину.

Відтоді всі нас бояться. Ніхто не заходив сюди довідатися, чи живі ми. А тут занедужали й вони. Тоді я змусила себе підвестися, щоб доглядати їх, як належить жінці,

матері. Їсти їм не хотілося, та я б і не могла їм нічого дати. Зате води ми мали досить, і я давала їм воду. Як же вони хотіли пити! Як благословляли її! Та вчора прийшов кінець: я знесиліла і звалилася. Вчора я востаннє бачила чоловіка й молодшу доньку живими. Я лежала тут сама усі ці години, усі ці віки, й слухала, слухала, чи не почується звідти звук...

Раптом вона пильно глянула на свою старшу дочку, вигукнула: «Ох, люба моя!» — і з останніх сил пригорнула до себе заклякле тіло, вгадавши, що смерть уже забрала її дитину.

Розділ XXX

ТРАГЕДІЯ В МАЄТКУ

Опівночі все скінчилось: перед нами лежали чотири трупи. Ми прикрили їх ганчір'ям, яке розшукали в хатині, і, вийшовши, причинили за собою двері. Вбога оселя стане домовиною цим людям, бо відлучених від церкви не ховали за християнським обрядом на цвинтарі. До них ставились, як до собак, до диких звірів чи до прокажених, і ніхто з тих, хто мріяв потрапити в рай, не став би ризикувати спасінням своєї душі, спілкуючись з цими знедоленими, безправними паріями.

Не встигли ми відійти на чотири-п'ять кроків, як раптом я почув, що хтось іде нам назустріч. Серце мало не вискочило в мене з грудей. Ніхто не повинен бачити, як ми виходимо з цієї оселі! Я смикнув короля за рукав і, позадкувавши, ми сховалися за рогом хатини.

— Тепер ми в безпеці,— сказав я,— але могли пропасти, так би мовити, ні за цапову душу. Якби ніч була місячна, цей чоловік неодмінно помітив би нас — ми ж мало не наткнулися на нього.

— А може, то не чоловік, а якийсь звір?

— Можливо. Але так чи так, нам краще постояти тут хвильку й перечекати, поки він пройде.

— Цить, воно йде сюди!

І справді, хтось підходив до нас, прямуючи до хати. Отже, то якийсь звір, і ми даремно так перелякалися. Я вже хотів виступити з-за рогу, але король застережливо поклав руку мені на плече. На мить запала тиша, потім

хтось стиха постукав у двері. Мені аж моторошно стало. Постукали вдруге, й ми почули притишений голос:

— Мамо! Тату! Відчиніть! Ми звільнились і несемо вам звістку, від якої щоки ваші зблiднуть, зате серця звеселяться. Швидше відчиняйте, бо ми поспішаємо — нам треба тікати!.. Вони чомусь не відповідають. Мамо! Тату!..

Я потяг короля за хату й прошепотів:

— Ходім! Тепер ми можемо вийти на дорогу.

Король завагався, хотів, видно, заперечити, але в цю мить ми почули, як рипнули, відчинившись двері, й зрозуміли, що ці нещасні зараз побачать своїх небіжчиків.

— Ходімо, володарю, бо зараз вони викрешуть вогонь, і те, що ми почуємо, розіб'є ваше серце.

Тепер він не вагався. Тільки-но ми вийшли на дорогу, я кинувся бігти, й король, забувши про свою гідність, припустив підтюпцем слідом за мною. Мені не хотілося думати про те, що робиться зараз у хаті, і, щоб відігнати від себе ці думки, я заговорив про інше, що вже давно турбувало мене:

— Я хворів на ту неміч, від якої сконали ці люди, тому мені нема чого боятись. Але якщо ви не хворіли на неї...

Та він перебив мене, сказавши, що непокоїться з іншої причини: його гризе сумління.

— Ці молодики звільнилися,— ти чув це,— але як? Навряд чи їхній лорд відпустив їх.

— Такого не буває. Я не сумніваюся, що вони втекли.

— Оце мене й непокоїть. Я боюся, що вони втекли, а твої слова підтверджують мої побоювання.

— Тільки я б не називав це побоюваннями. Я гадаю, вони таки втекли, та це мене анітрохи не засмучує.

— Мене теж не засмучує, але...

— То в чому ж річ? Що вас може непокоїти?

— Якщо вони справді втекли, то наш обов'язок — схопити їх і припровадити до лорда, бо негоже, щоб таку високоповажну особу зухвало пошили в дурні якісь ниці селюки.

Ну от, знову за своє! Він завжди бачив тільки один бік справи. Такий він уродився, так його виховали, в жилах його текла кров його предків, отруєна несвідомою жорстокістю, що тільки зміцнювалася, передаючись від серця до серця протягом багатьох поколінь. Ув'язнити людей без будь-яких підстав, приректи на голодну смерть їхніх батьків — то пусте, бо йдеться лише про селюків, підвладних волі й

примхам їхнього лорда, хоч би які нелюдські ті примхи були. Але якщо вони вирвуться з в'язниці, то це вже буде зухвалість, якої не може терпіти жодна порядна людина, свідома власного обов'язку щодо своєї священної касти!

Добрих півгодини я намагався звернути його думки на інше, та все було б марно, якби не допоміг випадок. Зійшовши на невисокий пагорб, ми побачили віддалік червону заграву.

— Пожежа,— сказав я.

Пожежі мене особливо цікавили, бо я почав запроваджувати страхову справу, а заразом і дресирувати коней та будувати машини для майбутніх пожежних команд. Духівництво чинило мені запеклий опір, вважаючи, що страхування від пожеж і нещасливих випадків є зухвалими спробами перешкодити волі божій; коли ж я заперечував, що зовсім не збираюся перешкоджати волі божій, а тільки хочу пом'якшити тяжкі її наслідки для власників страхових полісів, священики відповідали, що покладатись на страхові поліси — це все одно, що грати в карти проти господа бога, а таке може спасти на думку тільки запеклому грішникові. Патери добряче псували мені справу, та, хоч би там як, страхування від нещасливих випадків уже обіцяло близькі прибутки. Як правило, лицарі були не дуже меткі, навіть пришелепуваті, а тому легко потрапляли на гачок будь-якому професійному брехунові; однак навіть вони розуміли, щó їм вигідно, а щó — ні, і тому останнім часом прибиральники після турнірів у кожному шоломі знаходили підписане мною свідоцтво про страхування від нещасливих випадків.

Ми постояли трохи на пагорбі, оповитому густою темрявою, дивлячись на далеке полум'я й міркуючи, що міг би означати отой віддалений гул, який то накочувався хвилею, то завмирав у нічній тиші. Іноді здавалося, що він наближається, що причина його от-от відкриється нам, але він раптом спадав і завмирав знову, лишаючись для нас загадкою. Зійшовши з пагорба, ми рушили звивистою дорогою в тому напрямку й відразу пірнули в майже суцільну темряву, що стояла між двома високими чорними стінами лісу. З півмилі ми навпомацки спускалися схилом, і той гул робився дедалі чутнішим, а водночас угадувалось і наближення грози: то налітали пориви вітру, то десь удалині миготіли блискавки й розлягався приглушений гуркіт грому. Я йшов попереду й раптом наштовхнувся на щось м'яке й піддатливе; воно важко гойднулося від зіткнення зі мною. Ту ж

мить спалахнула блискавка, і я побачив перед собою спотворене передсмертними корчами обличчя чоловіка, що висів на гілляці. Моторошне видовище! Мені здалося, що обличчя ще корчиться, але то був, звісно, обман зору. Раптом оглушливо вдарив грім, небо наче розкололось, і ринула злива, потопом заливаючи все навкруги. Та хоч би там як, треба негайно перерізати мотузку, на якій висить нещасний, може, нам ще пощастить урятувати його! Блискавки тепер безнастанно краяли небо, раз у раз розганяючи морок. Повішений то виникав переді мною в сліпучому світлі, то щезав у темряві. Я сказав королю, що його треба зняти. Король заперечив:

— Якщо він повісився сам, то, виходить, бажав, щоб його майно перейшло до лорда; тож нехай висить. Якщо ж його повісили, то, мабуть, по заслузі,— нехай висить.

— Але...

— Ніяких «але», нехай висить, і край. На це є й ще одна причина. Коли знову спалахне блискавка, озирнись навкруги.

Кроків за п'ятдесят від нас висіли ще двоє.

— Зараз не та погода, щоб надавати безглузду допомогу мерцям. Вони вже не зможуть подякувати тобі. Ходім. Ми тут тільки марнуємо час.

Він мав рацію. Ми пішли далі і впродовж однієї милі при світлі блискавок нарахували ще шість повішених. Ох, і страшна ж то була подорож! Гул, що його ми чули раніше, перейшов у ревище: ревище людських голосів. Повз нас у темряві промчав чоловік, за ним гналися. Коли натовп зник з очей, з'явився інший — і знову це була погоня, потім ще і ще. Дорога раптом круто завернула, і ось вона перед нами, пожежа. Горів величезний панський маєток, від нього вже майже нічого не лишилось. І скрізь мелькали тіні людей, що тікали, й людей, що переслідували втікачів.

Чужинцям перебувати тут було явно небезпечно, і я сказав це королю. Вирішивши сховатись у темряві й перечекати, поки весь цей шарварок уляжеться, ми відійшли за дерева на узліссі. Звідти ми бачили, як юрба полює на чоловіків та жінок. Ці страшні лови тривали майже до світанку. Потім пожежа згасла, буря вщухла, а незабаром по тому галас та біганина теж затихли, й знов запанувала темрява і тиша.

Ми обережно вийшли на дорогу, рушили далі і, хоч які були втомлені й сонні, пройшли, не спиняючись, кілька миль. Натрапивши, нарешті, на вуглярову хатку, ми попро-

силися на перепочинок, і господиня впустила нас. Її чоловік ще спав на солом'яній підстілці, кинутій на глиняну долівку. Жінка боязко позирала на нас, поки я не пояснив їй, що ми подорожні, збилися з дороги й цілу ніч проблукали в лісі. Тоді у неї розв'язався язик, і вона спитала, чи не чули ми про жахливі події в Аббласурському маєтку.

— Так, чули,— відповів я.— Але нас цікавить зараз тільки спочинок.

А король додав:

— Продайте нам свою хату і йдіть звідси, бо ми заразні. Ми оце щойно були серед людей, які померли од віспи.

З його боку це був учинок благородний, але недоречний. Однією з найпоширеніших окрас його підданих було рябе, мов вафельниця, обличчя. Я вже встиг подумки відзначити, що і жінка і її чоловік теж рябі.

Господиня запевнила нас, що зарази не боїться, і стала ще привітніша. Її явно вразила пропозиція короля: певно, їй ще зроду не доводилося мати справу із скромно вдягненим селянином, який ладен був купити хату лише заради того, щоб у ній переночувати. Перейнявшись величезною повагою до нас, вона влаштувала нас якнайзручніше.

Ми проспали до вечора й прокинулися такі голодні, що селянські страви здалися королю дуже смачними, хоч їх було обмаль і різноманітністю вони не відзначались: цибуля, сіль і чорний вівсяний хліб. Господиня розповіла нам, що трапилося вчора. Близько десятої чи одинадцятої вечора, коли всі вже полягали спати, в маєтку спалахнула пожежа. Селяни кинулися на допомогу, й усю лордову родину врятували, але сам він зник. Люди були в розпачі, й двоє сміливців-челядників навіть зложили голови, розшукуючи його дорогоцінну особу в охопленому полум'ям будинку. Врешті його знайшли-таки — мертвим. Труп лежав у кущах ярдів за триста від будинку, зв'язаний, із заткнутим ротом і з десятком ножових ран.

Хто це вчинив? Підозра впала на одну бідну сім'ю, яку барон покарав нещодавно особливо жорстоко, й відразу поширилась і на всіх їхніх родичів та друзів. Самої тільки підозри було досить: баронові ліврейні слуги оголосили хрестовий похід проти цих людей, і все довколишнє населення приєдналося до них. Її чоловік теж брав участь у самосуді й повернувся додому тільки на світанку. Тепер він пішов довідатися, чим же все скінчилось.

Поки ми розмовляли, вугляр повернувся із страхітливими

новинами: вісімнадцять чоловік повішано чи порубано; у вогні згоріли двоє челядників і тринадцять в'язнів.

— А скільки всього в'язнів сиділо в підвалі?

— Тринадцять.

— Виходить, усі вони загинули?

— Так, усі.

— Але ж баронову родину встигли врятувати. Невже не можна було врятувати і в'язнів?

Вугляр спантеличено поблимав очима й відповів:

— Хто в такий час відчиняє в'язницю? В'язні ж можуть розбігтися.

— Ти хочеш сказати, що ніхто в'язницю не відчиняв?

— Ніхто до неї навіть близько не підходив. Навіщо? Двері ж були надійно замкнені. Вартові пильнували їх і впіймали б кожного, хто б намагався втекти. Але їм не довелося нікого ловити, бо жоден в'язень не втік.

— Ні, троє все ж таки втекли,— сказав король.— І раджу тобі повідомити про це слуг закону, щоб вони підняли людей на лови, бо ці троє вбили барона й підпалили будинок.

Я так і знав, що він їх викаже. Господарі з жадібною цікавістю вислухали звістку й уже ладні були кинутися з нею до сусідів, але раптом вираз їхніх облич ледь помітно змінився, й вони почали розпитувати нас. Я сам відповідав на їхні запитання й уважно стежив за тим, як вони сприймають мої відповіді. Незабаром мені стало ясно, що, довідавшись, хто саме втік, вугляр та його дружина втратили бойовий запал і тепер лише вдавали, що їм не терпиться зняти тривогу. На щастя, король нічого не помітив. Я перевів розмову на інші подробиці нічних подій, і господарі зітхнули з полегкістю.

В цій справі найбільше засмучувала мене готовність *гнобленого люду розправитись із своїми ж братами в ім'я* інтересів спільного гнобителя. І вугляр, і його жінка, видно, вважали, що у випадку, коли людина, приналежна до їхнього класу, свариться зі своїм лордом, прямим, природним і законним обов'язком простолюду є згуртуватися навколо пана й битися за нього, не питаючи, на чиєму боці правда. Наш хазяїн допомагав вішати своїх сусідів, допомагав завзято, хоч добре знав, що проти них немає ніяких вартих уваги доказів, а є тільки невиразна підозра; але ні він, ні його дружина не вбачали в цьому нічого страшного.

Прикро було спостерігати таке людині, що мріяла про республіку. Я згадував пізніші часи, згадував, як через тринадцять століть «білі злидарі» нашого Півдня, котрих

одверто зневажали й утискували рабовласники й котрі бідували саме через те, що навкруг існувало рабство,— як ці бідняки боягузливо допомагали рабовласникам у всіх політичних заходах, спрямованих на підтримку й увічнення рабства, і як вони врешті взялися до зброї й пролили свою кров, намагаючись запобігти знищенню саме того укладу життя, який позбавляв їх людської гідності. В цьому аж ніяк не героїчному епізоді історії «білі злидарі» мали хіба єдине виправдання: в душі вони ненавиділи рабовласників і усвідомлювали ганебність своєї поведінки. Цьому почуттю не судилося виявитись, але воно було й за сприятливих обставин могло б знайти собі вихід,— а це вже щось та важить, бо свідчить, що в глибині душі людина залишається людиною, навіть коли людяність її не пробивається назовні.

Незабаром я пересвідчився: наш вугляр був рідним братом тих «бідних злидарів» Півдня, що мали з'явитись у далекому майбутньому.

Королю набридло слухати нас, і він нетерпляче мовив:

— Якщо ви будете цілий день теревенити, правосуддя не звершиться. Чи не сподіваєтеся ви, що злочинці сидітимуть у себе вдома? Вони давно вже намастили п'яти салом, вони не чекають на вас. Ідіть і скажіть, щоб у погоню за ними відрядили вершників.

Жінка дуже зблідла, на обличчі її чоловіка з'явився розгублений, нерішучий вираз.

Я втрутився, сказавши:

— Ходімо, друже, я трохи пройдуся з тобою й покажу, в якому напрямку їх треба шукати. Якби вони просто ухилялися від сплати податків або вчинили якесь інше дрібне порушення закону, я б, може, і дозволив їм безкарно втекти. Але сам розумієш: вони вбили знатну людину, підпалили її будинок,— а це вже інша справа.

Останнє я сказав для короля, щоб заспокоїти його.

Коли ми вийшли на дорогу, вугляр оговтався, хода його стала твердішою, але особливо він не поспішав. Помовчавши трохи, я спитав:

— Ці люди — твої родичі? Двоюрідні брати?

Він пополотнів так, що цього не міг приховати навіть грубий шар вугільного пилу на його обличчі, і, затремтівши всім тілом, зупинився.

— Господи боже! Звідки ти знаєш?

- Нізвідки. Просто здогадався.

— Сердешні хлопці, вони пропали! А такі славні хлоп'ята!

— І ти справді збираєшся виказати їх?

Він не знав, як поставитися до мого запитання, але про всяк випадок невпевнено відповів:

— Т-так.

— Тоді знаєш, хто ти? Мерзенний негідник!

Він зрадів так, наче я назвав його ангелом.

— Зроби ласку, промов ті гарні слова знову, брате! Виходить, ти не продаси мене, якщо я не виконаю свого обов'язку?

— Обов'язку? Обов'язок у тебе один — тримати язика за зубами, дати цим людям утекти. Вони молодці, зробили те, що треба.

Вугляр слухав мене задоволено, але не без остраху. Озирнувшись і пересвідчившись, що на дорозі, крім нас, нема ні душі, він стиха спитав:

— З якої ти країни, брате? Де ти навчився мовити такі небезпечні слова й не боятись?

— У них нема нічого небезпечного, коли я кажу їх людині одного зі мною стану. Ти ж нікому не скажеш, що почув їх од мене?

— Я? Навіть якби мене четвертували!

— Гаразд, тоді слухай мене далі. І можеш повторяти це, де хочеш,— я не боюсь. По-моєму, ви вчора зробили чорне діло, закатувавши безневинних бідняків. А старий барон дістав по заслузі. Якби моя воля, я б усіх панів відправив слідом за ним.

Зляканий, пригнічений вираз зійшов з обличчя вугляра, він пожвавішав і дивився тепер на мене сміливо й відкрито.

— Навіть коли ти шпиг, а слова твої — тільки пастка, слухати їх так приємно, що заради такої втіхи я б і на шибеницю пішов. Я почуваюся мов та людина, що ціле своє життя ходила голодна й нарешті наїлась досхочу... Ну, а тепер ти вислухай мене до кінця і, коли хочеш, іди донось. Я допомагав вішати моїх сусідів тому, що мене самого повісили б, якби я не кинувся на захист мого пана. І всі інші допомагали з тієї самої причини. Сьогодні всі радіють, що здихалися його, але вдають тугу й проливають облудні сльози, щоб не занапастити себе. Ну, от я й сказав, усе сказав! І ніколи ще слова не залишали такого приємного смаку на моєму язиці — заради цього смаку варто навіть

накласти головою. Веди мене тепер куди завгодно, хоч на страту,— я готовий.

Бачте, я мав-таки рацію. Людина завжди залишається людиною. Століття утисків і знущань не можуть позбавити її людяності. Той, хто вважає, що це помилка, помиляється сам. Так, будь-який народ має в собі досить сил і завзяття, щоб створити республіку, навіть такий уярмлений народ, як російський, і такий слухняний і затурканий, як німецький; треба тільки розбудити в народі приспані сили, і він повалить і затопче в багно будь-яку монархію, будь-яку знать. Сподіваюсь і вірю, що ми ще багато чого побачимо. Спершу переінакшену монархію, поки житиме Артур, потім — знищення трону, скасування прав і привілеїв дворянства й примусове прилучення дворян до суспільно корисної праці, водночас — впровадження загального виборчого права й передача влади назавжди до рук тих людей, з яких складається народ. Так, я ще не мав підстав зрікатися своєї мрії.

Розділ XXXI

МАРКО

Далі ми йшли без поспіху, жваво розмовляючи. Нам треба було згаяти стільки часу, скільки пішло б на те, щоб дістатися до сільця Аббласур, навести слуг закону на слід убивць і повернутися додому. Дорогою я, як завжди, відколи опинився в королівстві Артура, розважався спостереженнями, що ніколи мені не набридали, даючи багату поживу думкам, а саме — дивився, як випадкові перехожі, зустрічаючись, вітають один одного. Опасистому ченцеві в хламиді з відкинутим каптуром, виголене щокате обличчя якого лисніло від поту, вугляр шанобливо віддавав чолом; дворянинові кланявся земно; з дрібними фермерами й вільними ремісниками вітався приязно й зупинявся погомоніти; коли ж повз нас проходив, поштиво схиливши голову, раб, вугляр гнув кирпу й навіть не помічав його. Їй-богу, іноді така злість бере, що, здається, перевішав би весь рід людський, щоб покласти край цьому фарсові!

Дорогою ми стали учасниками однієї пригоди. З лісу назустріч нам, перелякано галасуючи, вибігла зграйка напівголих хлопчаків і дівчаток не старших дванадцяти-чотирнадцяти років. Вони благали допомоги, але були такі

схвильовані, що ми ніяк не могли второпати, що скоїлося. Кличучи нас за собою, вони зникли в лісі; ми помчали слідом, і незабаром нам усе стало ясно: вони повісили на личаній мотузці малого хлопця, і той, судомно смикаючись, уже задихався. Ми вийняли його із зашморга, привели до тями. Це був ще один вияв людської природи; захоплено наслідуючи дорослих, діти грались у самосуд і мало не догралися до смерті.

Ні, під час цієї прогулянки мені не довелося нудьгувати. Я знайомився з багатьма людьми і, користуючись своїм правом чужинця, розпитував скільки хотів. Як державного діяча, мене передусім, природно, цікавила заробітна плата. І все, що можна було з'ясувати з цього питання за такий короткий час, я з'ясував.

Люди недосвідчені і недалекі схильні судити про багатство чи бідність того чи іншого народу з розмірів середньої заробітної плати — якщо платня висока, то народ живе добре, якщо ж низька, то погано. Але це помилковий підхід. Річ не в тім, скільки ви заробляєте, а в тім, щó можна на зароблені гроші купити. Тільки цим і визначається справжній рівень вашого добробуту. Пригадую, як було за часів нашої великої громадянської війни дев'ятнадцятого століття. На Півночі тесля заробляв три долари золотом на день; на Півдні він одержував п'ятдесят папірцями Конфедерації, ціна яким була долар за повну торбу. На Півночі робітнича спеціївка коштувала три долари — денний заробіток; на Півдні за неї правили сімдесят п'ять доларів, або дводенний заробіток. Це співвідношення поширювалось і на інші ціни. Отже, на Півночі заробіток був удвічі більший, ніж на Півдні, бо вдвічі більшою була його купівельна спроможність.

Так, у тому сільці я перезнайомився з багатьма людьми й з неабиякою приємністю довідався, що наші нові гроші ввійшли в широкий обіг — велика кількість мільрейсів, мільсів і центів, монет здебільшого нікелевих, але також і срібних, була в ужитку серед ремісників, селян і взагалі простолюду; в ходу було й золото, але тільки в банку, тобто в ювеліра. Поки мій вугляр Марко, син Марка, торгувався в крамниці за чверть фунта солі, я зайшов до ювеліра й попросив розміняти двадцятидоларову золоту монету. І мені її розміняли — щоправда, спочатку попробувавши на зуб, кинувши нею об прилавок, капнувши на неї кислоту й поцікавившись, звідки вона в мене, хто я такий, звідки й куди йду та коли сподіваюся

туди прибути, а також поставивши ще дві-три сотні запитань. Коли вони вичерпались, я натхненно повів далі й самохіть розповів, що в мене є цуцик, якого звуть Вахтер, що перша моя дружина була баптистка, а її дід виступав за заборону спиртних напоїв, і що я знав чоловіка, який мав по два великих пальці на обох руках та бородавку на внутрішньому боці верхньої губи і який помер, сподіваючись воскреснути одним з перших, і таке інше, і таке інше, аж поки врешті задовольнив невситиму цікавість цього сільського ювеліра і навіть більше — викликав у нього легке запаморочення. З поваги до такого грошовитого клієнта він не виказав мені свого роздратування, а нишком зігнав його на своїх підлеглих, що, зрештою, було цілком природно. Так, мою двадцятку мені розміняли, але я помітив, що наскребти таку суму банкірові було нелегко, як нелегко було б розміняти двохтисячодоларову банкноту дрібному сільському крамареві в дев'ятнадцятому столітті. Крамар, певно, розміняв би таку банкноту, та його здивувало б, що якийсь непоказний фермер має при собі стільки грошей; видно, так само здивований був і цей ювелір,— він провів мене за поріг і довго ще з поштивим захопленням дивився мені вслід.

Народ уже так призвичаївся до наших нових монет та до їхніх назв, що почав забувати назви старі, і ціни тепер визначалися в доларах, центах, мільсах та мільрейсах. Мене це тішило; ми, безперечно, йшли до прогресу.

Я познайомився з багатьма ремісниками, й найцікавішим з-поміж них видався мені коваль Даулі. Цей жвавий, балакучий чоловік мав двох підмайстрів, трьох учнів, і робота в кузні кипіла. Видно було, що грошей у коваля стає щодень більше і що люди ставляться до нього з величезною повагою. Марко дуже пишався дружбою з ним. До кузні він мене привів нібито для того, щоб показати, якому великому підприємству постачає вугілля, та насправді йому хотілося похвастати своїми приятельськими — майже панібратськими! — стосунками з такою визначною особою. Ми з Даулі відразу заприязнилися — на збройовому заводі «Кольт» я добирав собі в майстри саме таких умільців. Щоб познайомитися з ним ближче, я запросив його на неділю прийти до Марка пообідати з нами. Від моєї самовпевненості вугляреві аж дух перехопило, а коли багатій ласкаво дав згоду, Марковій радості не було меж — він навіть забув здивуватися з такої милості.

А втім, радість його тривала недовго — за мить він спо-

важнів, потім спохмурнів і коли почув, як я сказав ковалеві, що хочу запросити також муляра Діккона й стельмаха Смага,— сажа на його обличчі перетворилася на крейду й він мало не знепритомнів. Та я знав, що його злякало: він уявив собі витрати й вирішив, що розорився й уже ніколи не зведеться на ноги. Тому, коли ми пішли запрошувати інших, я сказав:

— Сподіваюсь, ти не сердишся, що я запросив усіх цих друзів, і дозволиш мені взяти всі витрати на себе.

Його обличчя враз проясніло, й він твердо сказав:

— Але не всі витрати, не всі. Тобі самому на таке не стягтися.

Я перебив його:

— Давай, друже, порозуміємося відразу. Хоч я всього-на-всього управитель ферми, гроші в мене є. Цього року мені особливо пофортунило — ти б не повірив, якби почув, скільки я заробив. І даю тобі слово честі: мені й десяток таких бенкетів оплатити нічого не варто! — Я бачив, як із кожним словом зростаю в Маркових очах, а завдяки останній фразі здіймаюся вже на зовсім захмарну, недосяжну височінь.— Тому, будь ласка, не переч мені,— всю цю учту я беру на себе, і край.

— Це завелика щедрість...

— Зовсім ні. Ти так гостинно розчинив двері свого дому перед нами з Джонсом. До речі, Джонс сам сказав мені про це якраз перед тим, як ти повернувся з села — тобі Джонс навряд чи це скаже, бо він чоловік мовчазний, сором'язливий, проте і сердечний, і вміє платити добром за добро. Так, ви з дружиною прийняли нас дуже гостинно...

— Ет, друже, наша гостинність коштує небагато...

— Вона дорожча за гроші. Коли людина віддає все, що є в неї найкращого, це і є справжня гостинність, якої не може перевершити навіть король, бо й король може віддати тільки те, що є в нього найкращого. Тож ходімо купимо все, що треба, й запросимо всіх, кого хочемо, і нехай тебе не турбують витрати, бо світ іще не знав більшого марнотратника, ніж я. Іноді за один тиждень я протринькую... ні, я не скажу тобі скільки, бо ти однаково не повіриш.

І ми пішли по крамницях, придивляючись, прицінюючись та теревенячи з крамарями про вчорашнє кровопролиття. Час від часу нам нагадували про них і згорьовані, перелякані обличчя дітлахів, з учорашнього дня безпритульних сиріт, чиїх батьків порубали чи повішали, а їх самих повиганяли з рідних домівок.

Марко та його дружина ходили в сорочках із валу й цупкого полотна, стільки разів латаних-перелатаних, що нагадували географічну карту; від тканини, з якої ті сорочки було пошито, за п'ять-шість років не лишилося, певно, клаптика, ширшого за долоню. Мені хотілося подарувати їм нове убрання, в якому не соромно було б приймати таке блискуче товариство, та я не знав, як це зробити, не образивши їх. Нарешті мені спало на думку звернути все на короля: я вже приписав йому вдячність на словах, то чом би тепер не підкріпити цю вигадку речовими доказами? І я сказав:

— Марку, тобі доведеться дозволити мені ще дещо... з поваги до Джонса... ти ж не схочеш скривдити його. Розумієш, він дуже хотів би якось віддячити вам за доброту, але він такий сором'язливий, що не наважується зробити це сам, і тому попросив мене купити за його рахунок якісь дрібнички для тебе й для пані Філліс і вручити їх так, щоб ви не здогадалися, від кого ті дарунки... Одне слово, делікатна людина — цим усе сказано! Я, звісно, погодився, і ти ж дивись, не викажи мене. Джонс вважає, що найкраще було б купити для вас обох новий одяг...

— Ні, це занадто! Не треба, брате, я не дозволяю. Подумай, які на це потрібні гроші.

— Та біс із ними, з грішми! І взагалі, помовч хоч хвилинку й подивися на себе збоку: ти ж балакаєш без упину, не даєш людині слова сказати. Це погана звичка, постарайся позбутися її, поки не пізно... Зайдімо-но сюди й спитаймо, скільки тут правлять за оцю тканину, і прошу тебе, не проговорися Джонсові, що тобі все відомо. Ти навіть уявити собі не можеш, який він делікатний і вразливий! Він фермер, дуже заможний фермер, а я його управитель; та знав би ти, яка багата уява в цього хлібороба! Іноді він забувається й верзе таке, що можна подумати, ніби він пуп землі; можеш слухати його хоч сто років — і нізащо не здогадаєшся, що він фермер, надто як заведе мову про сільське господарство. Він має себе за найкращого знавця сільського господарства, але правду кажучи, з нього такий фермер, як з мене король. Проте коли він говорить, його треба слухати, роззявивши рота й удаючи, ніби таких мудрих думок ти зроду не чув і боїшся прогавити бодай одне слово. Тоді ти неодмінно йому сподобаєшся!

Марко від душі сміявся з моєї розповіді про дивацтва Джонса; а тим часом вона готувала його до всіляких несподіванок. Я вже з досвіду знав: коли подорожуєш з королем, який удає з себе когось іншого й раз у раз забуває, кого саме,— треба бути якомога обачнішим.

Ми ввійшли до найкращої сільської крамниці, де було всього потроху — починаючи від ковадл та мануфактури й до риби та фальшивих коштовностей. Я вирішив нікуди більше не ходити, купити все, що мені потрібно, тут, і почав з того, що розв'язав собі руки — спекався Марка, пославши його запросити муляра й стельмаха. Річ у тім, що будь-яка справа втрачає для мене інтерес, якщо її не можна виконати ефектно. Недбалим жестом я висипав купку грошей на прилавок і, забезпечивши собі таким чином повагу крамаря, написав і простяг йому список потрібних мені товарів, щоб перевірити, чи вміє він читати. Читати крамар умів і з гордістю довів це; як з'ясувалося, він навчався грамоти в місцевого священика.

Перебігши очима список, крамар задоволено зауважив, що сума набіжить чималенька. Як на таку дрібну крамничку, сума й справді вийшла велика. Я замовляв не лише наїдки й напої для бенкету, а й багато чого іншого. Покупки я звелів доставити до будинку Марка, сина Марка, в суботу ввечері, а рахунок надіслати мені в неділю в обідній час. Крамар запевнив мене, що точність і акуратність — девіз його фірми, а тому я можу йти із спокійною душею. Він додав, що надішле також Маркові безплатно пару гаманців-пістолетів,— ними тепер користуються всі. Він був дуже високої думки про цей мудрий винахід.

— Гаразд,— погодився я.— Наповніть їх до половини монетками й допишіть, скільки там вийде до рахунка.

Він охоче погодився, наповнив гаманці, і я взяв їх з собою. Я не наважився сказати йому, що гаманець-пістолет для мільсів був моїм власним винаходом і що я офіційно наказав усім крамарям у королівстві тримати їх напохваті й продавати за казенною ціною, тобто за дрібничку, що йшла крамареві в кишеню, а не в державну скарбницю. Ми постачали їх безкоштовно.

Ми повернулися затемна, і король навряд чи зауважив наш прихід. Він задовго перед тим знову поринув у плани вторгнення в Галлію з усім військом, і друга половина дня збігла для нього зовсім непомітно.

Розділ XXXII

ЯК З ДАУЛІ БУЛО ЗБИТО ПИХУ

Коли весь замовлений вантаж прибув у суботу надвечір, мені перш за все довелося заспокоювати Марка та його дружину, які мало не знепритомніли, подумавши, що цей бенкет пустить мене й Джонса з торбами, а винні в нашому банкрутстві будуть вони самі. Бачте, крім харчів для обіду, які самі по собі коштували кругленьку суму, я купив ще багато такого, що могло придатися нашим господарям у майбутньому: великий запас білого борошна, яке в бідняцькій хаті з'являлося не частіше, ніж морозиво в печері самітника; великий обідній стіл; два фунти солі — теж ціле багатство, на думку наших господарів; а також череп'яний посуд, стільці, одяг, барильце пива тощо. Я попросив Марка та його дружину нікому не розповідати про всю цю розкіш, пояснивши, що хочу здивувати гостей, ну, і трошки позадаватися.

Побачивши новий одяг, простодушні господарі наші зраділи, мов діти. Цілу ніч вони по черзі ходили до вікна подивитися, чи не розвидняється, чи не пора убиратись в обнови, й понадягали-таки їх за годину до світанку. Їхній захват був такий щирий, такий наївний і самозабутній, що я простив їм за свою майже безсонну ніч. Королю вони не заважали — він спав мов убитий. Марко з дружиною не могли подякувати йому за одяг, бо я їм це заборонив, але всіма способами намагалися показати свою вдячність. Всі ці зусилля, ясна річ, були марні: він нічого не помітив.

Неділя випала на диво гарна, сонячна,— здавалося, надворі не осінь, а трохи підфарбований в осінні барви теплий і привітний червневий день. Над полудень прибули гості; ми посідали під крислатим деревом і незабаром розмовляли вже, як давні приятелі. Навіть король трохи відтанув і пожвавішав, хоча спочатку з трудом призвичаївся озиватись на ім'я Джонс. Я просив його не забувати, що він фермер, але про всяк випадок обмежуватися тільки визнанням цього факту, а в подробиці не вдаватись. Бо він належав до тих людей, котрі, коли їх не стримувати, будь-яку справу можуть зіпсувати, наговоривши сім мішків вовни і всі неповні.

Даулі був у доброму гуморі, і мені не довелося довго тягти його за язика: обравши темою оповіді своє життя, а героєм — себе самого, він почав розливатися соловейком, а ми сиділи в затінку дерева, з приємністю слухаючи його.

Він, бачте, домігся всього самотужки. А такі люди вміють говорити краще за інших, та й, безперечно, більше за інших заслуговують на довіру. До того ж, рано здогадуючись про це, вони вміло цим користуються. Даулі розповів нам, як, змалку осиротівши, він розпочинав самостійне життя без шеляга за душею і без друзів; як скрутно йому жилося — не краще, ніж рабам у якогось недолюдка-хазяїна; як він гірко працював по шістнадцять-вісімнадцять годин на добу, а ходив голодний, бо заробляв лише на окраєць чорного хліба; як працьовитістю своєю нарешті привернув до себе увагу доброго коваля, який мало не до смерті приголомшив його раптовою нечуваною великодушністю: коваль запропонував хлопцеві піти до нього учнем на дев'ять років за харчі, одяг і навчання — або, як висловився Даулі, «втаємничення в ремесло». Вперше в житті йому випало щастя, вперше доля зласкавилася до нього, і він і досі згадував про ту подію, як про чудо, дивуючись, що такий блискучий успіх судилося здобути йому, звичайнісінькій людині. За весь час свого учнівства він не одержав жодної обнови, та по закінченні навчання хазяїн справив йому нову полотняну одежу, і Даулі, надівши її, відразу почув себе багатієм, якому сам чорт запанібрата.

— Я пам'ятаю той день! — захоплено вигукнув стельмах.

— І я! — підхопив муляр.— Я просто не міг повірити, що то твій одяг! Не міг, і край!

— Ніхто не міг повірити! — скрикнув Даулі, а очі його заблищали.— Я мало не втратив свого доброго імені,— сусіди подумали, що я той одяг украв. То був великий день, великий день! Такий день запам'ятовуєш на все життя!

Так, хазяїн у нього був чудовий та ще й дуже заможний: двічі на рік він наїдався донесхочу м'яса з білим хлібом, із справжньою булкою! Як подумати, то він жив, так би мовити, як лорд. Згодом Даулі одружився з його дочкою і успадкував тестеву кузню.

— А тепер подивіться, як я живу,— мовив він, споважнівши.— Двічі на місяць я їм свіжину.— Він помовчав, щоб слухачі добре усвідомили значення цих слів.— І вісім разів на місяць — солонину.

— Щира правда! — схвильовано мовив стельмах.

— Я свідок цього,— розчулено підтвердив муляр.

— А білий хліб їм щонеділі,— урочисто провадив далі коваль.— Ці люди не дадуть мені збрехати, спитайте в них, як не вірите!

— Присягаюся головою, правда! — вигукнув муляр.

— Я бачив це на власні очі,— підтвердив стельмах.

— Ну, а про меблі я вже помовчу, розкажіть краще ви самі.— Коваль велично махнув рукою, мовби надаючи своїм друзям цілковиту й беззастережну свободу слова.— Кажіть те, що думаєте. Кажіть так, наче мене тут нема.

— Ти маєш п'ять стільців, і до того ж майстерної роботи, хоч родина твоя складається лише з трьох душ,— мовив стельмах з глибокою повагою.

— А також шість дерев'яних тарілок, і дві з олова, і шість дерев'яних келихів, щоб їсти-пити,— солідно перелічив муляр.— За правдивість своїх слів я відповідаю, як перед богом, знаючи, що всі ми смертні й колись стоятимемо перед судом господнім, відповідаючи за кожне брехливе слово, сказане на цім тліннім світі.

— Тепер ти знаєш, що я за один, брате Джонсе,— сказав коваль з величною, але приязною поблажливістю,— і, певно, думаєш, що я вимагаю для себе особливої поваги і не подаю руки чужинцеві, не з'ясувавши спершу, чи гідний він цієї честі; заспокойся: я зовсім не такий! Для мене *всі люди рівні, я ладен прийняти кожного: мене не обходить,* бідний він чи багатий — аби лише серце мав добре! А на доказ цього — ось тобі моя рука, і я урочисто заявляю тобі: ми рівні, зовсім рівні! — Тут Даулі всміхнувся всім самовдоволеною усмішкою бога, який робить добре і благородне діло й чудово це усвідомлює.

Король подав йому руку з ледь прихованою нехіттю й відразу відсмикнув її, як ото дама відсмикнула б свою, доторкнувшись до слизької жаби, але на товариство цей жест справив добре враження, бо всі помилково витлумачили його як вияв природного збентеження людини, засліпленої блиском величі.

Господиня винесла й поставила під деревом стіл. Гості явно здивувалися, бо стіл був новісінький, а до того ж гарно зроблений. Здивування зросло ще більше, коли вона, вдаючи цілковиту байдужість (хоч в її очах аж палахкотів марнославний вогонь!), повільно розгорнула сніжнобілу скатертину й застелила нею стіл. Такої розкоші не мав навіть коваль, і він ураз посмутнів. Зате Марко був на сьомому небі. Потім господиня принесла два нових різьблених стільці, і гості вражено перезирнулись. Вона винесла ще два стільці, удаючи цілковиту байдужість. Гості приголомшено закліпали очима, побожно зашепотілися. Не тямлячи себе від гордості, ступаючи по землі, мов

по хмарах, Філліс винесла третю пару стільців. Гості заклякли, закам'яніли, і муляр пробурмотів:

— На деякі блага земні подивишся — і хочеться впасти на коліна.

Коли господиня завернула назад до хати, Марко, вирішивши кувати залізо, поки гаряче, кинув їй з робленим спокоєм, який засвідчив тільки, що актор з нього нікчемний:

— Досить, більше не винось.

Отже, стільців було більше! Ефект ці слова мали разючий. Такі ефекти навіть мені не часто вдаються.

Далі пішла несподіванка за несподіванкою, розпалюючи загальне здивування до ста п'ятдесяти градусів у затінку й паралізуючи його вияви, які врешті звелися до зойків та німого піднесення до неба рук і очей. Філліс принесла череп'яний посуд, зовсім новий; нові дерев'яні келихи та інші столові прибори; пиво, рибу, курчат, гуску, яйця, смажену яловичину, смажену баранину, шинку, засмажене порося й цілу гору справжнього білого хліба. Певно, жоден із запрошених гостей зроду не бачив такої розкоші. *І поки вони сиділи, тупо витріщаючись на все це багатство,* я недбало, мовби ненароком махнув рукою, й переді мною, немов з-під землі, виріс крамарчук і попросив сплатити рахунок.

— Гаразд,— байдуже мовив я.— Скільки там набігло? Ану, прочитай список.

Хлопець почав читати рахунок. Троє гостей слухали, не вірячи власним вухам, і хвилі задоволення заливали мою душу, тоді як Маркова душа сповнювалася то жахом то захватом:

2 фунти солі	*200*
8 дюжин пінт пива в барильці	*800*
3 бушелі борошна	*2700*
2 фунти риби	*100*
3 курчат	*400*
1 гуска	*400*
3 дюжини яєць	*150*
1 шмат смаженої яловичини	*450*
1 шмат смаженої баранини	*400*
1 окіст шинки	*800*
1 молочне порося	*500*
2 череп'яних обідніх сервізи	*6000*
2 чоловічих костюми з білизною	*2800*

1 полотняна і 1 вовняна сукня з білизною . . 1600
8 дерев'яних келихів 800
Різні столові прибори й предмети 10 000
1 сосновий стіл 3000
8 стільців 4000
2 гаманці-пістолети, заряджені 3000

Він замовк. Запала мертва тиша. Ніхто не ворушився. Ніхто навіть не дихав.

— Це все? — спитав я спокійнісіньким тоном.

— Усе, любий сер, тільки деякі дрібнички об'єднано тут під спільною назвою «прибори й предмети». Коли хочете, я можу їх перелі...

— Не варто морочитися,— спинив його я, недбало знизавши плечима.— Скільки, отже, виходить разом?

Крамарчук прихилився до дверей, щоб устояти на ногах, і сказав:

— Тридцять дев'ять тисяч сто п'ятдесят мільрейсів!

Стельмах упав зі стільця, інші вчепилися за стіл, щоб не звалитися, і хором вигукнули:

— Боже, *борони нас у тяжку годину!*

Хлопець квапливо мовив:

— Батько велів переказати, що він, звичайно, не вимагає всієї суми зразу, а тільки просить вас...

Я звернув на його слова не більше уваги, ніж на легенький повів вітерця, і з виразом байдужості, що майже межувала з нудьгою, витяг із кишені гроші й кинув на стіл чотири долари. Ах, побачили б ви, як вони повирячувалися на ці монети!

Крамарчук здивувався і зрадів. Він попросив, щоб я залишив собі один долар у заставу, поки він збігає до села по...

Я перебив:

— По дев'ять центів решти? Пхе! Візьми їх собі.

За столом приголомшено зашепотіли:

— У нього, видно, грошей хоч греблю гати! Він розкидається ними!

Коваля було розчавлено, знищено.

Крамарчук забрав гроші і, сп'янілий від щастя, поточуючись подався геть.

Я сказав Маркові та його дружині:

— А це вам подаруночки на пам'ять, добрі люди,— і вручив їм гаманці-пістолети, мов якісь дрібнички, хоч насправді в дулах обох було по п'ятнадцять центів; і поки ці бідняки кланялись і белькотіли якісь слова подяки,

я обернувся до решти й сказав буденно, наче запитував, котра година: — Що ж, обід, я бачу, готовий; якщо ви також готові, то, може, приступимо?

Що й казати, все це вийшло здорово. Ніколи ще мені не вдавалося так ефектно використати весь підручний матеріал! На коваля жаль було дивитися. Господи! Я б нізащо в світі не хотів бути на його місці! Щойно він похвалявся, що аж двічі на рік дозволяє собі влаштовувати бенкет, двічі на місяць ласує свіжиною, двічі на тиждень — солониною, щонеділі їсть булку, тобто, якщо помножити на три — на кількість людей у його родині,— витрачає за рік не більше 69.2.6 (шістдесяти дев'яти центів, двох мільсів, шести мільрейсів). І раптом з'являється якийсь випадковий перехожий, що одним махом гайнує чотири долари, та ще робить вигляд, наче йому нудно рахувати такі дрібні суми! Даулі зів'яв, зморщився, стухнув, мов повітряна кулька, на яку наступила корова.

Розділ XXXIII

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ ШОСТОГО СТОЛІТТЯ

Такий він мене, однак, не цікавив, я заходився коло нього, і незабаром він знову був веселий і щасливий. У країні, поділеній на ранги та касти, цього домогтися неважко. Там, де все визначається рангами й кастами, людина — тільки частково людина, бо людське начало не може розквітнути в ній повністю. Доведіть їй, що ви вищі за неї становищем, посадою чи багатством, і все, вона у ваших руках. Після того її навіть не можна образити. Ні, я не так висловився. Образити її ви, звісно, можете, але вам доведеться докласти до цього чималих зусиль; тож якщо у вас обмаль часу, краще й не намагайтесь. Я здобув повагу коваля своїм явно величезним багатством. Він почав би плазувати переді мною, якби я міг ще похвалитися хоч би куценьким дворянським титулом. І не тільки він, а й кожний простолюдин у королівстві, навіть якби за своїм розумом, підністю та вдачею він був найвидатнішою людиною всіх часів, а я — цілковитим невігласом. Так воно було й так буде завжди, поки існуватиме Англія. Маючи пророчий дар, я зазирав у майбутнє й бачив, як вона споруджує статуї та пам'ятники своїм нікчемним Георгам та

іншим пустопорожнім нездарам королівської і дворянської крові й ховає без належної шани найвизначніших — після бога — творців цього світу: Гутенберга, Уатта, Аркрайта, Уїтні, Морзе, Стефенсона, Белла.

Король набрався по саме нікуди і, оскільки розмова точилася не про битви, перемоги й турніри, почав куняти, а потім підвівся й пішов поспати. Філліс прибрала зі столу, підкотила до нас барильце з пивом і зникла кудись, щоб пообідати нареші на самоті тим, що залишилося від бенкету, а ми заговорили про речі, найцікавіші для такого товариства, як наше, тобто, звичайно, про справи й про заробітки. На перший погляд, справи в цьому маленькому васальному королівстві, яким правив король Багдемагус, були багато кращі, ніж там, де порядкував я. Тут панувала система протекціонізму, тоді як я запроваджував у себе вільну торгівлю й половину дороги в цьому напрямку вже пройшов. Власне, розмовляли тільки ми з Даулі, решта жадібно слухали. Даулі, розпалившись і відчуваючи свою перевагу, почав ставити мені запитання-пастки, на які й справді нелегко було відповісти:

— А скільки у вас, брате, заробляє управитель ферми, дворецький, візник, чабан, свинопас?

— Двадцять п'ять мільрейсів на день, тобто чверть цента.

Коваль аж засяяв з радощів і сказав:

— У нас їм платять удвоє! А скільки заробляє ремісник — тесляр, тинькар, муляр, маляр, коваль, стельмах?

— В середньому п'ятдесят мільрейсів — півцента на день.

— Хо-хо! А в нас вони мають по сто. Добрий ремісник у нас легко заробляє за день цілий цент! Я не кажу про кравців, але решта завжди можуть заробити за день цент, а під гарячу пору й більше — до ста десяти, навіть ста п'ятнадцяти мільрейсів. Мені самому доводилося протягом усього останнього тижня платити по сто п'ятнадцять. Ні, хай живе протекціонізм, і до дідька вільну торгівлю!

Даулі переможним поглядом обвів товариство. Обличчя його сяяло, мов сонце. Та він рано радів! Я взявся за свою довбню й протягом п'ятнадцяти хвилин заганяв коваля в землю, поки не загнав цілком, так, що навіть маківки його не стало видно. Ось як я почав. Я спитав:

— Скільки ви платите за фунт солі?

— Сотню мільрейсів.

— А ми — сорок. Скільки ви платите за яловичину та

баранину в ті дні, коли дозволяєте собі купувати м'ясо?

Я зачепив за живе — коваль почервонів.

— Ціни міняються, хоч і не набагато. Я б сказав — сімдесят п'ять мільрейсів за фунт.

— А ми платимо тридцять три. Скільки у вас коштують яйця?

— П'ятдесят мільрейсів дюжина.

— А в нас — двадцять. Скільки ви платите за пиво?

— Пінта — вісім з половиною мільрейсів.

— Ми платимо чотири; двадцять п'ять пляшок на цент. Почім у вас пшениця?

— Бушель — дев'ятсот мільрейсів.

— У нас чотириста. Скільки у вас коштує чоловіча сорочка із сірячини?

— Тринадцять центів.

— У нас шість. А полотняна сукня для дружини селянина чи ремісника?

— Вісім центів чотири мільси.

— Зважте на різницю: ви платите за неї вісім центів і чотири мільси, а ми лише чотири центи.— Тепер можна було завдати удару, і я сказав: — Отже, ти бачиш, любий друже, чого варті високі заробітки, якими ти похвалявся кілька хвилин тому? — І я задоволено оглянув гостей, знаючи, що зв'язав ковалеві руки й ноги — і так спритно, що він цього навіть не помітив.— Ось що зосталося від ваших хвалених заробітків. Сама лузга!

Ви не повірите мені — він тільки здивувався, не більше! Він нічого не второпав, не зрозумів, що я заманив його в пастку, що він попав у западню. В ту мить я міг би застрелити його, їй-богу! Лупаючи на мене затуманеними очима, тяжко повертаючи мозком, він спромігся тільки на таке:

— Даруй, але я нічого не розумію. Адже доведено, що наші заробітки в два рази вищі, ніж ваші. Чому ж ти твердиш, ніби від них зосталася сама «лузга», якщо я правильно вимовив це чудне слово, котре господь зласкавився вперше вкласти в мої вуха.

Я був приголомшений: почасти його несподіваним недоумством, а почасти й тим, що всі інші явно додержували такої ж думки — якщо це можна назвати думкою. Мої докази були начебто цілком ясні й прості; як спростити їх ще більше? Все-таки спробую:

— Невже ти не розумієш, брате Даулі? Ваші заробітки вищі від наших лише на словах, а не на ділі.

— Чи ви чули? Ми одержуємо вдвоє більше — ти ж сам це визнав!

— Так, так, не заперечую. Але ж не в цьому річ; кількість монет сама по собі ще нічого не означає. Йдеться про те, що ви можете купити на свій заробіток? Ось що головне! Нехай у вас добрий ремісник заробляє на рік близько трьох з половиною доларів, а в нас тільки близько долара й сімдесяти п'яти центів...

— Ага! Ти знову визнав! Знову визнав!

— До дідька, та я ж не заперечував! Ідеться про інше. У нас за півдолара можна купити більше, ніж у вас за долар, а тому, як підказує здоровий глузд і найпростіший підрахунок, ми заробляємо більше, ніж ви.

Він розпачливо глянув на мене й сказав:

— Чесне слово, не розумію. Ти тільки-но сказав, що наші заробітки вищі, а тепер береш свої слова назад.

— Сто чортів! Невже тобі не можна втовкмачити такої простої речі? Гаразд, ось тобі приклад. Ми платимо чотири центи за жіночу сукню, а ви платите вісім центів і чотири мільси, тобто на чотири мільси більше, ніж удвоє. Скільки заробляє у вас наймичка на фермі?

— Два мільси на день.

— Чудово. Ми платимо удвоє менше, тобто одну десяту цента на день, і...

— Знову ти визнав...

— Стривай! Усе дуже просто, і зараз ти зрозумієш. Щоб заробити собі на сукню, вашій жінці, яка одержує два мільси на день, треба працювати сорок два дні, тобто сім тижнів. Наша ж заробить собі на сукню за сорок днів, тобто за сім тижнів без двох днів. У вас жінка купила сукню — і від її семитижневого заробітку не лишилося нічого, а в нас купила — і має ще дводенну платню на додаткові витрати. Ну, тепер ти, нарешті, зрозумів?

В очах Даулі — та й усіх присутніх — я побачив лише сумнів; оце і все, чого я домігся. Я почекав трохи, даючи їм поміркувати. Нарешті Даулі заговорив — і виявилося, що він і досі не позбувся своїх давніх звичних помилок. Він нерішуче пробелькотів:

— Але ж... але ж... ти не станеш заперечувати, що два мільси на день краще, ніж один.

Ось тобі й маєш! Та я не хотів здаватися й тому вирішив зайти з іншого боку.

— Візьмемо такий випадок. Припустімо, один з твоїх підмайстрів купує собі такі товари:

1 фунт солі;
1 дюжину яєць;
1 дюжину пінт пива;
1 бушель пшениці;
1 сорочку із сірячини;
5 фунтів яловичини;
5 фунтів баранини.

Все це коштуватиме йому тридцять два центи, які він заробить за тридцять два робочих дні — п'ять тижнів і два дні. Нехай він тепер перейде до нас. За тридцять два дні роботи він одержить у нас половину тієї платні. Зате всі ці товари зможе купити за чотирнадцять з половиною центів, тобто за двадцять дев'ять днів роботи, заощадивши таким чином платню майже за половину тижня. Тепер порахуй, скільки це вийде за рік? Що два місяці він заощаджуватиме майже тижневий заробіток, а у вас він не заощадить нічого; за рік наш робітник може зберегти заробіток п'яти-шести тижнів, а ваш — ані цента. Тепер, сподіваюся, ти зрозумів, що «високі заробітки» й «низькі заробітки» — це пустопорожні слова, поки не ясно, що на ті гроші можна купити!

Здавалося б, сказано було переконливо.

Та тільки я їх не переконав. Здатись довелося таки мені. Ці люди цінували тільки «високі заробітки»: їх не обходило, чи за ті високі заробітки можна що-небудь купити. Вони обстоювали протекціонізм, вони ні про що інше й слухати не хотіли, бо ті, кому це вигідно, дурили їх, запевняючи, ніби протекціонізм забезпечує високі заробітки. Я довів їм, що протягом чверті століття їхня платня зросла тільки на тридцять відсотків, тоді як ціни підскочили на сто; у нас же заробляти стали на сорок відсотків більше, а ціни впали. Але на них це не вплинуло. Для цих диваків логіки просто не існувало.

Хоч як це прикро визнавати, я зазнав поразки. Незаслуженої поразки, та хіба від цього легше? І подумати, за яких обставин! Найперший державний діяч тієї доби, найздібніша, найосвіченіша людина в цілому світі, наймудріша з усіх некоронованих голів, що сягали в ті століття захмарних висот політичної влади,— зазнає поразки в суперечці з темним сільським ковалем! До того ж я помітив, що решті присутніх жаль мене, і спаленів так, що від вусів моїх запахло смаленим. Поставте себе на моє місце, спробуйте відчути прикрість і сором, що їх відчував я,

і скажіть, чи втрималися б ви від забороненого прийому, чи не вдарили б ви супротивника нижче пояса? Ну, звісно, вдарили б — така вже людська природа! Вдарив і я. Ні, я не намагаюся виправдатись, я хочу тільки сказати, що я розлютився і що кожен на моєму місці вчинив би так само.

Коли я вирішую вдарити кого-небудь, то не вдовольняюсь легеньким стусаном; коли я б'ю, то вже б'ю наповал. І не наскакую наосліп, ризикуючи схибити,— ні, я відходжу вбік і готуюся нехапливо, так що супротивникові й на думку не спаде чекати якоїсь каверзи, а потім — бац! — і він уже лежить догоричерева й ніяк не може збагнути, як усе це сталося. Так учинив я і з братом Даулі. Повів мову про се, про те, тихенько, спокійненько, наче знічев'я,— навіть найбільший мудрець у світі не здогадався б, що я замислив і куди хилю:

— Знаєте, хлопці, як подумати й пильніше придивитися, скільки цікавого таять у собі закони, звичаї, обряди! А вони ж залежать від зміни людських поглядів, від розвитку нашої думки! Є закони писані — рано чи пізно їх скасовують. А є закони неписані — вони вічні. Візьміть неписаний закон заробітної плати. Він говорить, що мало-помалу, із століття в століття, заробітна плата неухильно зростає. Як це довести? Ми знаємо, скільки заробляють люди у нас, у вас, десь-інде і з цього виводимо середній заробіток на нинішній рік. Ми знаємо, скільки платили за працю сто років тому і скільки платили двісті років тому; далі в минуле ми зазирнути не можемо, та й цього досить, щоб установити закон поступового зростання заробітної платні. На основі цього закону, навіть не маючи напохваті документів, ми можемо досить точно визначити, скільки платили за працю триста, чотириста і п'ятсот років тому. Чудово. Та чи обмежуємося ми цим? Ні. Ми перестаємо дивитися назад і застосовуємо цей закон до майбутніх часів. Друзі мої, я можу сказати вам, скільки люди заробля-тимуть у майбутньому, через сотні й сотні століть.

— Та невже? То скажи, добрий чоловіче!

— Протягом найближчих семисот років платня у ваших краях зросте в шість разів, і наймит на фермі одержуватиме три центи на день, а ремісник — шість центів.

— Ех, померти б зараз і воскреснути тоді! — вигукнув стельмах Смаг, жадібно поблискуючи очима.

— До того ж не на своїх харчах, а на хазяйських. На хазяйських харчах, щоправда, не розжиріємо, але то вже

інша річ. А ще через два з половиною століття — слухайте уважно! — ремісник зароблятиме — пам'ятайте, це закон, а не вигадка,— ремісник зароблятиме двадцять центів на день!

Всі так і охнули, а муляр Діккон, звівши догори руки й очі, пробурмотів:

— Більш як тритижневий заробіток за один робочий день!

— Це ж величезні гроші! Величезні! — задихано мовив Марко.

— Заробітна плата помалу, поволі, але невпинно зростатиме, як зростає дерево, і ще через триста сорок років, принаймні в одній країні, середній заробіток ремісника становитиме двісті центів на день!

Усі так і заніміли! Протягом цілих двох хвилин ніхто не міг дихнути! Нарешті вугляр побожним тоном проказав:

— Ото б дожити до того часу!

— Це ж графський прибуток,— зауважив Смаг.

— Графський, кажеш? — озвався Даулі.— Бери вище й не схибиш. Жоден граф у королівстві Багдемагуса не має *такого прибутку*. Графський — пхе! Та це прибуток... це прибуток янгола!

— От як зросте заробітна платня. В ті віддалені часи людина зможе купувати на свій тижневий заробіток стільки, скільки вам не купити й за рік роботи! Скажете, чудо? Таких чудес буде багато! От, приміром, у вас щовесни визначають, яку платню покласти на цілий рік уперед ремісникові, наймитові чи челядникові. Хто це робить, брате Даулі?

— Іноді судді, іноді старійшини міста, а найчастіше — магістрат. Взагалі кажучи, платню встановлює магістрат.

— І він ніколи не радиться з бідняками, визначаючи їхню платню?

— Ти що, з неба впав? Невже не розумієш, що радитися треба з хазяїном, а не з ними? Гроші ж хазяйські? Хазяйські! Тож і останнє слово має бути за хазяїном.

— А по-моєму, той, хто має ті гроші отримувати, теж особа зацікавлена, і не тільки він, а і його бідолашна дружина та діти. Хто ходить у хазяїнах? Дворяни, багатії, заможні люди. Їх жменька нероб, але саме вони визначають, скільки треба платити величезній більшості трударів. Тому що багатії згуртувались, утворили, сказати б, «професійну спілку», щоб змусити твоїх менш щасливих ближніх брати стільки, скільки дають. А через тринадцять століть —

згідно з неписаним законом — буде вже навпаки: згуртуються трударі. І як тоді нащадки нинішніх багатіїв скреготітимуть зубами, проклинаючи силу й могутність ненависних їм профспілок! Так, це правда: аж до дев'ятнадцятого століття магістрат спокійнісінько вирішуватиме, скільки й кому платити за працю; та потім трудяща людина встане й скаже, що з неї досить: дві тисячі років вона терпіла сваволю багатіїв, а тепер бере цю справу в свої руки,— і почне сама встановлювати розміри свого заробітку. Робітник пред'явить нарешті рахунок за всі кривди й приниження, заподіяні йому багатіями, і то буде довгий і кривавий рахунок!

— Ти гадаєш...

— Що робітник братиме участь у визначенні розмірів свого заробітку? Авжеж! На той час він матиме вже досить сили й розуму.

— Веселі то будуть часи, що й казати! — глузливо мовив багатій коваль.

— І це ще не все. В ті часи хазяїн зможе наймати робітника всього лише на один день, на тиждень або ж на місяць,— як йому краще.

— Що ти кажеш?

— Те, що чуєш. Більше того, магістрат вже не матиме права змушувати робітника працювати на хазяїна цілий рік, не питаючи на те його згоди.

— Хіба в ті часи не буде ні законів, ні здорового глузду?

— Будуть і закони і здоровий глузд, Даулі. В ті часи людина належатиме собі самій, а не майстрові чи хазяїнові. І якщо заробіток не влаштовуватиме її, вона зможе перейти із свого міста до іншого, де краще платять, і ніхто не поставить її за це до ганебного стовпа.

— Хай їм чорт, таким часам! — обурено вигукнув Даулі.— Якісь собачі часи, коли ніхто не поважатиме ні старших, ні влади! Ганебний стовп...

— Зачекай, брате, не бери під захист ганебний стовп. Я вважаю, що його слід знищити.

— Яка дивна думка! Чому?

— Зараз поясню. Скажи, чи прив'язують людину до ганебного стовпа за тяжкий злочин?

— Ні.

— А чи справедливо засудити людину за незначну провину до незначної кари й потім убити її?

Коваль не відповів. Перше очко на мою користь! Він

уперше не знайшов, що відповісти. Вся компанія помітила це. Гарний результат.

— Ти не відповідаєш, брате. А щойно ж ладен був вихваляти ганебний стовп і шкодувати, що колись його не буде. Я вважаю, що від нього треба відмовитись. Як воно звичайно буває, коли якогось бідолаху за незначну провину прив'язують до стовпа? Юрба насміхається з нього, так?

— Так.

— Починає юрба з того, що кидає в нього грудками землі й регоче, коли він, намагаючись відхилитися від одної грудки, потрапляє під іншу, так?

— Так.

— Потім його намагаються поцілити дохлими котами, так?

— Так.

— Ну, а якщо в тій юрбі є кілька його особистих ворогів, людей, що мають на нього зуб, або якщо його взагалі не люблять сусіди за пиху, чи за багатство, чи за щось інше,— тоді після грудок землі й дохлих котів хіба не полетять у нього каменюки й цеглини?

— Безперечно, полетять.

— Звичайно завершується справа тим, що його калічать на все життя, так? Перебивають щелепу, вибивають зуби, нівечать ноги так, що вони потім чорніють і їх доводиться відтинати, або вибивають око, а то й обидва ока.

— Бог свідок, усе це правда.

— А коли його не люблять, то можуть і вбити там-таки, біля ганебного стовпа.

— Буває, що й убивають, цього ніхто не заперечує.

— Сподіваюся, вас усіх люблять, і ніхто з вас не нажив собі ворогів ні пихою, ні зухвальством, ні великим багатством, ані якимись іншими вадами, що викликають заздрість і ненависть у сільської голоти. Ви, певно, не злякалися б, почувши, що доведеться постояти коло стовпа?

Даулі пощулився. Удар, отже, досяг мети. Але він не показав цього жодним словом. Зате решта заговорили всі разом, одверто й дуже схвильовано. Мовляв, хвалити бога, надивилися ми на ті ганебні стовпи, знаємо, який це жах і яка мука; краще вже швидка смерть на шибениці...

— Ну, гаразд, годі про стовпи, бо, по-моєму, я довів, що від них треба відмовитися. У нас багато несправедливих законів. Наприклад, якщо я вчинив злочин, за який мене мають прив'язати до ганебного стовпа, а ти, знаючи про це,

не доніс на мене, то й тебе засудять до ганебного стовпа, якщо хтось тебе викаже.

— І правильно,— мовив Даулі,— бо закон вимагає, щоб я на тебе доніс.

Решта підтримали його.

— Гаразд, нехай так, коли всі ви проти мене. Та одна несправедливість усе ж таки є, я зараз доведу. Маґістрат ухвалює, що, скажімо, ремісник має заробляти один цент на день. Закон каже: якщо хазяїн з будь-яких, нехай навіть найповажніших причин, хоча б один день платитиме ремісникові понад один цент, то він тим самим учинить злочин, за який має бути оштрафований і виставлений біля ганебного стовпа; і той, хто, знаючи про це, не донесе, також має бути оштрафований і прикутий до стовпа. Саме це здається мені несправедливим, Даулі, і смертельно небезпечним для нас усіх, бо ти сам легковажно признався, що протягом цілого останнього тижня платив по центу й п'ятнадцять мільрей...

Оце був удар! Одним махом я поклав їх усіх! Я підкрадався до всміхненого, самовдоволеного сердеги Даулі так тихо, й непомітно, й поступово, що він і не підозрівав нічого, поки могутній удар не вибив із нього дух.

Ефект вийшов надзвичайний. Надто коли зважити на те, як мало часу я мав на підготовку.

Та за мить я зрозумів, що трохи переборщив. Я справді мав намір налякати їх, але ж — не до смерті! А вони мало не вмерли від страху. Розумієте, вони дуже добре знали, що таке ганебний стовп, і тепер, коли він замаячив перед ними, коли вони усвідомили, що цілком і повністю залежать від ласки чужинця, його бажання чи небажання виказати їх,— сліпий жах опав їх, і вони вже не могли отямитись, узяти себе в руки. Сказати, що вони були бліді, нещасні, приголомшені, жалюгідні — це ще нічого не сказати. Переді мною сиділи живі трупи. Це було дуже неприємно. Звичайно, я гадав, що вони попросять мене тримати язик за зубами, а тоді ми потиснемо руки, вип'ємо, посміємось, і на тому все скінчиться. Але я помилявся. Я був чужинцем серед людей, яких жорстоке під'яремне життя привчило нікому не довіряти, пам'ятати, що того, хто оступився, затоптують; вони не чекали ні справедливості, ні доброти від будь-кого, хіба що від рідних та близьких. Благати мене зглянутись, виявити великодушність, благородство? Звичайно, їм дуже цього хотілося б, але вони не наважувалися.

Розділ XXXIV

ЯНКІ Й КОРОЛЯ ПРОДАНО В РАБСТВО

Що ж я мав робити? Передусім, звісно, не спішити. Треба вигадати якусь розвагу, щоб самому зібратися з думками й дати змогу прийти до тями цим бідолахам. Навпроти мене сидів Марко, закам'янілий у ту мить, коли він намагався зрозуміти, як діє гаманець-пістолет. Оглушений моїм ударом, він усе ще машинально стискав цю іграшку. Я забрав у нього з рук гаманець і запропонував розкрити його таємницю. Таємниця! Що може таїти в собі така проста річ? Але в ту добу й для тих людей і вона була таємничою.

В тій країні зовсім не вміли користуватися механізмами, бо ніяких механізмів у них і не було. Гаманець-пістолет являв собою невелику подвійну трубку з міцного скла; всередині була пружина — коли на неї натискали, відбувався постріл. Той постріл ніякої шкоди заподіяти не міг — дробинка падала вам на долоню. Дробинки заміняли монети. Трубки були двох калібрів — одна зовсім малого, а друга в кілька разів більшого. Тонша вистрілювала дрібнесенькі шротинки-мільрейси, а грубша — шротини-мільси. Пістолет правив за гаманець, і дуже зручний гаманець — з його допомогою ви безпомилково розраховувалися в темряві, а носити його могли і за щокою, і в жилетній кишені, якщо ви мали жилетну кишеню. Я виготовляв такі гаманці різних розмірів — найбільший можна було б набити дробом на цілий долар. Урядові вигідно було заміняти монети дробом: метал не коштував нічого, а підробки я не боявся, бо крім мене ніхто в королівстві не вмів виливати дріб. Вираз «настріляти грошей» незабаром увійшов у вжиток і зберігся аж до дев'ятнадцятого століття, хоча ніхто не підозрює, звідки він походить.

Незабаром до нас приєднався й король. Сон відсвіжив його, повернув йому чудовий настрій. Я ж почував себе, мов на гарячій сковорідці: життя наше було в небезпеці! Тим-то я зовсім стривожився, помітивши в очах короля веселі вогники — ознаку того, що він збирається утнути якусь штуку... Сто чортів, і надало ж йому розвеселитися саме тепер!

Я не помилився. Він зразу з удавано безневинним і через те дурнуватим виглядом завів мову про сільське

господарство. Мене кинуло в холодний піт. Я хотів прошепотіти йому в вухо: «Чоловіче, нам загрожує страшна небезпека! Кожна мить — золото, поки ми не повернемо собі довір'я цих людей; не гайнуй дорогоцінного часу!» Але шептатися з ним я не міг, бо гості вирішили б, що ми змовляємося. Лишалося тільки сидіти й привітно всміхатися, спостерігаючи, як король от-от наступить на динамітну міну, пащекуючи про трикляту цибулю. Спочатку при сигналі тривоги думки мої заметушилися так гарячково, розпочали такі передислокації, кидки й перебіжки під звуки сурем та барабанів, що я не чув жодного слова; та коли план воєнних дій викристалізувався в моїй уяві, а думки вишикувались у бойовий лад, до мене, мов здалека, почали долинати залпи королівських батарей:

— ...Як на мене, то це не найкращий спосіб, хоча погляди фахівців тут розходяться: дехто вважає, що цибуля, коли її знімають з дерева недостиглою, дуже шкідлива для здоров'я ягода...

Слухачі почали виявляти ознаки життя й перезиратися з подивом і занепокоєнням в очах.

— ...тоді як інші знавці небезпідставно твердять, що це не зовсім так, посилаючись на те, що сливи та інші злаки завжди викопують із землі нестиглими...

Слухачі явно збентежилися; так, збентежилися й злякалися.

— ...а проте вони не втрачають своїх поживних властивостей, надто якщо пом'якшити їхню природну гострість домішкою заспокійливого соку виткої капусти...

Очі наших гостей сповнилися дикого жаху, хтось із них пробурмотів:

— Що він верзе? Господь, певно, затьмарив розум цього селянина!

Охоплений тяжкими передчуттями, я приготувався до найгіршого.

— ...і далі, виходячи із загальновідомої істини, що молоді тварини, ці, так би мовити, свіжі плоди тваринного світу, найсмачніші — бо коли цап достигне, то хутро його своїм надмірним теплом псує смак м'яса, що, в поєднанні з такими іншими вадами, як вельми непристойні звички, невситима кровожерливість, цілковита безбожність і, нарешті, просто ницість цапової вдачі...

Всі посхоплювалися з місць і кинулися на нас, люто горлаючи: «Один зрадник, другий божевільний! Смерть їм! Смерть!» Яка радість спалахнула в очах короля! Він

нічого не тямив у сільському господарстві, зате битися вмів, та ще й як! До того ж він задовго не давав волі кулакам, і вони в нього свербіли. Одним ударом у щелепу він збив коваля з ніг і поклав його навзнак. «Святий Георгію, поможи Британії!» — і король повалив на землю стельмаха. Муляр був людина огрядна, але від мого кулака відлетів, мов м'ячик. За мить усі троє були знову на ногах і знову полізли на нас; ми знову збили їх з ніг; вони знову попідводилися. Так вони падали й спиналися на ноги із суто британським завзяттям, аж поки ми зробили з них відбивні. Вони хиталися від знемоги, вони вже не бачили, хто перед ними,— свій чи чужий, і духопелили один одного з останніх сил, а ми стояли осторонь і дивились, як вони борсаються на землі, гарчать, дряпаються, кусаються з упертістю й люттю, яких вистачило б на зграю бульдогів. Ми дивилися, поволі заспокоюючись, бо вони вже неспроможні були бігти по допомогу, а вуглярева хата стояла так далеко від дороги, що випадкові перехожі побачити нас не могли.

Спектакль цей тривав досить довго, і я тільки випадково помітив, що Марка серед нас нема. Я озирнувся довкола, але ніде його не побачив. Кепська справа! Я смикнув короля за рукав, ми прослизнули між деревами і вбігли до хати. Ні Марка, ні Філліс там не було! Певно, вони поспішили до шляху, скликають людей на поміч. Я сказав королю, що треба тікати, а чому — поясню потім. Коли ми перебігли галявину й опинились у лісі, я озирнувся й побачив натовп розлючених селян з Марком та його дружиною на чолі. Вони репетували як на живіт, але нас то не страхало: ліс густий, пробіжимо ще трохи, видряпаємося на дерево й шукай вітра в полі. Але тут ми почули гавкотіння. Собаки! Це вже міняло справу, ускладнювало наше завдання — необхідно знайти проточну воду.

Ми мчали щодуху; крики й гавкіт почали віддалятися, слабнути. Аж ось і струмок. Стрибнувши у воду, ми пройшли вниз за течією ярдів триста, поки натрапили на розлогий дуб, грубезна гілляка якого нависала над самим струмком. На цю гілку ми й видряпались, а тоді перебралися по ній до стовбура. Шум погоні знову погучнішав — очевидно, натовп напав на наш слід. Якийсь час цей шум наближався дуже швидко, потім він перестав наближатися — певно, собаки знайшли те місце, де ми зайшли в воду й тепер нишпорять уздовж струмка, розшукуючи наш слід.

Тим часом ми зручно всілися на дереві, рясне листя

надійно сховало нас, і король заспокоївся, а я не зовсім. Я вважав, що нам слід спробувати перебратися по гілках на сусіднє дерево. Врешті ми туди перебралися, хоч король посковзнувся й мало не впав. Ми вигідно вмостилися на новому місці, надійно сховані у густій кроні, і тепер нам не залишилося нічого іншого, як сидіти, слухати й чекати.

Погоня раптом почала наближатися, і то швидко й зразу по обох берегах. Гучніше... гучніше... і ось вона пронеслася повз наше дерево, мов циклон, оглушивши нас галасом, гавкотом, тупотінням.

— Я боявся, що та низька гілляка напоумить їх,— сказав я,— але, хвалити бога, помилився. Ходімо, володарю, не будемо гаяти часу. Ми обдурили їх. Незабаром споночіє. Якщо ми ще раз перейдемо через струмок і на якомусь пасовиську позичимо на кілька годин пару коней, то будемо в безпеці.

Ми почали спускатись і злізли вже до нижніх гілок, коли нам здалося, що шум погоні почав наростати знову. Ми завмерли, прислухаючись.

— Так,— сказав я,— вони нас не знайшли, зневірились і повертаються додому. Гайда назад, перечекаємо на нашому сідалі, поки вони пройдуть.

Ми знову вибралися нагору. Король прислухався й зауважив:

— Вони все ще шукають. Ми добре зробили, що повернулися.

Він мав рацію. На полюванні він знався краще за мене. Шум наближався, але тепер не так навально. Король сказав:

— Вони зрозуміли, що далеко відійти ми не могли й маємо бути десь поблизу струмка.

— Так, ваша величність, схоже на те. А я вже сподівався, що ми викрутились...

Шум чувся зовсім близько, і ось уже знову передовий загін з'явився на березі струмка. Чийсь голос гукнув з того берега:

— А що як вони здогадалися видертись на дерево по цій гілляці, не залишивши на землі слідів? Треба, щоб хтось поліз подивився!

— Розумно! Так ми й зробимо!

Я неабияк пишався своєю передбачливістю, бо це ж я додумався перемінити дерево! Проте ви й самі знаєте: будь-яка передбачливість і далекоглядність капітулюють перед людською тупістю. Першому фехтувальникові в світі

нема чого боятися другого фехтувальника в світі,— йому слід стерегтися новачка, який доти зроду не тримав у руках шпаги; бо цей неук зробить не те, що слід робити й чого чекає від нього досвідчений фехтувальник,— і переможе! Чи міг мій розум, мій світлий і гострий розум, підказати мені, що цей короткозорий, косоокий, пришелепуватий блазень помилиться й полізе не на те дерево, на яке його послали? А він саме так і зробив: поліз — помилково! — не на те дерево, тобто саме на те, на якому ми сиділи.

Становище було серйозне! Ми завмерли, чекаючи, що буде далі. Селянин, відсапуючись, дерся з гілки на гілку. Король підвівся, націлився ногою, і коли голова розвідника вигулькнула з листя, почувся глухий удар, і селянин полетів сторчака. Під нами розлігся лютий крик, юрба оточила дерево, й ми стали полоненими. Ще один доброволець почав дряпатися вгору стовбуром, а інший, обравши гілляку, що правила нам за місток, поліз на перше дерево. Король наказав мені тримати оборону на мосту, подібно до Горація. Якийсь час вороги лізли один за одним, і ми їх по черзі збивали, тільки-но голови їхні опинялися на рівні наших ніг. Королю це страшенно подобалося, радість його була безмежна. Він сказав — якщо нам не завадить жодна несподіванка, попереду на нас чекає славна нічка, бо, застосовуючи таку тактику, ми можемо відбиватися від цілої округи.

Проте нападники й самі, певно, зрозуміли це. Вони припинили наступ і почали обговорювати, як діяти далі. Зброї вони не мали, зате під ногами в них було скільки хочеш каміння, а каміння теж могло придатися. Що ж, ми не заперечували. Якийсь камінь міг долетіти до нас крізь листя й віття, та це малоймовірно, бо знизу нас було не видно. Якщо вони отак, навмання, кидатимуть камінням іще з півгодини, на допомогу нам прийде темрява. Нас це влаштовувало. Ми могли усміхатися, навіть реготати.

Але ми не сміялись, і добре зробили, бо сміятись нам довелося б недовго. Каміння шурхотіло в листі й відскакувало від гілок хвилин п'ятнадцять, а потім до нас долинув якийсь дивний запах. Два-три рази нюхнувши, ми зрозуміли: дим! Ми програли! Ми це самі визнали. Коли запрошення надсилають тобі в клубах диму, запрошення треба приймати. Обложники наклали круг дерева височенну купу хмизу впереміш із свіжою зеленню і, побачивши, як густий дим огорнув стовбур і поповз угору, вибухнули

переможним криком. Задихаючись, я спромігся лише вимовити:

— Вперед, володарю, а я за вами, як того вимагає етикет.

Король прохрипів:

— Коли злізеш, стань спиною до дерева, я стану з другого боку. Дамо їм бій. Потішимося кожен на свій лад, оточимо себе горою трупів!

Він поліз униз, лаючись і кашляючи, а я за ним. Зіскочивши на землю майже водночас, ми стали спинами до дерева, як домовлялись, і почалося! Натовп оглушливо ревів і напирав на нас з усіх боків, а ми під градом ударів билися на смерть. Раптом кілька вершників з розгону вдерлося в юрбу, і чийсь голос гримнув:

— Стійте! Стійте, поки живі!

Цей наказ, що видався мені божественною музикою, вигукнув вершник, що з вигляду мав усі ознаки дворянина — мальовниче дороге вбрання, владну поставу й мужнє обличчя, риси якого свідчили про розпусне життя. Натовп подався назад принижено, мов зграя псів. Дворянин окинув нас прискіпливим поглядом, а тоді гостро спитав у селян:

— Що ви робите з цими людьми?

— Вони божевільні, ваша вельможність, вони заблукали сюди невідомо звідки і...

— Невідомо звідки? Ви вдаєте, ніби не знаєте їх?

— Ясновельможний сер, ми кажемо правду. Вони не тутешні, їх ніхто тут не знає. І таких лютих і кровожерливих божевільних ще зроду...

— Цить! Ти верзеш дурницю. Вони зовсім не божевільні. Хто ви? І звідки взялися? Поясніть.

— Ми мирні чужинці, сер,— почав я,— і подорожуємо у своїх справах.— Йдемо ми здалеку, тому тут ніхто нас не знає. Ми нікому нічого поганого не зробили, а проте, якби ви не втрутились і не захистили нас, ці люди повбивали б нас. Як ви й самі бачите, сер, ми зовсім не божевільні, а тим паче не люті й не кровожерливі.

Дворянин обернувся до своїх слуг і спокійно звелів:

— Розженіть цих псів по їхніх будах!

Натовп умить кинувся врозтіч, а вершники погнали за ними, нещадно батожачи й збиваючи з ніг тих, хто з дурного розуму не дременув у хащі, а побіг дорогою. Крики, благальні зойки подаленіли, завмерли, і незабаром вершники почали повертатись. Тим часом дворянин допитував нас, даремно намагаючись що-небудь вивідати. Ми велемовно дякували йому за порятунок, але і далі торочили, що ми, мовляв, чужинці з далекої країни й ні друзів, ні родичів тут не маємо. Коли всі слуги з його почту повернулися, дворянин звелів одному з них:

— Приведи підручних коней і посади на них цих подорожніх.

— Слухаю, мілорде...

Нас примістили в хвості кавалькади, між челяді. Їхали ми досить швидко і невдовзі після того, як споночіло, зупинилися в заїзді миль за десять-дванадцять від того місця, де ледве не наклали головами. Мілорд, замовивши собі вечерю, негайно зник у своїй кімнаті, і ми його більше не бачили. На світанку, поснідавши, ми вже ладні були самі вирушити далі, аж тут до нас перевальцем підійшов камердинер мілорда й мовив:

— Ви казали, що нам по дорозі, тож пан мій граф Хап звелів дати вам коней і припровадити вас верхи аж до славного міста Камбенета, що лежить за двадцять миль звідси, де ви будете в безпеці.

Нам лишалося тільки подякувати й прийняти пропозицію. Вшістьох ми подалися далі неквапним клусом і дорогою з розмови з нашими проводирями довідалися, що мілорд Хап — поважна особа у своєму краю, який лежить на відстані одноденного переходу по той бік Камбенета. Ми їхали так повільно, що лише над полудень дісталися до ринкової площі міста. Спішившись, ми попросили ще раз подякувати мілордові й пішли подивитись, чому серед площі зібрався натовп. Виявилося, що там стояли рештки тієї валки рабів, яку ми вже зустрічали кілька днів тому! Отже, вони весь цей час брели дорогами, тягнучи свої важкі кайдани! Бідолахи-чоловіка серед них уже не було, як і багатьох інших, зате добавилося кілька нових облич. Короля ці люди не цікавили, і він хотів іти далі, але я, пройнятий невимовним жалем, не міг відірвати очей від цих жалюгідних уламків роду людського. Вони сиділи купками на землі, понурі, затуркані, мовчазні, убиті горем. І, мовби задля сміху, кроків за тридцять, перед іншою купкою бундючний промовець виголошував славослів'я на честь «наших великих британських свобод»!

Я скипів. Забувши, що я плебей, я пам'ятав тільки, що я людина. Будь-що-будь, а вилізу на цю трибуну і...

Клац! Мене з королем скували разом наручниками! Це зробили наші проводирі, оті челядники; мілорд Хап стояв неподалік і дивився на нас.

Король, червоний від люті, вигукнув:

— Як розуміти цей негідний жарт?

Мілорд лише холодно кинув своєму головному лакузі:

— Вистав на продаж цих рабів.

Рабів! Це слово враз набуло нового змісту, і якого страшного! Король підняв свої скуті руки й з убивчою силою опустив їх, але в мілорда не влучив — той устиг відскочити. Десяток слуг цього негідника накинулися на нас, скрутили, зв'язали за спиною руки. Але ми й далі обурено твердили, що ми вільні люди, і криком своїм привернули увагу свободолюбного промовця та його патріотичних слухачів. Вони обступили нас, і промовець рішуче заявив:

— Якщо ви справді вільні люди, вам нема чого боятись. Від бога дані британські свободи захистять і врятують вас. (Оплески). Ви в цьому самі переконаєтесь! Де ваші докази?

— Які докази?

— Докази того, що ви вільні люди.

І тут я згадав! Я схаменувся: я змовчав. А король бушував:

— Ти збожеволів, чоловіче! Чого це ми маємо давати докази? Нехай цей злодій і мерзотник доведе, що ми не вільні люди!

Король, бачте, знав свої закони, як звичайно знає більшість: букву закону, а не його застосування. Щоб пізнати справжню суть закону, треба відчути його на собі.

Всі патріоти розчаровано похитали головами, а дехто й відвернувся, втративши до нас інтерес. Промовець зауважив, цього разу тоном діловим, а не урочистим:

— Коли ви не знаєте законів своєї країни, то час би вже вам поцікавитися ними. Ви для нас чужинці, ви не будете цього заперечувати. Можливо, ви вільні люди. Ми цього не заперечуємо. Та, можливо, ви й раби. Закон ясно каже: не хазяїн має доводити, що ви раби, а ви маєте довести, що ви не раби.

Я попросив:

— Любий сер, дайте нам тільки час послати до Астолата чи дайте нам час послати до Святої Долини...

— Ну хто ж таке просить, чоловіче добрий? І хто задовольняє такі прохання? Подумай, скільки часу це забере і які незручності спричинить вашому панові...

— Бевзню, якому панові? — гарикнув король.— Нема в мене ніякого пана, я сам п...

— Тихо, бога ради!

Я вчасно зупинив короля. Ми й так вскочили в халепу. Не вистачало ще, щоб нас оголосили божевільними!

Дальші деталі я помину. Граф продав нас з торгів. Такий самий нелюдський закон існував на нашому Півдні за моїх часів, через тринадцять з гаком століть; на підставі цього закону сотні вільних людей, які не могли довести, що вони вільні люди, продавалися в рабство на все життя, і мене це тоді не дуже хвилювало. Та коли я на собі зазнав, що означає піти в рабство з публічних торгів, закон, на який я доти не звертав уваги, раптом видався мені винаходом самого сатани. Отака вона, людська вдача.

Так, нас продали з аукціону, наче свиней. У великому місті й на більшому ринку за нас дали б добрі гроші; але в цьому глухому закутку нас продали за таку ціну, що навіть соромно казати. Король Англії пішов за сім доларів, а його перший міністр — за дев'ять, хоч за короля можна було б дати дванадцять доларів, а за мене й п'ятнадцять. Але так буває завжди: коли торгівля млява, то хоч би який чудовий товар ви пропонували — зиску не ждіть, і я раджу вам про це пам'ятати. Якби граф був трохи розумніший, то...

А втім, хай він горить, я зовсім не збираюся співчувати йому. Я розлучаюся з ним без жалю; я розкусив, що це за один.

Работорговець купив нас обох і прикував до спільного ланцюга в хвості валки. Опівдні ми вже виходили з Камбенета, і я думав про химерні вибрики долі: король Англії та його перший міністр, скуті по руках і ногах, уярмлені, бредуть у невільницькому каравані вулицею, де повно гультяїв, повз відчинені вікна, біля яких сидять вродливі та добрі жінки, і хоч би хто зацікавився, хоч би хто звернув увагу! В кінцевому підсумку, це свідчить тільки про те, що в королі немає нічого божественного, що він нічим не відрізняється від першого-ліпшого волоцюги. Самі б ви нізащо не здогадалися, що він король. Та тільки-но вам про це скажуть — господи! Вам забиває дух, від самого його вигляду. Які ж ми всі дурні! Дурні від народження.

Розділ XXXV

СУМНА ПРИГОДА

Світ повен несподіванок. Король похмуро мовчав; це було природно. Але, що, по-вашому, ятрило йому душу? Те, що він із захмарних висот упав на дно, був князем, а став гряззю, проміняв корону на кайдани? Ні, і ще раз ні! Найбільше допікало йому не це, а те, що його продано так дешево! Він ніяк не міг примиритися з тим, що ціна йому всього-на-всього сім доларів! Упевнившись у цьому, я довго не міг отямитись: це неможливо, це неприродно, думав я. Та коли до мене повернулась ясність думки та здатність аналізувати, я зрозумів, що помилявся: нічого неприродного тут не було! І ось чому: король — поняття вигадане, штучне, отже й королівські почуття наскрізь штучні, наче рухи механічної ляльки; але як людина він наділений суто людськими, справжніми, не фіктивними почуттями. Будь-якій звичайній людині дуже прикро усвідомлювати, що її недооцінюють! І як звичайна людина король — дарма, що він був король,— страждав од такої зневаги.

Хай йому чорт, він геть заморочив мене доказами, що на великому ринку за нього дали б щонайменше двадцять п'ять доларів,— це була явна нісенітниця, плід сліпої зарозумілості, бо стільки не дали б навіть за мене. Але питання це було делікатне, і я дипломатично вирішив не суперечити йому. Більше того, мені довелося псові очі продати й безсоромно підтвердити, що він і справді вартий двадцяти п'яти доларів, хоч я добре знав, що споконвіку не було короля, вартого половини цієї суми, а протягом наступних тринадцяти століть не буде короля, вартого навіть її чверті. Він страшенно набрид мені. Хоч би про що він заводив мову — про види на врожай чи про погоду, про політику чи про собак, котів, мораль, богослов'я,— я тільки зітхав, знаючи, що скінчить він отими триклятими сімома доларами. Коли ми спинялися десь у людному місці, він кидав на мене виразний погляд — мовляв, якби його спробували продати знову цим людям, то виручили б набагато більше. Щиро кажучи, коли короля продали за сім доларів, я спершу навіть відчув зловтіху, але тепер, наслухавшись його скарг та нарікань, я був би щасливий, якби за нього дали цілу сотню. І головне, цьому не видно було кінця-краю, бо щодня, мандруючи з міста до міста, ми опинялися перед натовпом можливих покупців і слухали, як, оглядаючи нас, вони казали про короля приблизно таке:

— Подивися на того ледаря,— ціна йому три долари в базарний день, а гонору на всі тридцять. Якби ж то за гонор та ще й приплачували!

Врешті такі зауваження призвели до невеселих наслідків. Наш хазяїн, людина практична, збагнув, що ця вада відлякує від короля всіх можливих покупців, і він заходився вибивати гонор із його найяснішої величності. Я міг би дати хазяїнові кілька корисних порад, але промовчав, бо той, хто напучує рабовласника, тільки шкодить справі, яку обстоює. Я он скільки сил поклав на те, щоб зробити з короля селюка, причому учень він був слухняний і старанний. Але силоміць змусити короля перемінити королівські манери на рабські? Що ж, нехай спробує. Я йому не заздрив. Я не вдаватимусь у деталі — гадаю, їх домалює вам ваша уява. Скажу тільки, що за тиждень батіг, палиця й кулак добре попрацювали: на короля прикро було дивитись. Та хоч на тілі його не знайшлося б живого місця, духом він не підупав. Хоч який тупий був наш работорговець, а й він зрозумів, що навіть у рабі іноді неможливо вбити людину і що кістки ламаються легше, ніж *мужність. Зрозумів він і те, що цей горішок йому не по* зубах: що жорстокіше катував він короля, то лютіше той кидався на нього. Кінець кінцем хазяїн здався, й король залишився при своєму гонорі. Виявилося, що король був більше, ніж король,— він був людина; а із людини людське не виб'єш.

З місяць ми тяжко поневірялися, блукаючи по всіх усюдах, і знаєте, хто з жителів тодішньої Англії найбільше цікавився питаннями рабства? Його величність король! Так, його колишня цілковита байдужість поступилася місцем глибокому інтересові. Він став найзапеклішим викривачем рабства з усіх, яких мені будь-коли доводилося слухати. Тож я наважився знову поставити йому запитання, яке вже ставив кілька років тому і на яке дістав тоді таку гостру відповідь, що надовго втратив охоту порушувати цю тему. Я спитав, чи не має він наміру скасувати рабство.

Король відповів не менш гостро, ніж тоді, але тепер слова його видалися мені музикою, чудовою, милозвучною музикою, дарма що він ужив вельми непристойну лайку та ще й поквапився вставити її в середину фрази, а не приберіг, як заведено, на самий кінець.

Тепер і мені захотілося визволитись. Доти я не те що не прагнув волі, ні, цього я сказати не можу, я прагнув її, але

не хотів ризикувати життям і відраджував від необачних кроків короля. Але тепер — о, тепер усе виглядало зовсім інакше! Тепер за свободу варто було заплатити будь-якою ціною. Я виробив план, на мій погляд, надзвичайно вдалий. Здійснення його, щоправда, потребувало чимало часу й терпіння. Можна було б знайти й швидші і не менш надійні шляхи, але навряд чи знайшовся б іще один шлях, такий артистичний, такий ефектний. А тому я вирішив не зрікатися свого плану, хоч виконання його могло відсунути наше визволення на кілька місяців.

Наші мандри не обходилися без пригод. Одного вечора, коли до села, куди ми прямували, лишалась іще миля, раптом знялася хуртовина. Щільна пелена снігу оповила нас, мов туман, засліпила, і незабаром ми заблудили. Хазяїн, наляканий можливістю втрат, нещадно батожив нас, але цим тільки погіршував справу, бо його батіг гнав нас геть від дороги, а отже, і від порятунку. Знесилені, ми врешті спинилися, збились докупи й попадали в сніг. Хуртовина лютувала до півночі, потім враз угамувалась, але на той час п'ятеро найслабкіших із нас — двоє чоловіків і три жінки — померли, а решта були близькі до смерті. Наш хазяїн знавіснів. Ударами батога він примусив нас підвестись, а тоді наказав стрибати на місці й штовхати одне одного, щоб зігрітися.

Раптом ми почули крики й зойки, і з темряви до нас метнулась якась жінка. Вона впала на коліна й заголосила, благаючи захисту для себе й двох своїх дочок. За нею гналася юрба із смолоскипами, горлаючи, що жінка ця — відьма: вона, мовляв, наврочила їхню худобу і знається із самим дияволом у подобизні чорного кота. Бідолашну жінку побили камінням; скалічена, закривавлена, вона вже не була схожа на людину. І тепер її хотіли спалити.

Ну, а що, по-вашому, зробив наш хазяїн? Коли ми оточили нещасну, щоб своїми тілами захистити її, він раптом збагнув, як уникнути дальших утрат. Він крикнув, що віддасть її тільки в тому разі, якщо її спалять тут, на місці. Уявляєте собі? І переслідувачі погодилися. Вони прив'язали жінку до стовпа, обклали хмизом і підпалили. Як вона кричала, як благала зглянутися, притискаючи до грудей своїх малих дочок! А наш тварюка хазяїн, для якого не було нічого святого, крім зиску, змусив нас стати круг вогнища і грітися, відновлюючи свою ринкову вартість, тим самим полум'ям, яке позбавляло життя безневинну нещасну матір. Ось якого ми мали хазяїна!

Я його добре запам'ятав. Хуртовина коштувала йому дев'ять невільників. Після того він ставився до нас іще жорстокіше, лютуючи, що зазнав таких збитків.

Пригоди траплялися з нами весь час. Одного дня ми наткнулися на процесію. І яку процесію! Здавалося, для участі в ній зібралися всі покидьки королівства, й до того ж усі як один — п'яні. Попереду їхав віз, на якому стояла труна, а на труні сиділа гарненька жінка років вісімнадцяти, годуючи немовлятко. Раз у раз вона пригортала дитинча до себе й витирала з його личка сльози, що крапали з її очей. Нетямуще малятко, задоволене й щасливе, усміхалося до матері, пухкими рученятами хапало її грудь, а жінка ніжно гладила ті рученята, притискаючи до згорьованого серця.

Чоловіки й жінки, хлопці й дівчата йшли обіч і позад воза, витанцьовуючи, регочучи, брутально лаючись і співаючи сороміцьких пісень — це була якась дика, небачена оргія. Ми саме ввійшли в передмістя Лондона, наближалися до міського муру, тож ясно було, що процесія складається з певного прошарку лондонського населення. Наш хазяїн проклав нам шлях аж до самої шибениці. Тут уже чекав священик, що допоміг жінці зійти на поміст, сказав їй щось утішне й звелів помічникові шерифа дістати для неї стільця. Потім він став коло неї, глянув на задерті обличчя глядачів біля своїх ніг, обвів поглядом суцільне море голів на площі й почав розповідати історію засудженої. В голосі його бринів жаль — почуття, що його так рідко доводилося чути в тій темній, дикунській країні! Я не ручаюсь за точність слів, але зміст його оповіді пам'ятаю до найменших подробиць, і тому переповім її по-своєму:

«Закон має бути справедливим. Але що вдієш — іноді він помиляється. Тоді нам лишається тільки шкодувати, коритись і молитися за душу того, хто став невинною жертвою закону, молитися, щоб таких жертв було якнайменше. Закон вимагає смерті цього сердешного юного створіння, і вимагає слушно. Але інший закон поставив її перед необхідністю або піти на злочин, або голодувати разом з дитиною,— і бог свідок, цей другий закон винен у тому, що вона вчинила злочин і прийме тепер ганебну смерть!

Ще зовсім недавно це юне створіння, це вісімнадцятирічне дитя було щасливою дружиною та матір'ю й жило з піснею на устах — то співала її чиста душа, її добре серце. І молодий чоловік її був щасливий. Він виконував свої обов'язки,

працював не покладаючи рук, чесно заробляв свій хліб, жив із дружиною й дитиною в достатку і вносив свою частку в добробут держави. Але при потуранні облудного закону щастя цієї родини було знищене в одну мить! Молодого чоловіка підстерегли, схопили, затаврували і продали в рабство. Дружина не знала цього. Вона скрізь шукала його, вона зворушувала найжорстокіші серця своїми невтішними слізьми, гірким красномовством своєї розпуки. Повільно спливали тижні, а вона все виглядала коханого, чекала, сподівалась,— і від невимовних страждань поволі втрачала розум. Врешті всі її невеликі статки пішли на харчі. Коли їй не стало чим платити за помешкання, її вигнали на вулицю. Вона жебрала, поки вистачало сил. Потім від голоду в неї пропало молоко, і вона вкрала шмат полотна ціною в чверть цента, сподіваючись продати його й урятувати дитину. Але власник полотна впіймав її на гарячому. Її кинули до в'язниці й судили. Власник під присягою засвідчив факт крадіжки. Знайшлися добрі люди, що виступили на захист нещасної, розповіли її сумну історію. Їй теж надали слово, і вона визнала, що вкрала полотно, але пояснила, що з горя не тямила себе, а тут іще голод зовсім помутив їй розум, і вона вже не розуміла, що можна робити, а чого не слід. На якусь хвилю всі розчулились і схильні були пожаліти молоду матір, таку самотню та безпорадну; зрештою, на злочин сердегу штовхнув закон, який забрав у неї чоловіка. Але тут слово взяв обвинувач. Усе це правда й не може не викликати найглибшого жалю, сказав він, проте останнім часом дрібні крадіжки почастішали так, що, виявивши милосердя, суд поставить під загрозу приватну власність,— господи, певно, для англійських законів занапащене родинне щастя, осиротілі діти, розбиті серця важать менше, ніж приватна власність! — і тому він змушений наполягати на покаранні.

Коли суддя надів свою чорну шапочку, власник украденого полотна підвівся, губи його тремтіли, а обличчя стало сірим, як попіл; почувши страшні слова вироку, він скрикнув: «Бідолашна дитино, бідолашна дитино, я не знав, що за це карають смертю!» — і впав, мов підтяте дерево. Його підняли, він розплющив очі, але то були вже очі божевільного, й ще до того, як зайшло сонце, неборака вкоротив собі віку. Він мав добре серце; додайте до його смерті вбивство, що має відбутися зараз тут,— і знайте, що винні в обох смертях правителі й жорстокі закони Британії. Час настав, дитино моя. Дай же я помолюся над тобою,— не за тебе,

безневинне, покривджене серце, а за тих, хто занапастив тебе, хто послав тебе на смерть,— їм більше потрібна моя молитва!»

Після молитви кат накинув на ніжну дівочу шийку зашморг і довго не міг припасувати вузол, бо вона весь час несамовито притискала немовлятко до своїх грудей, до обличчя, цілувала й зрошувала його слізьми, то ридаючи, то зривистим голосом вигукуючи щось, а мале захоплено агукало, сміялося й дригало ніжками, гадаючи, що з ним бавляться. Навіть кат не витримав і відвернувся. Коли все було готове, священик лагідно, але наполегливо забрав у матері дитину й позадкував. Вона сплеснула руками і, нестямно скрикнувши, шарпнулася до нього, проте вірьовка й помічник шерифа міцно тримали її. Тоді вона вклякла навколішки і, простягаючи руки, почала благати:

— Ще один поцілунок! О боже, ще один, один-єдиний! Це ж передсмертне прохання!

Їй дали немовлятко, й вона мало не задушила його в своїх обіймах, а коли його знову відняли, закричала:

— Ох, дитинко моя, люба моя, ти ж помреш без дому, без догляду, без батька-матері!...

— Все це в нього буде! — мовив добрий священик.— Я доглядатиму його, як рідного, поки живий.

Побачили б ви її обличчя в ту мить! Вдячність? Господи, невже тобі потрібні слова, щоб виразити таке? Слова — це тільки намальоване полум'я, а очі — полум'я живе. Вона кинула священикові той погляд і понесла його з собою до небесної скарбниці, де й належить бути всьому неземному.

Розділ XXXVI

СУТИЧКА В ТЕМРЯВІ

Лондон для раба був досить цікавим містом. Скоріше не містом, а величезним селом, забудованим переважно глинянками під солом'яними покрівлями. Вулиці його були брудні, покручені, небруковані. Натовп, що вічно вирував на тих вулицях, складався і з босоти в лахах, і з вельмож у латах. У Лондоні стояв один з королівських палаців. Король здалеку побачив його, зітхнув і вилаявся по-дитячому невміло, як лаялися ще всі в шостому столітті. Ми бачили знайомих лицарів, придворних, проте нас, обідраних, брудних, укритих синцями й саднами, вони не впі-

знавали, та й не впізнали б, навіть якби ми вітались до них, не впізнали б і не зупинилися б, щоб нам відповісти, бо з рабами, закутими в кайдани, розмовляти забороняв закон. Повз нас, на відстані якихось десяти кроків, проїхала на мулі Сенді,— можливо, розшукуючи мене. Та найдужче серце моє тьохнуло, коли нас вивели з нашого старого барака на площу подивитись, як варять живцем у казані з олією фальшивомонетника, і раптом у натовпі з'явився хлопчик-газетяр! Я не насмілився гукнути його, але одне мене потішило: виходить, Кларенс живий і робить свою справу! Що ж, незабаром ми з ним побачимось, чекати вже недовго! Ця думка вельми підбадьорила мене.

Невдовзі по тому я мав іще одну нагоду порадуватися, коли помітив напнутий між дахами дріт. Це, безперечно, був телеграф або телефон. Як багато віддав би я за малесенький шматочок такого дроту! Він був мені конче потрібен для здійснення мого плану втечі. А план полягав у тому, щоб якось уночі звільнити від кайданів себе й короля, заткнути рота хазяїнові, зв'язати, помінятися з ним одежею, побити його так, щоб пам'ятав до нових віників, прикути до спільного ланцюга, потім, удаючи із себе работорговців, погнати всю валку до Камелота і...

Та ви вже зрозуміли мій задум і здогадуєтеся, яким несподіваним театральним фіналом усе завершилося б у королівському палаці. План був цілком здійсненний, і для виконання його мені бракувало лише тоненької дротинки, з якої я міг би виготовити відмичку, щоб відімкнути замки на наших кайданах. Досі мені не щастило: дріт у той час під ногами не валявся! Нарешті фортуна зласкавилася. Чоловік, що вже двічі безуспішно торгував мене, прийшов знову. Я аж ніяк не сподівався стати його власністю, бо хазяїн правив за мене з самого початку нечувану ціну,— цілих двадцять два долари,— від якої вперто не відступався, незважаючи на загальне обурення й насмішки. Король викликав захоплення своєю могутньою будовою, але охочих купити його не знаходилося, бо кому потрібен раб з королівською поставою! Тим-то, сподіваючись, що через завищену ціну мене ніхто не купить, я був певен, що нам з королем розлука не загрожує. А чоловік, який прицінювався до мене, цікавив мене не як можливий новий хазяїн, а як власник трьох довгих сталевих шпильок, якими він застібав свого плаща і одною з яких я мав надію кінець кінцем заволодіти. Двічі я зазнавав невдачі, бо він не наближався до мене на потрібну відстань. Але цього разу мені

пощастило, і я заволодів найнижчою шпилькою, а він, певно, потім вирішив, що загубив її дорогою.

Я страшенно зрадів, та ненадовго, бо після чергового невдалого торгу, побачивши, що покупець зараз знову піде, хазяїн раптом сказав йому, в перекладі на сучасну мову, таке:

— Знаєте, мені набридло морочитися з цими двома дармоїдами. Дайте мені за ось цього двадцять два долари, а другого я вам підкину на додачу.

Король від люті мало не задихнувся. Поки він хапав ротом повітря, хазяїн з покупцем, розмовляючи, відійшли, але я встиг почути:

— Якщо ви дасте мені час поміркувати...

— Гаразд, але я хотів би мати відповідь узавтра о цій порі.

— Домовились. Взавтра о цій порі,— сказав покупець і пішов геть, а незабаром кудись подівся й хазяїн.

Заспокоїти короля було нелегко, та він ураз повеселішав, коли я шепнув йому на вухо:

— Ваша величність, ми ще подивимося, хто кого підкине — він нас, чи ми його. Сьогодні вночі ми визволимося.

— О! Як саме?

— За допомогою оцієї штучки, яку я щойно вкрав, я відімкну ввечері замки, і ми знімемо кайдани. А коли споночіє й хазяїн прийде перевіряти нас, ми схопимо його, заткнемо йому рота, дамо доброго чосу, а рано-вранці вийдемо з Лондона як власники цієї валки рабів.

В подробиці я не вдавався, та королю вистачило й цього. Ввечері ми терпеливо чекали, поки інші невільники поснут' і сповістять про це звичними звуками, бо на цих бідолах не можна було покладатись, а звіряти їм свої таємниці — й поготів. Хоч вони лаштувалися на ніч не довше, ніж завжди, мені здавалося, що вони ніколи не вгамуються і не захропуть. Час минав, і я, непокоячись, що нам його не вистачить, узявся колупатись у замках; але мої передчасні спроби тільки псували справу, бо від найменшого необережного руху в темряві кайдани починали бряжчати, і хтось прокидався з іще неглибокого сну, перевертався й будив інших.

Та врешті я зняв ланцюги й знову став вільною людиною. З полегкістю зітхнувши, я заходився коло кайданів короля. Запізно! До барака ввійшов хазяїн із ліхтарем в одній руці й важким костуром у другій. Я щільніше притиснувся до хропунів, намагаючись приховати, що кайданів на мені

нема, і водночас пильно стежачи за кожним його рухом ладнаючись кинутися на нього, як тільки він схилиться над мною.

Але він не підходив. Він зупинився, постояв хвилину, неуважно дивлячись на темне скупчення тіл, що валялися по долівці, й міркуючи, видно, про щось інше, а тоді пригасив свого ліхтаря, задумливо рушив до дверей, вийшов і зачинив їх за собою.

— Мерщій! — мовив король.— Заверни його!

Ясна річ, саме це й треба було зробити. Я вмить схопився на ноги й вискочив з барака слідом за хазяїном. Але ж, господи, в той час вуличних ліхтарів ще не було, а ніч стояла темна, хоч в око стрель! За кілька кроків попереду я насилу розрізнив якусь постать, наздогнав її, наскочив ззаду, і почалася веремія! Ми билися, борюкалися, качалися по землі й навколо нас відразу зібрався натовп. Глядачі з величезною цікавістю спостерігали бійку, підбадьорювали й заохочували нас так палко й завзято, наче йшлося про їхні власні інтереси. Аж раптом позад нас зав'язалася ще одна запекла бійка, і половина глядачів кинулася вболівати за нових суперників. І тут з усіх боків замигтіли ліхтарі — збігалася варта. Мене стукнули по спині держаком алебарди, і я зрозумів, що це означає: мене заарештовано, й мого суперника теж. Ставши між нами, стражник повів нас до в'язниці. От лихо, весь мій блискучий план пішов кобилі під хвіст! Я спробував уявити собі, що буде, коли хазяїн побачить, що бився з ним я; і що буде, коли нас разом засадять у камеру до п'яних бешкетників і дрібних злодіїв; і що буде...

В цю мить мій супротивник повернувся до мене, хистке світло бляшаного ліхтаря освітило його обличчя, і хай йому дідько! — то був зовсім не хазяїн!

Розділ XXXVII

ХАЛЕПА

Заснути? Неможливо. Хіба ж заснеш у цьому пеклі, в цьому кам'яному мішку, напханому п'яницями, волоцюгами та іншими покидьками, що лаялися між собою або горлали пісень? Та навіть якби в камері панувала тиша, мені б не давав заснути болісний неспокій, прагнення вибратися звідси й якнайшвидше довідатися, що сталось там, у бараці, через мою непрощенну помилку.

Нарешті після нестерпно довгої ночі настав ранок. На суді я щиросердо й не криючись розповів усю правду. Я сказав, що я невільник ясновельможного графа Хапа, який учора ввечері прибув до заїзду «Герольд», що в селі по той бік Темзи, й змушений був зупинитися там на ніч через несподіваний напад якоїсь дивної хвороби. Мене послано було до міста по найкращого лікаря. Ясна річ, я мчав щодуху і в нічній темряві наскочив на цього холопа, який схопив мене за горло й давай гамселити, хоч я благав його зглянутися, пояснюючи, що біжу по лікаря, бо мого пана звалила жахлива неміч...

Холоп перебив мене, запевняючи, що це брехня, а насправді все було так: мовляв, я підскочив ззаду, і, ні слова не кажучи, почав бити його, а він...

— Мовчи, хаме! — гримнув суддя.— Заберіть його звідси і відшмагайте як слід, щоб знав надалі, як поводитись із слугою благородної особи!

Потім суддя вибачився переді мною й висловив надію, що високоповажний граф довідається від мене про цілковиту непричетність суду до цієї обурливої затримки. Я пообіцяв йому все владнати й попрямував до дверей. І вельми вчасно: суддя саме надумав спитати мене, чому я не пояснив усього цього, коли мене заарештували. Я відповів, що пояснив би, якби згадав тоді про це (що було правдою!), але нападник геть забив мені памороки, і так далі, і таке інше, і вискочив за двері, все ще бурмочучи собі під ніс.

Я навіть не подумав про сніданок. Біг так, що аж земля під ногами гула,— і незабаром був у нашому бараці. А там — нікого! Тобто нікого, не рахуючи хазяїна. Він лежав на долівці, мертвий, побитий так, що на нього страшно було дивитись. На возі коло дверей стояла сяк-так збита труна, й візники за допомогою стражників прокладали дорогу в натовпі, щоб перенести її досередини.

Я обрав чоловіка, скромне вбрання якого дозволяло сподіватися, що він не погребує відповісти такому голодранцеві, як я, і спитав, що сталося.

— Шістнадцять рабів уночі збунтувалися проти свого хазяїна, а чим це скінчилося — бачиш сам.

— Чим скінчилося — бачу. А як почалося?

— Крім самих рабів, свідків тут не було. А вони кажуть, що той з них, котрий коштував найбільше, звільнився від кайданів і зник у якийсь таємничий спосіб — можливо, за допомогою чарів, бо ключа в нього не було, а замки лишилися цілі. Хазяїн, побачивши це, оскаженів од люті й

накинувся на рабів із своїм важким костуром, а ті вчинили опір, зламали йому карк і віддубасили так, що він пустився духу.

— Який жах! Суд, певно, суворо покарає цих бунтівників.

— Та суд уже відбувся.

— Відбувся?

— А ти думав, він триватиме тиждень? Справа ж зовсім проста! Вистачило п'яти хвилин.

— Не розумію, як за такий короткий час можна було встановити заводіїв.

— Заводіїв? Ха, та на такі подробиці ніхто не звертав уваги! Їх засудили гамузом. Ти хіба не знаєш закону? Кажуть, він залишився ще від римлян,— якщо один з рабів убиває свого пана, страті підлягають геть усі раби.

— А й справді. Я забув. Коли має відбутися страта?

— Через двадцять чотири години. Хоча дехто каже, що її можуть відкласти на кілька днів — ану ж як знайдеться отой втікач?

Втікач! У мене мороз поза шкіру пішов.

— А є надія, що його впіймають?

— Може, ще засвітла сьогодні. Його шукають скрізь. Біля міської брами чатують стражники з кількома рабами, які впізнають його, якщо він з'явиться. З міста нікого не випускають, не оглянувши.

— А можна подивитися на те місце, куди посадили решту?

— Знадвору, звісно, можна. А зсередини ти й сам не схочеш.

Я запам'ятав адресу в'язниці й подався геть. У першій же крамничці лахмітника в темному завулку я купив собі грубий матроський одяг для північних широт і, поскаржившись на зубний біль, обв'язав обличчя хусткою. Тепер синців не було видно, і дідька лисого мене б хтось упізнав. Потім я відшукав дріт і пішов попід ним туди, де він починався,— тим місцем виявився підвальчик під крамницею різника, що свідчило про скромні успіхи телеграфної справи. Хлопець-телеграфіст куняв над апаратом. Я замкнув двері й поклав величезного ключа собі за пазуху.

Хлопець прокинувся й хотів, видно, кричати на гвалт, але я сказав:

— Цить! Писнеш — уб'ю. Берися до роботи — викликай Камелот. Мерщій!

— Дивина! Звідки такий, як ти, знається на...

— Викликай Камелот! І затям, зі мною жарти погані. Викликай Камелот або звільни місце, і я викличу сам.

— Ти? Сам?

— Так, я. Сам. Годі базікати. Викликай палац.

Він викликав палац.

— Поклич до апарата Кларенса.

— Якого Кларенса?

— Просто Кларенса. Повідом, що тобі потрібен Кларенс, і чекай відповіді.

Хлопець так і зробив. Минуло п'ять нестерпно довгих хвилин... Десять... Ціла вічність! Нарешті апарат застукотів, я впізнав той стукіт, як упізнають знайомий людський голос. Адже Кларенс був моїм учнем!

— А тепер звільни місце, друже. Вони там могли впізнати мій почерк, тому я хотів, щоб виклик зробив ти. Далі я вже впораюся сам.

Він поступився мені місцем, відійшов убік і нашорошив вуха, але даремно. Я застосував шифр. Не гаючи часу на церемонії, я почав навпростець:

— *Король тут, і життя його в небезпеці. Нас полонили* й продали в рабство. Ми не можемо довести, хто ми такі насправді. Я в такому вигляді, що не наважуюся навіть спробувати. Телеграфуй до лондонського палацу, щоб мені там повірили.

Він негайно відповів:

— В Лондоні про телеграф ще нічого не знають, лінію туди проведено зовсім недавно, досвіду ніякого. Краще не ризикувати. Вас можуть повісити. Придумайте щось інше.

Нас можуть повісити! Він і не знав, які близькі його слова до правди. Протягом кількох хвилин нічого іншого мені на думку не спадало, та врешті я придумав і схопився за телеграфний ключ:

— Виряди сюди негайно загін з п'ятисот добірних лицарів з Ланселотом на чолі. Нехай вони в'їдуть до міста через південно-західну браму. Дальші вказівки їм дасть людина з білою пов'язкою на правому рукаві.

Кларенс відразу відповів:

— Вони вирушать за півгодини.

— Чудово, Кларенсе. А тепер скажи цьому телеграфістові, що я твій друг і взагалі своя людина, і щоб про мої відвідини він нікому ані слова.

Апарат заговорив із хлопцем, а я поквапився геть, подумки підраховуючи: за півгодини дев'ята. Лицарі на конях у важкому бойовому спорядженні не можуть їхати

швидко. Загін, безперечно, поспішатиме, але навіть якщо дорога не розбагниться після снігу чи дощу, вони долатимуть щонайбільше сім миль на годину; два-три рази доведеться міняти коней; отже, вони прибудуть десь о шостій чи трохи пізніше. Ну що ж, буде ще зовсім видно, вони помітять білу пов'язку на моїй правій руці, і я переберу на себе команду. Ми оточимо в'язницю і вмить визволимо короля. Видовище буде досить яскраве й мальовниче, хоча, звичайно, воно багато б виграло з погляду сценічності, якби відбулось опівдні.

Щоб підстрахуватися на той випадок, якщо лицарі спізняться, я вирішив навідатись до декого із знайомих, яких перед тим бачив на вулицях, і відкритись їм. З їхньою допомогою, можливо, я міг би обійтися й без лицарів. Але тут потрібна була особлива обережність. Я мав перевдягтися вельможею, проте не зразу, бо це було б надто ризиковано, а поволі, переходячи від крамниці до крамниці й щоразу міняючи якусь деталь свого одягу на кращу, аж поки не вберуся знову в шовки та оксамит, щоб люди могли впізнати мене.

Та мій задум з тріском провалився. За першим же рогом я наскочив на одного з наших рабів, що розшукував мене в супроводі стражника. Як на те, я кахикнув, і раб відразу скинув на мене оком. У мене кров похолола в жилах — невже він упізнав мій кашель? Я заскочив до якоїсь крамниці і, вдаючи, ніби роздивляюся на товари, нишком озирнувся. Ті двоє зупинились і перемовлялися між собою, дивлячись на двері. Я вирішив тікати чорним ходом, якщо тільки в цій крамниці є чорний хід, і попросив у крамарки дозволу пройти на подвір'я подивитися, чи не ховається там збіглий невільник, бо десь тут його недавно бачили; я пояснив, що я перевдягнений стражник і мій товариш стоїть онде за дверима з одним із рабів, які замордували свого хазяїна, тож чи не зробить вона ласку й не перекаже йому, щоб не чекав, а краще біг у той кінець завулка, навперейми втікачеві, поки я викурюватиму його звідси.

Крамарці дуже кортіло глянути на учасника вбивства, про яке вже говорив увесь Лондон, і вона кинулася виконувати моє доручення. А я вислизнув чорним ходом, замкнув за собою двері, сунув ключа до кишені й подався геть, вельми задоволений собою.

І знову все зіпсував, бо зразу ж припустився помилки. І навіть не однієї, а двох. Була сила-силенна простих і певних шляхів утекти від того стражника, так ні, мені

заманулось обрати найбільш театральний! Ця любов до театральності — моя найгірша вада. Крім того, я розраховував, що стражник, як звичайна людина, діятиме звичайно; але трапляється, що саме тоді, коли ви найменше цього сподіваєтеся, людина раптом чинить щось геть протиприродне. Діючи як звичайна людина, стражник мав би кинутися слідом за мною і, наштовхнувшись на замкнуті міцні дубові двері,— спробувати висадити їх. Поки він би з цим упорався, я був би далеко, і вбрання моє вже нічим не нагадувало б колишнє, а відзначалося б пишнотою та багатством, які для британських охоронців закону є найвищим свідченням чесності й порядності. Та натомість стражник повірив кожному моєму слову й виконав мій наказ. І коли я, самовдоволено всміхаючись, вийшов із глухого завулка, він саме вискочив з-за рогу мені назустріч з наручниками напоготові. Якби я знав, що з того завулка іншого виходу нема... а втім, це не виправдання: так помилятись я просто не мав права.

Я, звісно, обурювався, присягався, що тільки-но зійшов з корабля після далекого плавання, викручувався як міг, сподіваючись обдурити раба. І все — даремно. Раб упізнав мене. Тоді я спитав, нащо ж він, сякий-такий, виказав мене. Моя лайка не так образила, як здивувала його. Він широко розплющив очі й сказав:

— А ти хотів, щоб я дозволив тобі втекти від зашморгу? Нас усіх повішають через тебе, а ти хотів, щоб я тебе пожалів? Отакої!

Тоді «отакої» казали в тих випадках, у яких ми тепер не кажемо навіть «дідька лисого», бо вважаємо цей вираз недостатньо сильним. Дивна тоді була мова!

Що ж, по-своєму, він мав рацію, і я не став сперечатись. Та й нащо сперечатися, коли суперечка марна? Тому я сказав тільки:

— Ніхто тебе не повішає. Нікого з нас не повішають.

Обидва вони зареготали, а раб зауважив:

— Досі ми не мали тебе за дурня. Тож постарайся зберегти свою славу, тим більше, що довго старатися тобі вже не доведеться.

— Я за свою славу не боюся. От побачиш — ще до завтрашнього ранку всі ми вийдемо з в'язниці, та ще й вільними людьми.

Дотепний стражник черкнув великим пальцем собі по шиї, захрипів, немов задихаючись, а тоді мовив:

— З в'язниці ви вийдете, це точно. І вільними людьми,

це теж правда. Тільки не Британії, а спекотного королівства його величності Сатани.

Я стримав себе і байдуже спитав:

— Ти, певно, й справді гадаєш, що нас повішають цими днями?

— Я гадав так донедавна, бо так було ухвалено й оголошено.

— А тепер, отже, ти гадаєш інакше?

— Еге ж. І не гадаю, як донедавна, а знаю.

Я глузливо сказав:

— Тоді, о мудрий охоронцю законів, зроби нам ласку й повідай, що ж ти знаєш?

— Що вас усіх повішають сьогодні, відразу після обіду. Ага! Тепер смійся на кутні! Зіприся на мене.

Мені й справді треба було на когось спертися. Мої лицарі не встигнуть. Вони спізняться щонайменше на три години. Ніщо в світі не врятує короля Англії! Ніщо в світі не врятує мене — а це ж іще гірше, і не тільки для мене, а для народу,— єдиного народу на землі, що вже стоїть на порозі цивілізації! Мені стало млосно. Я мовчав, бо більше не мав чого сказати. Тепер слова стражника були мені зрозумілі до кінця: страту відкладали доти, доки не впіймають збіглого раба. А що раба впіймано, то страта відбудеться сьогодні.

Розділ XXXVIII

СЕР ЛАНСЕЛОТ І ЛИЦАРІ СПІШАТЬ НА ДОПОМОГУ

Близько четвертої години після полудня. Місце дії — за лондонським муром. Прохолодний, ясний, чудовий день, яскраво світить сонце; в такий день хочеться жити, а не вмирати. Довкола вирує величезний натовп, але ми — п'ятнадцятеро засуджених — не маємо там жодного друга. Хоч вірте, хоч ні, а ця думка була мені особливо прикра. Ми сиділи на високому ешафоті, а весь той зловорожий натовп глузував і знущався з нас. Люди сходилися сюди як на виставу, розважатися. Для вельмож спорудили щось на зразок трибуни, й вони юрмилися там разом із своїми дамами. Багатьох із них ми впізнали.

Король несподівано подарував глядачам додаткову

розвагу. Коли з нас зняли кайдани, він схопився на ноги в своєму химерному дранті, з понівеченим, невпізнанним обличчям, і оголосив, що він Артур, король Британії, а потім погрозив усім присутнім жахливою карою за державну зраду, якщо хоч волосина впаде з його священної голови. Як приголомшив його оглушливий регіт, що вибухнув у відповідь! Уражений в самісіньке серце, він зразу замовк, хоч юрба просила сказати ще що-небудь, спонукаючи до цього свистом, брутальними дотепами й вигуками:

— Нехай говорить! Королю! Королю! Твої смиренні піддані жадають почути слово мудрості з уст твоєї голодраної величності!

Та вони даремно надривались. Король у величній позі мовчки сидів на лаві під градом насмішок та образ. По-своєму він справді був великий. Я із задумливим виглядом зняв з обличчя білу хустку й пов'язав її на праву руку. Помітивши це, натовп узявся за мене.

— А цей моряк, звісно, його міністр — погляньте-но на його пов'язку!

Я дав їм накричатись досхочу, а тоді сказав:

— Так, я його міністр. Я — Хазяїн. І завтра ви почуєте про це з Камелота, де...

Мені не дали скінчити — мої слова потонули в дружному реготі. Та незабаром запала тиша: з'явилися шерифи Лондона в парадній уніформі, в супроводі свого почту. Це означало, що вистава розпочинається. Серед тиші були перелічені наші злочини й виголошено смертний вирок, потім усі познімали шапки, і священик пробубонів молитву.

Після молитви одному з рабів зав'язали очі, і кат узявся за вірьовку. Ешафот від натовпу відокремлювала безлюдна дорога, гладенька рівна дорога, по той бік якої вишикувалися стражники, що стримували натовп. Ех, побачити б на ній п'ятсот моїх вершників! Але це неможливо. Хоч як я вдивлявся, на дорозі аж до самого обрію не видно було жодного вершника.

Кат смикнув, і раб повис, моторошно звиваючись і дригаючи незв'язаними ногами.

Кат знову накинув зашморг, і за мить у повітрі звивався другий раб.

Через хвилину на шибениці корчився третій. Це було жахливо. Я відвернувся. А коли знову повернув голову, короля переді мною вже не було! Йому зав'язували очі.

Мене як громом ударило, руки-ноги не слухалися, я задихався, язик закостенів у роті. Короля підвели під шибеницю, а я все ще стояв, мов до місця прикипілий. Та коли йому накинули на шию зашморг, щось наче перевернулося в мені, і я кинувся на поміч. В останню мить щось змусило мене глянути на дорогу. Боже милий! До нас мчали п'ятсот озброєних лицарів — на велосипедах!

Я зроду не бачив величнішої картини. Господи, як гарно майоріли їхні плюмажі, як сліпуче сяяло сонце на спицях їхніх коліс!

Я махнув правою рукою, Ланселот побачив на ній білу хустку, завернув до ешафота, а я зірвав з очей короля пов'язку, скинув з його шиї зашморг і загримів:

— На коліна, негідники, й вітайте короля! А хто не вклякне, той трапезуватиме сьогодні в пеклі!

Для більшого враження я завжди в найвідповідальніші хвилини вживаю високий стиль. Любо було дивитись, як Ланселот і його хлопці вискакують на ешафот і скидають шерифів та їхніх поплічників! А ще любіш було дивитись, як очманіла від подиву величезна юрба впала на коліна, благаючи пощади в короля, з якого щойно глузувала й знущалася. А він стояв, гордий і величний навіть у своїх лахах, і я подумав, що королівська велич, зрештою, не порожні слова.

Я почував себе безмежно щасливим. Такого блискучого ефекту я досяг уперше в житті.

Аж тут до мене підходить не хто інший, як Кларенс! Підходить, підморгує й каже дуже сучасною мовою:

— Оце був сюрприз, га? Я знав, що тобі сподобається. А на велосипедах хлопці тренуються в мене вже давно, просто досі не було нагоди показати, які вони мастаки.

Розділ XXXIX

ЯНКІ Б'ЄТЬСЯ З ЛИЦАРЯМИ

І ось я знову вдома, в Камелоті. Другого дня після приїзду сідаю снідати, дивлюсь, а на столі в мене щойно видрукувана, ще вогка газета. Починаю з оголошень, знаючи, що там неодмінно знайдеться щось цікаве для мене. І таки знаходиться:

ЗА КОРОЛІВСЬКИМ УКАЗОМ

Сповіщаємо, що великий лорд і славетний лицар Саграмор Спраглий зволив погодитися на двобій з королівським міністром Хенком Морганом, на прізвисько Хазяїн, щоб звести з ним порахунки за давню образу. Поєдинок відбудеться поблизу Камелота о десятій годині ранку шістнадцятого дня наступного місяця. Бій буде до загину, зважаючи на те, що згадана образа була смертельна й примирення не допускає.

Кларенс додав до цього повідомлення такий редакційний коментар:

З розділу оголошень наш читач довідався, що незабаром ми станемо свідками дуже цікавого видовища в турнірному жанрі. Вже самі імена акторів є запорукою високої культури виконання. Каса працюватиме з полудня 13-го числа, плата за вхід 3 центи, місце на трибуні — 5 центів. Увесь збір буде передано до лікарняного фонду. Очікується присутність королівського подружжя з почтом. За винятком їх, а також представників преси й духовенства, право безплатного входу не надаватиметься нікому. Не купуйте квитків у баришників — вони можуть виявитися недійсними. Всі ми знаємо й любимо Хазяїна, всі ми знаємо й любимо сера Саграмора, тож давайте прийдемо й повболіваємо за них! Пам'ятайте, що вся виручка йде на велику й благородну справу милосердя, яке простягає руку допомоги, зігріту теплом люблячого серця, всім немічним, незалежно від походження, віросповідання, суспільного становища чи кольору шкіри, і що ця перша і єдина в світі благодійність, струмінь добра якої не регулюється краном політичних та релігійних міркувань, благодійність, яка промовляє до всіх: «Ось він, цілющий струмінь! Підходь і пий!» Усі на турнір! Пундики, льодяники беріть із собою, а втіху гарантуємо! На місці продаватимуться пиріжки й каміння, щоб їх трощити, а також лимонад «Цирк» — три краплі лаймового соку на бочку води.

N. B. Це буде перший турнір за новими правилами, що дозволяють кожному учасникові обирати собі зброю до вподоби. Зверніть увагу!

Аж до призначеного дня в усій Британії тільки й розмов було, що про цей двобій. Про щось інше думати, чимось іншим цікавитись люди, здавалося, були нездатні. І не тому, що сам по собі турнір був якоюсь особливою подією, не то-

му, що сер Саграмор знайшов святого Грааля (бо він його так і не знайшов), не тому, що в дуелі брала участь друга (офіційно!) особа в королівстві; ні, в усьому цьому нічого незвичайного не було. Зовсім інша причина викликала такий безмежний інтерес до нашого поєдинку. Весь народ знав, що це буде змагання не двох звичайних людей, а двох могутніх чаклунів, змагання не м'язів, а розуму, не людської вправності, а надлюдської сили та вміння, останній бій за першість між двома найвизначнішими чародіями сучасності. Всі розуміли, що найсміливіші подвиги найславетніших лицарів — ніщо в порівнянні з цим видовищем, дитяча гра в порівнянні з таємничою й страшною битвою богів. Так, усі знали, що насправді це буде бій між Мерліном і мною, між його могутніми чарами й моїми. Всім відомо було, що Мерлін удень і вночі чаклує над Саграморовим обладунком, надаючи йому надприродної сили для нападу й захисту, що на замовлення Мерліна духи повітря зіткали легкий серпанок, крізь який Саграмора бачитимуть усі, крім його суперника. Тисяча лицарів буде безсила проти одного сера Саграмора, наділеного такою зброєю й таким захистом; ніякі чари не зможуть подолати його. Все це були незаперечні факти, що не підлягали сумніву й не викликали його. Залишалося відкритим тільки одне питання: чи не знайдуться інші заклинання, невідомі Мерлінові, за допомогою яких я міг би зробити Саграморову вуаль прозорою й для мене, а його зачарований панцир — вразливим для моєї зброї? Але це питання вирішиться тільки на полі бою. І всі нетерпеливо чекали поєдинку.

Отже, всі вважали, що йдеться про справу дуже серйозну і вважали слушно. Та вони помилялися щодо її суті. А суть полягала ось у чому: бути чи не бути мандрівному лицарству. Я справді йшов на великий ризик, але не заради дешевих трюків чорної магії, а в ім'я перемоги суворого, тверезого, здорового глузду й розуму. Або я знищу мандрівне лицарство, або воно знищить мене!

Хоч яке просторе поле відвели глядачам, а шістнадцятого о десятій ранку там не було де яблуку впасти. Величезна трибуна, прикрашена прапорами, стрічками, розкішними килимами, була напхом напхана вельможною знаттю — васальними королями, їхніми придворними, британською аристократією; в центральній ложі розташувалися король з королевою і вся наша братія — в шовках і оксамиті, в буянні кольорів такому яскравому, що його можна було б порівняти з битвою між заходом сонця у верхів'ях

Міссісіпі й північним сяйвом. Цілий табір прикрашених прапорами пістрявих наметів, із закляклим вартовим біля входу і блискучим щитом над входом, також привертав загальну увагу. Там зібрались усі лицарі, наділені хоч би крихтою честолюбства, хоч би краплею кастової солідарності, бо моє ставлення до їхнього ордену не було таємницею ні для кого, і сьогодні їм випала нагода поквитатися зі мною. Якщо я виграю двобій із сером Саграмором, вони матимуть право один по одному кидати мені виклик доти, доки я згоден буду битися.

На моєму кінці поля стояли тільки два намети: мій і моїх слуг. У призначений час король дав знак, і герольди, вдягнені в свої парадні костюми, оголосили імена суперників і причину сварки. Запала тиша, потім заграв ріг, викликаючи нас на поле бою. Натовп затамував подих, на всіх обличчях з'явився вираз гострої цікавості.

Зі свого намету виїхав великий сер Саграмор, здоровезний, показний, нерухомий у своєму сідлі,— справжня залізна вежа. Дужою рукою він стискував поставленого сторчма на стремено довжелезного списа. Голову й груди його величезного коня захищала броня, пишна попона звисала мало не до землі. Не лицар, а картинка! Його привітали захопленими вигуками.

Потім виїхав я. Хоч би тобі одне привітання! Промовиста, приголомшлива тиша, а тоді могутня хвиля сміху прокочується людським морем і завмирає, зупинена застережним сигналом рогу. На мені було найскромніше й найзручніше вбрання — гімнастичне трико тілесного кольору і голубі шовкові труси зверху, голова — непокрита. Коня я мав невисокого, але баского, тонконогого, з пружними м'язами й невтомного, мов гончак. І цього красеня з лискучою шовковистою шерстю не обмежувало в рухах ніщо, крім сідла та вуздечки.

Залізна вежа на розкішній ковдрі наближалася до мене, важко й статечно гарцюючи по арені, і я потрюхикав назустріч. Ми зупинилися. Вежа відсалютувала мені, я їй; потім ми бік у бік під'їхали до центральної ложі і вклонилися королю й королеві. Королева вигукнула:

— Що я бачу? Сер Хазяїн збирається битися голий, без списа, без меча, без...

Але король спинив її, чемно зажадавши, щоб вона не втручалася не в свої справи. Ріг знову затрубив; ми роз'їхалися, стали на протилежних кінцях поля й приготувались. До сера Саграмора підбіг Мерлін, накинув на нього тонку,

мов павутиння, вуаль, і сер Саграмор став схожий на привид Гамлетового батька. Король подав знак, ріг засурмив, сер Саграмор узяв свого довгого списа напереваги й загупотів до мене, тягнучи за собою довгий прозорий шлейф, а я стрілою помчав йому назустріч, наставивши вухо, вдаючи, ніби не бачу лицаря, а тільки на слух угадую, де він. Дружний хор голосів підбадьорював мого супротивника, але й мене хтось весело напутив:

— Ану, Морган, дай йому в лоб!

Ладен закластися, що це кричав Кларенс,— я ж добре знаю його манеру висловлюватися. Коли смертоносне вістря списа було вже за якихось півтора ярда від моїх грудей, я легко ухилився, і мій грізний супротивник промчав мимо, здобувши нуль очків. Я ж цього разу заслужив тривалі оплески. Ми роз'їхались і знову погнали коней назустріч один одному. Лицар ще раз проштрикнув списом повітря, а мене винагородили овацією. Те саме повторилось і втретє, і публіка вітала мене так бурхливо, що серові Саграмору урвався терпець: він змінив тактику й почав ганятися за мною. Важко сказати, на що він розраховував: почалася ніби гра в квача, причому вся перевага була на моєму місці; я щоразу легко ухилявся вбік, а одного разу, опинившись ззаду, навіть ляснув його долонею по спині. Врешті мені набридло тікати, і я став ганятися за ним; тепер уже, хоч як він старався, хоч як крутився на всі боки, я тримався весь час позаду. Зрозумівши, що так діла не буде, він від'їхав на свій край поля, став там і, певно, втративши владу над собою, люто вилаяв мене, і це зачепило мене за живе. Я зняв із сідельної луки ласо й узяв кільце у праву руку. Побачили б ви, як він помчав до мене! То скакав убивця. Зручніше вмостившись у сідлі, я почав крутити великий зашморг над головою, а коли сер Саграмор добряче розігнався,— поскакав назустріч. Скоротивши відстань між нами футів до сорока, я кинув ласо, і поки воно, звиваючись змією, летіло в повітрі, я скерував коня вбік і розвернув його так, що він як укопаний вперся всіма чотирма копитами у землю. В ту ж мить волосяна петля зашморгнулася на шиї сера Саграмора, напнулась і висмикнула його із сідла! Чорт забирай, оце був номер!

Безперечно, найбільший успіх на цім світі має все нове. Мої глядачі не знали, як заробляють на хліб ковбої, і від захвату посхоплювалися з місць. З усіх боків горлали:

— Браво! Біс! Біс!

Мене здивувало, що їм уже відомий цей вигук, але я не

мав часу на філологічні дослідження, бо весь лицарський вулик уже гудів, і мені ясно було, що роботи я матиму більше ніж досить. Тільки-но сера Саграмора визволили від зашморгу й попід руки відвели до намету, я підтягнув ласо і, зайнявши зручну позицію, почав знову розкручувати над головою свою зброю. Я не сумнівався, що мені доведеться знову вдатися до неї, як тільки лицарі оберуть когось на місце Саграмора, а обиратимуть вони недовго, бо охочих доволі. І справді, майже відразу моїм новим суперником було обрано сера Ерві де Ревеля.

Бзз! Він стрілою мчить на мене! Я ухиляюсь, кидок — і мій зашморг уже на його шиї; ще мить — вжиг! — і вороже сідло порожнє.

Мені знову кричали «біс!» — і не раз, а чотири рази, та після того, як я висмикнув п'ятого, броньована щатія зрозуміла, що зі мною жарти кепські, й почала радитись. Було ухвалено знехтувати етикет і послати проти мене найуславленіших і наймогутніших. На превеликий подив усіх присутніх, я накинув зашморг на сера Ламорака де Галі, а потім на сера Галахеда. Тепер їм не залишалося нічого іншого, як зіграти козирним валетом, виставити найкращого з найкращих, наймогутнішого з наймогутніших — самого великого сера Ланселота!

Чи мав я право пишатися? Гадаю, мав. Онде сидить Артур, король Британії, онде Гвіневера, обоє в оточенні сили-силенної провінційних королів і королька; онде в наметовому таборі зібралися уславлені лицарі з багатьох країн, а між них — цвіт християнського воїнства, наймогутніші лицарі Круглого Стола; а онде — дивіться! — найяскравіша зірка в цьому сузір'ї наставляє довгого списа на очах у двадцяти тисяч своїх шанувальників. І проти нього — я! В уяві моїй майнув любий образ однієї юної телефоністки із західної околиці Гартфорда — от би побачила вона мене в цю мить! Аж тут Непереможний налетів на мене, мов смерч. Усе вельможне панство схопилося на ноги й подалося вперед... Фатальна петля майнула в повітрі — і наступної миті сер Ланселот лежав на полі горілиць, а я однією рукою тяг його за собою, а другою посилав поцілунки публіці, яка вітала мене громом оплесків, морем розмаяних хусточок!

Сп'янілий від успіху, я скрутив аркан, повісив його на сідельну луку й подумав: «Цілковита перемога! Ніхто більше не наважиться виступити проти мене. Мандрівному лицарству настав край!» Уявіть же собі моє здивування —

і не тільки моє, а всієї публіки,— коли звуки рогу сповістили, що мені збирається кинути виклик ще один суперник! Хто ж це міг бути? Дивина, та й годі! Аж тут я помітив Мерліна, який вислизнув із-під мого коня й чкурнув геть. А мого ласо на луці вже не було! Все ясно: старий пройда поцупив його і сховав у себе за пазухою.

Ріг засурмив удруге. На поле виїхав і попрямував до мене Саграмор — з нього вже обтрусили порох, і прозора вуаль знову волочилася по землі. Я рушив назустріч супротивникові, удаючи, ніби орієнтуюся лише з тупоту копит його коня.

— Слух ти маєш чуткий, але ніщо не врятує тебе від цього! — сказав він і доторкнувся до руків'я свого великого меча.— Ти не бачиш, що це таке, бо чарівна габа непроникна для твоїх очей, але знай, що це не довжелезний незграбний спис, а меч, і від нього тобі вже не врятуватись!

Забороло його було підняте, він посміхався, і в посмішці тій була смерть. Так, ухилитись від його меча я не міг. Тепер і справді один з нас мав умерти. Якщо він дістане мене — питання, кому бути покійником, вирішиться саме собою. Ми під'їхали до трибуни й привітали короля з королевою. Король занепокоєно спитав:

— А де ж твоя дивна зброя?

— Її вкрадено, ваша величність.

— А іншої в тебе нема?

— Ні, ваша величність, я взяв з собою тільки одну.

Тут втрутився Мерлін:

— Він узяв із собою тільки одну, бо ніякої іншої й не міг узяти. Іншої такої не існує! А ця належить королю морських демонів. Цей чоловік дурисвіт і неук; лише неук не знає, що до цієї зброї можна вдаватися лише вісім разів — потім вона поринає на дно морське.

— Виходить, він беззбройний,— мовив король.— Сер Саграморе, ти, звісно, дозволиш йому позичити в когось меча.

— Я позичу йому свого! — вигукнув сер Ланселот, який саме підійшов, накульгуючи на одну ногу.— Він перевершив усіх лицарів у чесному бою, і я довірю йому свого меча!

Він узявся був за руків'я, щоб витягти меча з піхов, але сер Саграмор сказав:

— Ні, я не згоден. Він має битися тією зброєю, яку обрав. У нього були і право, і час на вибір. Якщо ж він помилився, то нехай розплачується.

— Лицарю! — скрикнув король.— Подумай, що ти кажеш! Лють засліпила тебе. Невже ти вб'єш беззбройного?

— Якщо він зробить це, йому доведеться дати відповідь мені,— сказав сер Ланселот.

— Я ладен дати відповідь кому завгодно! — запально відказав сер Саграмор.

Тут знову втрутився Мерлін, потираючи руки й посміхаючись своєю бридкою зловтішною усмішкою:

— Добре сказано, чудово сказано! І досить вам теревенити, його величності вже час давати сигнал до бою.

Королю довелося поступитись. Засурмили в ріг, ми роз'їхалися й стали на свої місця ярдів за сто один від одного, нерухомі, закам'янілі, мов кінні статуї. Глядачі теж завмерли, не зводячи з нас очей; в мертвій тиші ми простояли цілу хвилину, а то й більше. Король, здавалося, ніяк не міг змусити себе дати сигнал. Та врешті підніс руку, й відразу ж лунко озвався ріг. Довгий меч сера Саграмора блискавкою розітнув повітря, і красень-лицар помчав на мене. Я не зрушив з місця. Він наближався. А я наче заціпенів. Схвильовані глядачі загукали мені:

— Тікай, тікай! Рятуйся! Це ж смерть!

Та я й пальцем не ворухнув, поки між мною й цим страшилом не зосталося кроків п'ятнадцяти, а тоді вихопив із сідельної кобури револьвер. Спалах, грім — і револьвер зник у кобурі, перше ніж будь-хто з присутніх зрозумів, у чому річ.

Кінь без вершника промчав повз мене, а сер Саграмор лежав на землі мертвий як колода.

Люди, що збіглися до нього, приголомшено перезирались, побачивши, що він помер, до того ж без будь-якої причини, бо на тілі його не було видно рани. Щоправда, на грудях у кольчузі була маленька дірочка, але на таку дрібницю ніхто не звернув уваги. Вогнестрільна рана кровоточить мало, а що під кольчугою було і спіднє, і одяг, то кров не просочилася назовні. Труп потягли до трибуни, й король із своїми придворними оглянули його. Ясна річ, здивуванню їхньому не було меж. Мене попросили під'їхати й пояснити чудо. Але я залишився на місці, мов статуя, а посланця попросив переказати:

— Якщо це наказ, я під'їду, але мій повелитель король знає, що я перебуваю там, де це передбачено правилами турнірів, готовий зустріти кожного, хто ще схоче зі мною зітнутися.

Я чекав. Охочих не було. Тоді я гукнув:

— Від тих, хто сумнівається, що я здобув свою перемогу чесно, я не чекаю виклику,— я викликаю їх сам!

— Це доблесний і гідний тебе виклик,— мовив король.— Кого ти назвеш першим?

— Я не називатиму нікого, я викликаю геть усіх! Ось я стою тут перед вами й викликаю на герць усе лицарство Англії — не поодинці, а всіх разом!

— Що? — вигукнули хором зо два десятки лицарів.

— Ви чули виклик. Тож приймайте його, або я оголошу вас нікчемними боягузами.

Ясна річ, це був блеф. У такі хвилини варто йти на ризик і завищувати ставки в сто разів: у сорока дев'яти випадках із п'ятдесяти ніхто змагатися з вами не наважиться, всі спасують, і ви зірвете куш.

Але цього разу я прорахувався, та ще й як! Не встиг я оком змигнути, як з півтисячі лицарів скочили на коней і, розсипаючись широким віялом по полю, з гуркотом помчали до мене. Я вихопив з кобур обидва револьвери й швиденько прикинув, на яку відстань підпустити їх, щоб мати найкращі шанси.

Бабах! — і одне сідло порожнє. Бабах! — друге теж. Бабах! Бабах! — ще два вершники на землі. Я зрозумів, що справи мої кепські: якщо мені не пощастить зупинити цю навалу одинадцятьма кулями, то дванадцятий порішить мене як стій. Тож я зроду ще не почував себе таким щасливим, як у ту мить, коли, поваливши дев'ятою кулею дев'ятого вершника, помітив у лицарських лавах вагання — першу ознаку паніки. Ось вона, найвідповідальніша мить, зараз на карту поставлено все! Я не прогавив шансу, підніс обидва револьвери й прицілився. Воїнство, що було зупинилося, рвучко завернуло назад і кинулось навтіки.

Я переміг. Цей день став початком кінця мандрівного лицарства. Шлях цивілізації було розчищено. Що я відчував? Ні висловити, ні уявити цього не можливо.

А братик Мерлін? Він знову спіймав облизня. Якось так воно повелося: щоразу, коли чудеса чортовиння змагалися з чудесами науки, чортовиння зазнавало поразки.

Розділ XL

МИНУЛО ТРИ РОКИ

Скрутивши в'язи мандрівному лицарству, я більше не вважав за потрібне працювати потаємно. Вже наступного дня я показав приголомшеному світові свої доти приховані

школи, свої копальні, свою розгалужену мережу підпільних фабрик, заводів та майстерень. Інакше кажучи, я дозволив шостому століттю зазирнути в дев'ятнадцяте.

Не можна довго тупцювати на місці. Лицарство було тимчасово поставлене на коліна, але для того, щоб воно вже не звелося на ноги, треба було паралізувати його, бо півзаходи нічого не дали б. На полі бою я переміг лицарів тільки за допомогою блефу, й вони могли здогадатися про це. Тому я мав робити все, щоб вони не здогадались.

Я поновив свій виклик, вигравірував його на міді й розвішав скрізь, де були священики, які могли прочитати його лицарям; крім того, я регулярно вміщував його в газеті, в розділі оголошень.

Я не тільки поновив свій виклик, але й розширив його. Я привселюдно заявив: назвіть день, і я з п'ятдесятьма помічниками дам бій лицарству всього світу й розгромлю його!

Цього разу йшлося вже не про блеф. Я міг виконати свою погрозу. Я подбав про те, щоб зміст мого виклику був зрозумілий кожному. Щоб усі, в тому числі й найтупіші лицарі зрозуміли, що їм лишається тільки скоритись. І всі скорилися. Протягом подальших трьох років вони не завдавали мені ніякого клопоту.

Зважте, що збігло три роки. І подивіться, якою стала Англія! Це була тепер зовсім нова, щаслива й квітуча країна. Скрізь школи, подекуди й коледжі, кілька цілком пристойних газет. З'явилася навіть література; започаткував її сер Теревень-Жартівник, видавши том сивобородих анекдотів, які не зникли з обігу й через тринадцять століть. Якби він не втелющив туди анекдота про лектора, я б не сказав нічого, але цього я подарувати йому не міг. Книжку я заборонив, а автора звелів повісити.

Рабство було скасоване; всі люди стали рівні перед законом; впроваджено справедливу систему оподаткування. Телеграф, телефон, грамофон, друкарська машинка, швацька машина, безліч розумних механізмів, що їх приводила в дію пара чи електрика, поволі ставали предметами щоденного вжитку. Темзою курсували два пароплави, ми мали вже кілька військових кораблів з паровими двигунами й закладали основи торговельного пароплавства; я готувався відправити експедицію для відкриття Америки.

Ми будували кілька залізничних колій, а лінія Камелот — Лондон уже діяла. Я пішов на хитрість: оголосив усі посади, пов'язані із службою руху, високими й почес-

ними. Розрахунок був простий: привабити цим лицарство та дворянство й залучити їх до суспільно корисної праці, щоб не казилися з жиру. Успіх перевищив усі мої сподівання, за вакантні посади змагалася сила-силенна кандидатів. Кондуктором вечірнього експреса став герцог; не було жодного кондуктора з титулом нижче графського. Це були непогані хлопці, але вони мали дві вади, проти яких я виявився безсилим: по-перше, на роботу виходили в бойовому спорядженні, а по-друге, беручи повну плату за проїзд, квитки відривали на меншу суму, тобто обкрадали компанію.

В усій Англії, мабуть, не лишилося лицаря, що не виконував би якоїсь корисної праці. Вони й далі мандрували з одного кінця країни в другий, але тепер уже як слуги суспільства; їхня схильність до мандрів і неабияка витривалість робили з них чудових сіячів цивілізації. Вони роз'їжджали в панцирах, з мечами, списами та бойовими сокирами, і якщо їм не щастило вмовити когось узяти швацьку машину на виплат чи механічне фортепіано, чи огорожу з колючого дроту, чи журнал товариства непитущих, чи якийсь інший з незліченних товарів мандрівної торгівлі, вони просто вбивали незговірливого й їхали собі далі.

Я був щасливий. Все йшло дуже добре, наближаючи здійснення моїх найзаповітніших мрій. А їх у мене було дві. Перша — розвалити католицьку церкву й на руїнах її збудувати церкву протестантську, але не як державну релігію, а тільки для охочих. І друга — видати декрет, що запроваджував би після смерті Артура загальне виборче право для всіх чоловіків і жінок — принаймні для всіх чоловіків, розумних і дурних, і для всіх матерів середнього віку, котрі, слід гадати, знають не менше, ніж знають їхні сини в двадцять один рік. В Артура попереду було ще років тридцять життя,— ми з ним були однолітки, обом по сорок,— і я сподівався, що за цей час зумію підготовити наступне покоління до події, якої ще не знала історія людства — всеосяжної і рішучої, але безкровної революції. Внаслідок чого мала виникнути республіка. Мушу, хоч мені й соромно, признатися: в глибині душі в мене зріло честолюбне бажання стати її першим президентом. Як бачите, людське мені не чуже — і від цього нікуди не дінешся.

Кларенс теж стояв за революцію, однак трохи іншого характеру. Він мріяв про республіку без привілейованих класів, але не з виборним головою уряду, а з королівською династією на чолі. Він вважав, що народ, який звідав радість вірнопідданства за монархії, без такої радості вже не зможе жити і захиріє, а то й пропаде від туги. Я доводив йому, що королі небезпечні. А він відповідав: «Гаразд, тоді заведіть котів». На його думку, котяча королівська династія цілком відповідатиме всім вимогам. Користь від них буде не менша, ніж від будь-якої іншої королівської родини, вони знатимуть стільки ж, відзначатимуться тими самими достоїнствами й вадами, тією самою схильністю до бійок з іншими королівськими котами, тією самою сміховинною пихатістю та безглуздим марнославством,— і при цьому коштуватимуть країні зовсім небагато. А «милістю божою Воркіт VII, чи Воркіт XI, чи Воркіт XIV» звучатиме незгірше за ім'я якогось іншого двоногого кота в королівських штанях.

— Як правило,— казав він своєю чистою сучасною англійською мовою,— моральні якості тих котів будуть значно вищі, ніж у першого-ліпшого короля, і це надзвичайно позитивно впливатиме на народ, бо народ завжди схильний наслідувати свого монарха. А що любов народу до свого монарха позбавлена розумного начала, то він легко привчиться схилятись і перед цими граційними нешкідливими котами, надто коли всі побачать, що хвостатий король нікого не вішає, не четвертує, не кидає до в'язниці і не чинить ніякої іншої кривди. Тоді його почнуть обожнювати ще більше, ніж звичайного короля. Все уярмлене людство схоче перейняти у нас таку гуманну й благородну державну систему, і незабаром королі-різники почнуть повсюдно зникати, а їхні піддані заповнюватимуть вакансії кошенятками з нашого королівського дому; ми станемо котячою фермою, вирощуватимемо котів для всіх тронів світу; через сорок років коти порядкуватимуть усією Європою, а постачати їх будемо ми. І тоді скрізь запанує вічний і нескінченний мир... Ня-а-а-ав! Мур-мур, няв!

А щоб йому! Я думав, що він каже все це серйозно, і навіть де в чому вже погоджувався з ним, поки він раптом не занявкав, налякавши мене до нестями. Кларенс не вміє бути серйозним. Він не знає, що це означає. Пропонує дуже цікавий, вдалий і, головне, здійсненний проект удосконалення конституційної монархії, але сам надто легковажний, щоб належно його оцінити. Я хотів уже насварити його, коли раптом до кімнати вскочила нажахана Сенді; заливаючись слізьми, вона ніяк не могла прийти до мови. Я підбіг до неї, обняв, став голубити й благати:

— Кажи ж, люба! Кажи, що скоїлося?

Голівка її впала мені на груди, й вона ледь чутно прошепотіла:

— Алло-Центральна!

— Мерщій! — гукнув я Кларенсові.— Подзвони королівському гомеопатові, хай біжить сюди!

За якусь хвилину я стояв на колінах біля дитячої колиски, а Сенді розсилала слуг по всьому палацу. Одного погляду мені вистачило, щоб упевнитися: в дитини круп! Я нахилився й прошепотів:

— Прокинься, серденько! Прокинься, Алло-Центральна!

Вона поволі розплющила свої милі оченята й насилу пробелькотіла:

— Тато!

Ну, слава богу, до смерті ще далеко. Пославши по сірчаний розчин, я сам заходився майструвати інгалятор, бо коли Сенді чи дочка нездужають, я, чекаючи на лікаря, ніколи не сиджу згорнувши руки. Я вмію доглядати їх і маю чималий досвід. Донечка провела в мене на руках більшу частину свого ще недовгого життя, і я міг заспокоїти її й змусити засміятися крізь невисохлі сльози навіть тоді, коли матері не щастило цього домогтися.

Сер Ланселот у повному бойовому обладунку саме проходив через зал, прямуючи до біржі. Він був головою біржової ради й займав Погибельне Сидіння [1] за Круглим Столом, яке він купив у сера Галахеда; бо біржа складалася з лицарів Круглого Стола, а сам Круглий Стіл використовувався тепер для біржових операцій. Місце за ним коштувало... ні, ви однаково не повірите, через те я краще не називатиму цифру. Сер Ланселот грав на зниження і сьогодні збирався спекульнути з неабияким зиском для себе. А втім, він залишався тим самим старим Ланселотом, тож по дорозі, зазирнувши в наші двері й довідавшись, що його улюблениця захворіла, вмить забув про біржу й заявив, що нехай ті гроші горять вогнем, а він не відійде від малої Алло-Центральної, поки їй не полегшає. Сказано — зроблено. Він кинув у куток свій шолом і за мить уже вставляв новий гніт у спиртівку під чайником. Сенді тим часом напнула над колискою ковдру, і все було готове для інгаляції.

Коли вода почала скипати, ми з сером Ланселотом додали в окріп негашеного вапна, карболки, трохи молочної кислоти, долили води і, надівши на носик чайника трубку, пустили пару під балдахін із ковдри. Потім ми посідали з обох боків колиски, як вартові. Сенді, заспокоєна й невимовно вдячна, набила нам люльки сумішшю вербової кори й сумахового тютюну й дозволила курити, скільки хочеться, бо, мовляв, у колиску дим не проникне, а сама вона до нього звикла, відколи першою в країні побачила, як людина ним дихає. Яким приємним, затишним спокоєм віяло від сера Ланселота, коли він сидів у своїй блискучій броні, з довжелезною люлькою в зубах! Цей вродливий, добрий чоловік був ніби створений для щасливого життя в родинному колі. Так, якби не Гвіневера... а втім, який сенс сумувати з приводу того, чому не зарадиш.

Ми чергували з ним три дні й три ночі, а коли небезпека нарешті минула, він узяв дитину на руки й поцілував, і китиця його шолома схилилась над золотавою голівкою. Потім обережно поклав дитину в обійми Сенді й велично рушив просторим залом поміж двома рядами вартових і слуг, що стежили за ним захопленими очима. І ніщо не підказало мені, що я бачу його востаннє! Боже, як тяжко жити на цім світі!

Лікарі порадили нам вивезти дитину з Камелота: для повного одужання їй потрібне було морське повітря. Ми взяли військовий корабель і почет з двохсот шістдесяти чоловік і після двотижневої морської прогулянки причалили до французького берега, в тому місці, де, на думку лікарів, клімат був особливо цілющий. Самодержець тамтешнього дрібного королівства запропонував нам свою гостинність, з якої ми охоче скористались. Якби в його старому химерному замку була хоча б половина з відсутніх там вигод, жилося б нам чудово; а проте, перенісши туди деякі речі й предмети розкоші з корабля, ми влаштувалися цілком пристойно.

Наприкінці місяця я послав корабель додому по свіжі харчі й новини. Повернутися він мав через три-чотири дні й привезти, поряд з іншими, відомості про наслідки мого нового експерименту. Я надумав замінити турніри іншою розвагою, яка давала б вихід надмірній енергії лицарів, не дозволяла б їм казитися з жиру й водночас розвивала найкращу рису їхньої вдачі — прагнення скрізь і в усьому утверджувати свою першість. Створені мною добірні команди тренувалися вже досить довго, а тепер вони мали привселюдно довести свою майстерність.

[1] Місце, що його може зайняти лише той найкращий лицар, для якого воно зроблене; іншим воно несе смерть *(прим. перекл)*.

Експеримент мій звався коротко і просто: бейсбол. Щоб відразу ж запровадити моду на цю гру й піднести її на недосяжну для критики височінь, я обирав гравців у перші дві команди не за здібностями, а за знатністю. Кожен лицар в обох дев'ятках був монаршою особою. В Артуровім оточенні цього добра було скільки хоч: кинь цеглину — і влучиш у якогось короля. Звісно, я й не намагався вмовити когось із них, щоб розстався з бойовим обладунком — вони не знімали його, навіть купаючись. Я домігся лише одного — переконав їх одягатися так, щоб хоч команди відрізнялись одна від одної. Одна команда грала в кольчугах, а друга — в панцирах з бесемерівської сталі, виробництво якої я недавно налагодив. Їхні тренування були найхимернішим видовиськом з усіх, які мені будь-коли доводилося бачити. Ударів м'яча вони в своєму спорядженні не боялись, а тому не ухилялися від нього, а приймали на груди, і, влучаючи в бесемерівський панцир, м'яч відскакував часом ярдів на півтораста, а коли гравець з розгону кидався на землю, щоб на череві в'їхати до своєї бази, то він нагадував броненосець, який заходить у порт. Спершу я призначав суддями людей не вельможних, але від цього довелося відмовитись. Лицарям-бейсболістам догодити було не легше, ніж командам дев'ятнадцятого століття. Перше втручання судді було й останнім: його розрубували биткою навпіл, і друзі відносили труп додому на ношах. Коли помітили, що жоден суддя не переживає гру, суддівство стало непопулярним. Довелося запрошувати титулованих урядовців, яких висока посада захищала б від розправи.

Ось склад двох перших команд:

Бесемери

Король Артур
Король Лот Лотіанський
Король Північної Галлії
Король Марсіл
Король Малої Британії
Король Лабор
Король Пеллем Лістенгізький
Король Багдемагус
Король Толлем ля Фент

Кольчуги

Імператор Люцій
Король Логріс
Король Маргальт Ірландський
Король Морганор
Король Марк Корнуоллський
Король Нантр Гарлотський
Король Меліодас Ліонський
Король Озерний
Султан Сірійський
Суддя — Кларенс

Перше публічне змагання, на мою думку, мало привабити щонайменше п'ятдесят тисяч глядачів; заради такої розваги варто було й круг світу об'їхати. Все нам сприяло: стояла чудова весняна погода, повітря було насичене ароматом квітів, природа вже вбиралась у нові шати.

Розділ XLI

ВІДЛУЧЕННЯ

Проте мені довелося на час забути про заплановане змагання: наша донечка раптом знову заслабла, стан її викликав занепокоєння, і ми днювали й ночували коло неї. Нам не хотілося, щоб хтось сторонній доглядав нашу дитину, і ми з Сенді не відходили від її ліжка. Ах, Сенді, яке золоте серце вона мала, яку щиру, просту вдачу! Вона була бездоганна жінка й мати; я ж одружився з нею лише тому, що за лицарськими правилами вона вважалася моєю власністю, поки якийсь інший лицар не відіб'є її у мене в бою. Вона розшукувала мене по всій Британії; знайшла в Лондоні на ешафоті й відразу ж зайняла своє місце поряд зі мною, ніби мала на це незаперечне право. Я виховувався в Новій Англії, і, за моїми уявленнями, наші взаємини рано чи пізно могли скомпрометувати її. Сенді, щоправда, не піддавалася ні на які вмовляння, але я поклав край суперечкам, одружившись із нею.

Йдучи з нею під вінець, я ще не знав, який скарб дарує мені доля. Через рік я вже обожнював Сенді, вона стала моїм найбільшим, найдорожчим другом. Багато сказано про переваги дружби між людьми однієї статі, але чого варта така дружба в порівнянні з дружбою між чоловіком і дружиною, які живуть душа в душу й поділяють найвищі

ідеали! Ні, їх не можна порівнювати: одна дружба — земна, а друга — небесна.

Спершу вві сні я ще часто линув через тринадцять століть, і мій сумний самотній дух даремно гукав понад мовчазну прірву часу до видінь зниклого світу. Не раз Сенді чула, як з уст моїх вночі зривався той благальний крик. І з властивою їй великодушністю, вважаючи, що я вигукую ім'я втраченої коханої, вона назвала ним нашу дитину. Мене це розчулило до сліз, а проте я мало не впав, коли вона з радісною усмішкою зазирнула мені в очі і, певна, що робить мені приємність, піднесла такий сюрприз:

— Я вирішила зберегти ім'я тієї, що була колись дорога тобі,— нехай воно буде для нас священне й бринить музикою в наших вухах. А тепер поцілуй мене, бо ти знаєш, як я назвала нашу доньку.

Для мене це була загадка, але признатись у цьому й розчарувати її було б жорстоко, а тому я сказав:

— Так, знаю, серденько, і я дуже тобі вдячний. Але мені хочеться, щоб твої уста — вони ж і мої уста, правда? — перші вимовили це ім'я, бо тоді милозвучність його стане справді божественною.

Надзвичайно задоволена, Сенді прошепотіла:

— Алло-Центральна!

Я не засміявся — хвалити бога,— але стримався ціною такого неймовірного зусилля, що всі хрящі у мене всередині порвалися й протягом кількох тижнів по тому кістки мої деренчали на ходу. Сенді так і не зрозуміла своєї помилки. Вона була прикро вражена, коли вперше почула ці слова на початку телефонної розмови, та я пояснив їй, що люди виконують мій наказ, згідно з яким ім'ям моєї втраченої подруги та її малого тезка — на знак шани й любові до обох — надалі мають розпочинатись усі телефонні розмови. Я збрехав, але то була виправдана брехня.

Протягом двох з половиною тижнів ми не відходили від колиски, глухі, байдужі до всього, що відбувалося за стінами дитячої кімнати. Нарешті прийшла винагорода: криза минула, й дитина почала видужувати. Чи були ми вдячні долі? Вдячні — це не те слово. Таких слів напевне не існує. Ви й самі це знаєте, якщо вам доводилося спостерігати, як ваша дитина спускається в Долину Тіней і виходить з неї, осяваючи весь огорнутий мороком світ своєю усмішкою.

Ми знову повернулися до дійсності! І, глянувши одне одному в очі, здивовано подумали про одне й те саме: минуло понад два тижні, а нашого корабля ще й досі нема!

Я скликав свій почет. З облич слуг я зрозумів, що вони давно чимось стурбовані. Взявши з собою кілька чоловік, я проскакав з ними п'ять миль до високої скелі над морем. Куди подівся мій торговельний флот, що досі пожвавлював і прикрашав цей мінливий простір караванами білогрудих суден? Аж до небокраю — жодного вітрила, жодного пасма диму,— мертва водяна пустеля там, де недавно весело буяло життя.

Не сказавши ні слова слугам, я погнав коня назад. Із Сенді я, однак, поділився своєю тривогою. Ми не могли придумати жодного правдоподібного пояснення тому, що сталося. Вороже вторгнення? Землетрус? Пошесть? Ціла нація вимерла? Хіба вгадаєш! Ні, мені треба їхати, і негайно. Я позичив у тамтешнього короля його «флот» — кораблик завбільшки як моторний човен — і швиденько зібрався в дорогу.

Ох, як важко було розлучатись! Коли я на прощання цілував донечку, вона вперше після двох з половиною тижнів хвороби по-справжньому розвеселилась і жваво залепетала щось. Ми мало не збожеволіли з радощів. Дитяче белькотіння, перші перекручені слова,— чи ж є в світі милозвучніша музика? І як сумно стає, коли ця музика замовкає, заміняючись правильною вимовою, щоб ніколи більше не потішити твого слуху! Ні, мені пощастило: я від'їздив, забираючи з собою такі щасливі спогади...

Наступного ранку я наближався до берегів Англії, так і не зустрівши на морському шляху жодного корабля. В дуврській гавані стояло кілька суден, але всі із спущеними вітрилами й без будь-яких ознак життя. Була неділя, а в Кентербері на вулицях — жодної живої душі, навіть — уявіть собі! — не видно жодного священика, та й церковні дзвони чомусь мовчать. Тиша, гробова тиша! Я нічого не розумів. Нарешті аж на околиці міста назустріч мені трапилася похоронна процесія. За труною йшли тільки родичі й друзі небіжчика. Похорон без священика! Без подзвону, молитов, свічок! Поряд стояла церква, але вони плачучи її проминули. Я глянув на дзвіницю й побачив, що серце дзвона підв'язано й сам він загорнутий у чорну тканину. Я все зрозумів! Тепер мені ясно стало, яке лихо спіткало Англію. Вороже вторгнення? Воно було б дурницею проти цього лиха, яке звалося *відлученням*.

Я ні в кого нічого не питав. Навіщо? Я знав тепер і без розпитів: церква завдала удару! Треба негайно перевдягтись, щоб не бути впізнаним. Один з моїх слуг віддав мені

свою одежу, і тільки-но ми виїхали за місто, я надів її й далі подався сам, бо так було безпечніше.

То була сумна подорож. Скрізь панувала гнітюча тиша. Навіть у Лондоні. На вулицях — жодного екіпажа; люди не розмовляють, не сміються, не юрмляться, не ходять навіть парами, а безцільно, самотньо никають містом, похнюплені, сповнені туги й жаху. На Тауері — сліди недавніх боїв. Так, видно, тут було гаряче.

Ясна річ, я збирався їхати до Камелота поїздом. Та де там! На станції було порожньо, мов у печері. Довелося чимчикувати далі на своїх двох. І знову та сама, вже знайома картина. Все, що я бачив у понеділок і вівторок, нічим не відрізнялося від побаченого в неділю. До Камелота я прибув пізнього вечора. Ще недавно залите електричним світлом місто, здалеку схоже на призахідне сонце, тепер обернулося на темну пляму — чорну суцільну пляму на тлі трохи світлішої нічної темряви. Я подумав, що це знаменно, темрява символізує перемогу церковників, які збираються так само загасити усі запалені мною вогнища цивілізації. Темні вулиці наче вимерли. З важким серцем я навпомацки знаходив дорогу. Громаддя замку чорніло на вершині пагорба, жоден вогник не освітлював його. Звідний міст був опущений, величезна брама стояла розчинена навстіж, ніхто не гукнув мене, коли я ввійшов, і тільки зловісна луна моїх власних кроків порушила тишу величезного безлюдного двору.

Розділ XLII

ВІЙНА!

Я знайшов Кларенса в його квартирі — він сидів у глибокій похмурій задумі; замість електрики кімнату тьмяно освітлював старовинний каганець, і на щільно запнутих шторах стрибали химерні тіні. Побачивши мене, хлопець зірвався з місця й кинувся назустріч.

— А я саме думав: мільйон віддав би за те, щоб побачити живу людину! — радісно вигукнув він.

Кларенс зразу мене впізнав, дарма що я був перевдягнений,— і це мене злякало, самі розумієте чому.

— Мерщій розповідай, як скоїлося це страшне лихо? — сказав я.— З чого все почалося?

- Якби не королева Гвіневера, може, воно б скоїлося пізніше, але зовсім уникнути його ми не могли. Природніше було б, якби призвідником цього лиха став ти, але, на щастя, ця роль випала королеві.

— І серові Ланселоту?

— Атож.

— Давай по порядку.

— Ну, ти ж знаєш, що останнім часом лише одна людина в усьому королівстві не помічала того, що відбувається між королевою й сером Ланселотом.

— Так, король Артур.

— І лише одна людина нічого не підозрівала.

— Так, король. Він не здатен погано думати про свого друга.

— І король, певно, до кінця своїх днів прожив би в блаженному невіданні, якби не оте твоє нововведення — біржа. Коли ти від'їздив, тримильна ділянка залізничного полотна на лінії Лондон — Кентербері — Дувр була вже готова, лишалося тільки настелити рейки,— і, отже, наспів час для спекуляції акціями. Гра була ризикована, й усі знали це, акції коштували небагато. І що ж зробив сер Ланселот?..

— Я знаю, що він зробив: тихенько скупив за безцінь усі акції, що були на руках, потім придбав контрольний пакет і, коли я від'їздив, саме збирався зажадати за них капітал.

— Атож. І зажадав. У хлопців наявного капіталу чортма, а він їх узяв за горло й душити! Доти вони сміялися в кулак: мовляв, пошили його в дурні, поспродували йому за п'ятнадцять, а то й за шістнадцять папери, не варті й десяти. А тепер почали сміятись на кутні зуби. Особливо після того, як Непереможний нарешті зласкавився й дозволив їм викупити акції по двісті вісімдесят три монети за штуку!

— Оце так так!

— Він їх обдер, як білку, та так їм і треба — все королівство раділо з цього. Але серед оббілованих були сер Агравен і сер Мордред, племінники короля. Тут закінчується перша дія. А тепер дія друга, картина перша. Карлайлський замок, куди королівський двір прибув на кілька днів на полювання. Дійові особи: цілий виводок королівських племінників. Мордред і Агравен пропонують розкрити довірливому Артурові очі на шури-мури між Гвіневерою й сером Ланселотом. Сер Гавен, сер Гарет і сер Гахіріс заявляють, що нізащо не підуть на таку підлоту. Починається суперечка, і досить галаслива. Аж раптом заходить король. Мордред і Агравен розповідають йому геть усю страшну правду. Картина друга. За королівським наказом, Ланселотові влаштовують пастку, і сер Ланселот попадає в неї.

Пастка, однак, обертається неприємністю для донощиків, які її влаштували,— Мордреда, Агравена й десятка дрібніших лицарів, бо сер Ланселот відправляє на той світ їх усіх, крім Мордреда. Та це, звісно, не могло примирити й не примирило Ланселота з королем.

— О господи, і вихід із цього становища був один: війна, розкол лицарства на прибічників короля та прибічників сера Ланселота.

— Авжеж. Король звелів спалити королеву — нехай, мовляв, очиститься вогнем. Та Ланселот із своїми лицарями врятував її й, рятуючи, перебив багатьох наших давніх друзів, найкращих наших друзів — сера Беліаса Чванливого, сера Сегварідеса, сера Гріфлета Богом Даного, сера Бранділя, сера Агловаля.

— Ох, ти краєш мені серце!

— Зажди, це ще не все... сера Тора, сера Готера, сера Жіймера...

— Мого найкращого бейсболіста. Що він виробляв на полі!

— Трьох братів сера Рейнольда — сера Дама, сера Пріама, сера Кея-Чужинця...

— Мого незрівнянного середнього захисника! Він міг не те що м'яч, гарматне ядро зупинити! Ні, годі, я не можу слухати далі!

— Сера Дріана, сера Ламбегуса, сера Ермінда, сера Пертілопа, сера Перімонса і... кого б ти думав ще?

— Ну, кажи вже, не муч.

— Сера Гахіріса й сера Гарета — обох!

Як же так? Вони ж обидва ладні були за Ланселота піти у вогонь і в воду!

— Це сталося випадково. Вони були там просто як глядачі, прийшли беззбройні подивитись, як каратимуть королеву. А сер Ланселот удерся в натовп, рубаючи праворуч і ліворуч, сліпий од люті: сера Гахіріса з сером Гаретом він поклав, навіть не помітивши, хто вони. Ось фото цього кровопролиття, його зробив один наш хлопець, воно продається в усіх газетних кіосках. Бачиш: оце королева, це сер Ланселот з піднесеним мечем, а оце конає сер Гарет. Навіть крізь дим видно, якою мукою спотворене обличчя королеви. Першокласний знімок!

— Атож, атож. Треба зберегти його. Це ж неоціненний історичний документ! Розповідай далі.

— А що далі? Далі вибухнула війна, справжнісінька війна. Ланселот відступив до свого міста, до замку Райських

Утіх і зібрав там велике лицарське військо. Король з не меншою армією рушив туди й відбулася запекла кількаденна битва, після якої вся рівнина довкола міста була захаращена трупами й залізним брухтом. Потім церква сяк-так помирила Артура з Ланселотом та з королевою, власне, з усіма, за винятком сера Гавена, який вважав своїм обов'язком помститися за смерть братів — Гарета й Гахіріса. Сер Гавен попередив Ланселота, що йде на нього війною, мовляв, хай готується. Ланселот із своїми прибічниками відплив до себе, у герцогство Гієнь, а Гавен з військом незабаром вирушив слідом, та ще й умовив Артура приєднатися до походу. До твого повернення Артур доручив керувати королівством серові Мордреду...

— Королівська мудрість не знає меж!

— Так. Сер Мордред відразу ж вирішив утвердитись на троні повік і для початку одружитися з Гвіневерою, але вона втекла й замкнулась у лондонському Тауері. Мордред напав на Тауер; єпископ Кентерберійський відлучив його від церкви. Король повернувся, і Мордред тричі нападав на нього — в Дуврі, в Кентербері й під Баргемським пагорбом. Потім почалися мирні переговори. Умови: Мордред одержує Корнуолл і Кент до кінця Артурового життя, а опісля — все королівство.

— Не більше й не менше! Виходить, моя мрія про республіку так і залишиться мрією.

— Атож. Обидві армії стояли під Солсбері. Гавен — Гавенову голову поховано в Дуврському замку, він загинув там у бою,— Гавен чи принаймні його дух з'явився Артурові уві сні й застеріг, щоб він за всяку ціну уникав бойових дій протягом місяця. Але битва все-таки відбулася раніше, завдяки випадку. Артур віддав такий наказ: якщо під час мирних переговорів хоч один з Мордредових лицарів витягне з піхов меча,— відразу сурмити до бою й кидатися на ворога, бо він не йняв віри Мордредові. Ну, а Мордред віддав такий самий наказ своєму війську. Як на те, одного з лицарів ужалила в п'ятку гадюка; забувши про наказ, він вихопив меча й рубонув змію. За мить обидві величезні армії зійшлися в січі! Кривавий бенкет тривав аж до вечора. Нарешті король... А втім, стривай — після твого від'їзду в нашій газеті з'явилася нова рубрика...

— Справді? Яка саме?

— Від нашого військового кореспондента.

— Чудово!

— Так, газету розкуповували вмить, бо поки тривала

війна, на відлучення ніхто не зважав. А наші кореспонденти були в обох арміях. Тому краще послухай, як написав один із них про кінець тієї баталії:

«Тоді король озирнувся довкола й побачив, що з його війська, з усіх його хоробрих лицарів живі лишилися тільки двоє — сер Лукан де Бутлер і брат його сер Бедівер; та й ці двоє тяжко поранені. «Господи Ісусе,— мовив король,— де всі мої благородні лицарі? Леле, нащо дожив я до цього гіркого дня? А тепер надходить і мій смертний час. Господи, зроби ласку, відкрий мені, де він, той зрадник сер Мордред, через якого зчинилась уся ця колотнеча!» І король Артур уздрів сера Мордреда, що стояв, спираючись на свій меч, посеред гори трупів. «Дай-но мені мого списа,— мовив Артур до сера Лукана,— бо онде я бачу зрадника, на сумлінні якого вся ця кров». «Ваша величність, не чіпайте його,— відказав сер Лукан,— бо й він тяжко страждає; а якщо ви переживете цей страшний день, то це буде ваша найкраща помста йому. Згадайте, володарю, свій сон, згадайте, від чого застерігав вас сьогодні вночі дух сера Гавена. Всеблагий господь зберіг вам життя, хоч битва й сталася. Ради всього святого, володарю, не ризикуйте більше! Адже ви, хвалити бога, виграли битву: нас тут живих лишилося троє, а сер Мордред — сам-один. І якщо ви не чіпатимете його, цей нещасливий день мине».— «А мені жити чи не жити — однаково,— мовив король.— І попуску я йому не дам, позаяк він там сам-один, а іншої такої нагоди я не матиму».— «Ну, то нехай боронить вас господь»,— мовив сер Бодівер. І король узяв свого списа обіруч і побіг до сера Мордреда, гукаючи: «Зраднику, прощайся з життям!» Почувши сера Артура, сер Мордред кинувся йому назустріч з мечем у руці. І король Артур проштрикнув сера Мордреда під щитом наскрізь, аж гостряк списа вистромився в того за спиною на цілий сажень. І сер Мордред, побачивши, що рана його смертельна, з останніх сил настромився на спис аж по самісіньке руків'я і з розмаху, тримаючи меча обіруч, рубонув отця свого Артура по голові так, що меч розтяв йому і шолом, і череп; потім сер Мордред упав на землю й пустився духу, а благородний Артур упав на землю непритомний, і його довго не могли привести до пам'яті».

— Чудова воєнна кореспонденція, Кларенсе, ти став прекрасним журналістом. Ну, а як же король? Очунявся? Видужав?

— На жаль, ні. Бідолаха помер.

Мене ця звістка приголомшила — мені здавалося, що смерть ніколи не візьме Артура.

— А королева, Кларенсе?

— Пішла в черниці — в Амсберійський монастир.

— Скільки подій! І за такий короткий час. Аж не вкладається в голові! Що ж тепер нам робити?

— Хочеш, я скажу тобі?

— Кажи!

— Поставити на карту своє життя і битися до останнього!

— Як це розуміти?

— В країні тепер порядкує церква. А вона прокляла не тільки Мордреда, але й тебе, і поки ти живий, цього прокляття з тебе не знімуть. Ворожі тобі сили гуртуються. Церква скликає все недобите лицарство, і як тільки стане відомо, що ти повернувся, нам з тобою не минути лиха.

— Казна-що! Це з нашою досконалою смертоносною зброєю, з нашим добірним військом?..

— Облиш! Ми можемо розраховувати щонайбільше на шістдесят надійних бійців.

— Та що ти кажеш? А наші школи, наші коледжі, наші величезні заводи, наші...

— Коли з'являться лицарі, всі ці твої установи перекинуться на бік ворога. Невже ти гадаєш, що встиг за цей час витравити забобони з цих людей?

— Я був певен.

— Ти помилявся. Вони трималися мужньо до відлучення. А опісля вони вже тільки вдавали мужність, бо душа їхня у п'ятках опинилася. Будь готовий до цього: коли лицарське військо наскочить, вони зрадять тебе.

— Кепські новини. Виходить, ми пропали. Вони обернуть нашу науку проти нас.

— А от цього якраз не станеться.

— Чому?

— Бо я з вірними хлопцями вжив запобіжних заходів. Зараз я розповім тобі, яких саме і що мене до них спонукало. Розумієш, ти чоловік хитрий, але церква хитріша за тебе. Саме церква випровадила тебе в плавання за допомогою своїх найманців-лікарів.

— Кларенсе!

— Я не вигадую. Це правда. Кожен офіцер на твоєму кораблі, кожен матрос був підкуплений церквою.

— Не може бути!

— Ще й як може. Я довідався про це не зразу, але поволі переді мною вималювалася повна картина. Скажи чи велів ти капітанові свого корабля переказати мені, що коли він повернеться до тебе з припасом, ти відпливеш із Кадіса...

— Кадіса? Я зроду не був у Кадісі!

— ...відпливеш із Кадіса і вирушиш у далекі моря, щоб поправити здоров'я своєї родини? Скажи, ти переказував мені таке?

— Ну, звісно, ні. Чого б це я став переказувати? Я б написав.

— І я так подумав. Занепокоївся, запідозрив, що тут щось не так. А коли капітан відпливав назад, я ухитрився послати разом із ним шпигуна. Відтоді я нічого не чув ні про той корабель, ні про свого шпигуна. Врешті я вирішив: пересиджу ще два тижні і, якщо від тебе не буде звістки, пошлю корабель у Кадіс. Але до цього так і не дійшло.

— Чому?

— Наш флот раптово й таємничо зник! І так само раптово й таємничо припинили роботу залізниці, телеграф, телефон; службовці розбіглися, стовпи позрубували, церква заборонила електричне освітлення! Я зрозумів: треба діяти, і діяти негайно. За твоє життя я не тривожився — у цих краях ніхто, крім Мерліна, не наважився б виступити проти такого могутнього чародія, як ти, не маючи за плечима десятитисячного війська. Отже, мені нічого не лишалося, як підготувати все до твого повернення. За себе я теж не хвилювався,— ніхто не наважиться скривдити твого улюбленця. І я зробив ось що. З різних наших закладів я вибрав людей,— власне, хлопців,— на яких можна покластися за будь-яких обставин, таємно скликав їх і дав відповідні вказівки. Всіх їх п'ятдесят два, наймолодшому — чотирнадцять років, найстаршому — сімнадцять.

— Чому ти обрав самих хлопців?

— Бо всі інші народились і зростали в атмосфері забобонів, і забобони ввійшли в їхню плоть і кров. Ми гадали, що завдяки освіті визволили їх з темряви; вони й самі так гадали. Та церковне прокляття вмить відкинуло їх назад. Вони зрозуміли, до якого світу належать, і я теж зрозумів це. Хлопці — зовсім інша річ. Ті, котрих ми виховували протягом семи-десяти років, не перейнялися страхом перед церквою, і саме з них я організував свій загін. Потім я таємно відвідав стару Мерлінову печеру — не малу, а ту другу, велику...

— Де ми потай встановили першу електричну машину, коли я готував оте чудо?

— Атож. Але потреба в чуді тоді відпала, а тепер ми можемо використати цю машину для іншої мети. Я підготував печеру до оборони на випадок облоги...

— Чудова ідея, надзвичайна ідея!

— Не заперечую. Охороняти її я доручив чотирьом хлопцям — і так, щоб зокола їх ніхто не бачив. Їм велено не чіпати випадкових перехожих, але того, хто поткнеться до печери... Тому, хто поткнеться туди, я не заздрю! Потім я пішов у гори, розкопав і перерізав таємний кабель, що з'єднував твою спальню з динамітними зарядами, закладеними під усіма нашими заводами, фабриками, майстернями й складами, а вночі разом із своїми хлопцями підключив цей кабель до печери, і тепер ніхто, крім тебе й мене, не знає, куди він веде. Звісно, ми проклали його під землею, впоралися ще затемна. І тепер, не виходячи з нашої фортеці, ми можемо в разі потреби висадити в повітря всю нашу цивілізацію.

— Це захід правильний і виправданий: на війні всяке буває, треба до всього бути готовим. Та хто б міг подумати, що ми доживемо до такого! Ми припускали можливість того, що нам доведеться витримати облогу в палаці, але щоб... А втім, розповідай далі.

— Далі ми поставили дротяну загорожу.

— Дротяну загорожу?

— Еге ж. Ти сам підказав цю ідею два чи три роки тому.

— Так-так, пригадую,— це було, коли церква вперше показала нам пазури, але потім відступилась, вирішила діждатись слушної нагоди. То як же ти поставив цю загорожу?

— Від великої динамо-машини в печері я вивів назовні дванадцять міцних дротів — голих, без ізоляції.

— Все правильно.

— Дроти утворюють дванадцять окремих загорож на рівній площі, діаметр зовнішньої загорожі — сто ярдів; загорожі стоять одна від одної на відстані десяти футів — тобто, виходить дванадцять концентричних кіл. Замикаються вони, знову ж таки, в печері.

— Правильно. Далі.

— Дріт закріплено на міцних дубових стовпах, укопаних у землю на п'ять футів, причому відстань між ними — лише три фути.

— Надійно, нічого не скажеш.

— Атож. Дроти поза печерою не заземлені. Відходять вони від позитивного полюса динамо, а з землею з'єднані через негативний полюс; кожен дріт, повертаючись до печери, заземлюється окремо.

— Ні, оце вже ні до чого!

— Чому?

— Надто велика і зовсім зайва витрата енергії. Заземлення має бути лише одне — через негативний полюс. Кінці дротів треба завести до печери й закріпити кожен окремо, не заземлюючи. Подивись, скільки енергії ти заощадиш. Кавалерія кидається на загорожу, а ти не витрачаєш енергії, не марнуєш грошей, бо в тебе одне лише заземлення, поки ті коні не доторкнуться до дроту; та щойно торкнувшись, вони створюють замикання з негативним полюсом *через землю* й падають мертві. Второпав? Ти не витрачаєш енергії, поки в цьому не виникає потреби; тримаєш свою блискавку напоготові, мов патрон у револьвері; вона не коштує тобі ані цента, поки ти не випустиш її. Словом, одне заземлення...

— Зрозуміло! Не знаю, як я сам не додумався. Так виходить *не тільки дешевше, а й надійніше, бо якщо дріт* порветься чи заплутається, великого лиха не буде.

— Надто якщо ми матимемо в печері автоматичний вимикач обривів. Давай далі. Кулемети Гетлінга?

— Про них я теж подбав. Усередині внутрішнього кола, на широкому помості заввишки шість футів установив тринадцять кулеметів з великим запасом патронів.

— Це добре. В полі обстрілу кулеметів будуть усі підходи, і коли церковні лицарі сунуть на нас, ми влаштуємо їм *добрий концерт. А скеля над печерою?*

— Її теж обнесено дротом, і на самій скелі я поставив кулемет. Тепер згори нас камінням не закидають.

— А про динамітні міни в скляних корпусах не забув?

— Ну, звісно, ні. Засіяв ними цілий город — смугу сорок футів завширшки по той бік зовнішньої загорожі, десь футів за сто від неї. Вся та смуга нашпигована мінами — вони лежать там на кожнім кроці, присипані піском. На вигляд — город як город, та я не заздрю тому, хто на нього ступить.

— Ти випробував міни?

— Я саме збирався, але...

— Але що? Це дуже серйозний недогляд — закласти міни, не знаючи, чи вони...

— Чому ж не знаючи? Чудово знаючи! Я спершу випробував кілька штук на битому шляху.

— Ну, то інша річ. Хто ж їх випробовував?

— Церковна комісія.

— Дуже мило з їхнього боку.

— Еге ж. Вони прийшли до нас із вимогою, щоб ми скорились. А випробування мін не входило в їхні плани, воно сталося випадково.

— Висновки комісії мали якийсь резонанс?

— Ще б пак! Його чути було за милю.

— А ухвалені вони були одностайно?

— Точніше не скажеш. Після того я встановив щити із застережними написами, і відтоді жодна комісія нас уже не турбувала.

— Кларенсе, ти попрацював на славу й чудово з усім упорався.

— Ми мали досить часу й нікуди не поспішали.

Ми сиділи мовчки й думали. Нарешті я сказав:

— Тепер усе передбачено, до найменших дрібниць. І я знаю, що робити далі.

— І я знаю — сісти й чекати.

— Е ні! Піднятись і вдарити!

— Ти й справді так думаєш?

— Авжеж. Я не прихильник оборони, я — за наступ. Принаймні коли сили майже рівні. Так, ми піднімемось і вдаримо. Того вимагають правила нашої гри.

— Твоя правда, ми маємо всі шанси на успіх. То коли ж почнеться вистава?

— Негайно. Ми проголосимо республіку.

— Чудово, це прискорить розв'язку!

— Ще б пак! Вони загудуть, як джмелі. Завтра вранці Англія перетвориться на осине гніздо, звісно, якщо церква ще здатна верховодити, а вона здатна, це ми знаємо. Пиши, я диктуватиму:

ВІДОЗВА

Всім! Всім! Всім! Оскільки король помер, не залишивши наступника, мій обов'язок — і далі здійснювати доручену мені виконавчу владу, аж поки буде створено новий уряд. Монархії більше не існує. Як наслідок, уся політична влада повертається до свого першоджерела — до народу. Разом із монархією відмерли і властиві їй установи; віднині немає

більше ні дворян, ні привілейованих класів, ні панівної церкви: всі люди рівні, і релігія вільна. Цим проголошується республіка як природний стан для нації, що позбулася будь-якої іншої влади. Британський народ має негайно обрати голосуванням своїх представників і доручити їм сформувати уряд.

Я підписався: «Хазяїн»,— поставив число й зазначив місце: «Мерлінова печера».

— Навіщо? — здивувався Кларенс.— Це ж покаже їм, де ми, й вони негайно завітають у гості.

— На те я й розраховую. Ми завдали удару відозвою,— тепер їхня черга діяти. Подбай, щоб її зараз же надрукували й розіслали повсюди; а якщо маєш напохваті два велосипеди, поїдемо до Мерлінової печери.

— За десять хвилин усе буде зроблено. Уявляю собі, яка буча зчиниться завтра, коли цей клаптик паперу почне робити своє діло!.. А все-таки чудовий у нас за́мок. Чи випаде нам ще коли-небудь... а втім, не час зараз про це.

Розділ XLIII

БІЙ НА ПІЩАНІЙ СМУЗІ

Ми — в Мерліновій печері: Кларенс, і я, і з нами п'ятдесят два здорових, тямовитих, добре вихованих, щиросердих юних британці. Ще вдосвіта я розіслав по фабриках, заводах і великих майстернях наказ припинити роботу і всьому живому відійти на безпечну відстань, щоб не постраждати від вибуху потаємних мін, *«що може статися в будь-яку мить, тому негайно звільніть приміщення»*. Ці люди знали мене і завжди звірялися на мої слова. Вони не гаятимуть часу, і ніяка сила не змусить їх повернутись на свої місця, поки над ними висить загроза вибуху, тож я міг призначити його на зручний для нас момент.

Ми чекали цілий тиждень. Я й незчувся, як він промайнув, бо весь час писав. За три перші дні я переробив свій щоденник, надавши йому вигляду оповіді; тепер лишалося написати розділ чи два, щоб довести розповідь до сьогодні. Решту тижня я писав листи дружині. У мене був звичай писати Сенді щодня, навіть коли ми розлучались ненадовго. І тепер я не відмовився від цього звичаю,— із любові до нього і до неї, хоч, звісно, й не мав змоги відсилати листи. Писання листів заповнювало час і було схоже на розмову; я ніби говорив з нею, ніби казав: «Як добре було б

нам, Сенді, якби замість ваших фотографій ви з Алло-Центральною були тут, у печері». Я уявляв собі, як моя донька щось белькоче у відповідь, засунувши кулачки в ротик і лежачи горілиць на колінах у матері, а та сміється й лоскоче її під підборіддям, щоб вона засміялась, і водночас перемовляється зі мною і так далі, і так далі... Одне слово, я міг годинами отак марити наяву. Мені здавалося, ніби ми справді знову разом.

Ясна річ, я щоночі посилав розвідників, щоб знати про все. Їхні донесення ставали чимраз тривожніші. Ворог стягав докупи свої сили; всіма дорогами Англії з'їжджалися лицарі, а разом з ними їхали священики і надихали тих, сказати б, хрестоносців на війну на захист церкви. Все дворянство, титуловане й нетитуловане, піднялось на її боці. Цього й слід було сподіватися. Тепер ми мали виполоти весь той бур'ян, і тоді народові не лишиться нічого іншого, як пристати до республіки і...

Ох, який же я був йолоп! Уже на кінець тижня я збагнув усю марність своїх сподівань: народ підкидав капелюхи на честь республіки лише один день, на більше його не вистачило! Досить було церкві й дворянству грізно насупити брови, як уся та маса обернулася на отару овець. І одразу ж вівці почали збиватися в кошари — тобто у військові табори — і пропонувати своє дешеве життя й свою дорогу шерсть на боротьбу за «праве діло». Навіть ті, що зовсім недавно були рабами, теж виступили за «праве діло»,— вони вихваляли його, молились за його перемогу, розчулювались, коли говорили про нього, як і весь інший простолюд. Отакі недоумки! Якийсь гній, а не люди!

Атож, тепер вони знай горлали: «Геть республіку!» і жодного голосу проти. Вся Англія йшла проти нас. Як по правді, то такого я не передбачав.

Я весь час придивлявся до своїх п'ятдесяти двох хлопців; стежив за виразом їхніх облич, їхньою ходою і мимовільними рухами,— бо все це мова, яка за надзвичайних обставин може виказати нас, хоч би як ми хотіли приховати свої потаємні помисли. Я знав, що їм не даватиме спокою думка: *«Вся Англія проти нас!»* — вона дедалі більше заполонюватиме їхню свідомість, дедалі глибше западатиме у душі, і навіть уві сні їм увижатимуться примари, які застерігатимуть: *«Вся Англія — вся Англія — йде проти вас!»* Я знав, що саме так воно й буде; знав, що напруга зрештою стане нестерпною й прорветься назовні, і обмірковував відповідь — добре виважену відповідь, що могла б заспокоїти їх.

Я мав рацію. Такий час настав. Вони не змогли мовчати. Бідолашні хлопці, жаль було дивитися на них — такі вони стали бліді, замучені, стривожені. Спершу їхній делегат не міг добрати слів, голос його уривався; та нарешті він опанував себе. Ось що він сказав бездоганною сучасною англійською мовою, якої його навчили в моїй школі:

— Ми хотіли забути, що ми — сини Англії. Ми намагалися дати перевагу розумові перед почуттям, обов'язкові перед любов'ю; розум ми собі підкорили, а серця наші відмовляються коритись. Поки проти нас було тільки дворянство, тільки двадцять п'ять чи тридцять тисяч лицарів, що вціліли в останніх війнах, ми були однодумцями, і нас не бентежили ніякі сумніви; кожен із цих п'ятдесяти двох хлопців, що стоять зараз перед тобою, казав собі: «Вони самі того захотіли, так їм і треба». Але ж, Хазяїне, зрозумій! — обставини змінилися — *вся Англія йде проти нас!* Поміркуй-но сам: цей народ — наш народ, ми з ним єдина плоть і кров, ми його любимо, не примушуй нас нищити своїх братів.

Ось бачите, як важливо зазирнути в майбутнє й приготуватися до зустрічі з ним. Якби я не передбачив подій, цей хлопець захопив би мене зненацька, і я б не знайшов, що відповісти. Але в мене була напоготові відповідь. Я сказав:

— Хлопці мої, ваші серця не обманули вас, ваші думки й поведінка гідні поваги. Ви — англійські хлопці, й ви залишитеся англійськими хлопцями, не заплямувавши цього імені. Не гризіться більше докорами сумління, заспокойтеся. Краще поміркуйте: *вся Англія йде проти нас,* але хто попереду? Хто, за всіма правилами війни, у перших лавах? Відповідайте!

— Кінні загони закутих у панцирі лицарів.

— Ваша правда. А їх десь близько тридцяти тисяч. Для такого війська потрібна величезна площа. Виходить, тільки вони — і ніхто більше — ввійдуть на піщану смугу. Отоді й почнеться!.. Цивільні громадяни, які йдуть в ар'єргарді, негайно відступлять — у кожного з них знайдуться невідкладні справи десь-інде. Всі лицарі — дворяни, і тільки вони залишаться на полі бою танцювати під нашу музику. Запевняю вас, нам доведеться битися лише з цими тридцятьма тисячами лицарів. А тепер скажіть своє слово, і я вчиню по-вашому. Чи слід нам уникнути бою і здати свої позиції?

— Ні!!!

Вигук був одностайний і йшов із самих сердець.

— А може... може, ви боїтеся тих тридцяти тисяч лицарів?

Хлопці вибухнули реготом на цей жарт, їхні тривоги мов вітром здуло, і вони весело розійшлися по своїх постах. Та й славні ж то були хлоп'ята! І гарненькі, всі п'ятдесят два, як дівчата!

Тепер я міг зустріти ворога. Хай настає великий день — ми готові до нього.

І великий день настав. Ще на світанку вартовий, який стояв біля входу до печери, доповів, що на обрії комашиться якась чорна маса, і звідти долинають звуки нібито військової музики. На той час саме наспів сніданок, і ми сіли до столу.

Після сніданку я виголосив перед хлопцями невелику промову, а потім послав до кулеметів обслугу на чолі з Кларенсом.

Невдовзі зійшло сонце й осяяло все навкруги. І ми побачили неосяжну рать, що, мов хвиля морська, поступово накочувалася на нас. Вона підступала все ближче і ближче й дедалі грізнішою здавалася. Так, там і справді зібралася вся Англія. Незабаром ми вже бачили незчисленні прапори, що майоріли в повітрі, і раптом усе те море броні заяскріло на сонці. Там було-таки на що подивитися, нічого пишнішого я зроду не бачив.

Нарешті можна було розгледіти й деталі. У перших лавах, скільки сягало око, їхали кінні — прикрашені плюмажами лицарі в панцирах. Раптом засурмили сурми; і вершники перейшли зі ступи на чвал, а тоді... Дивне то було видовище! Величезна хвиля кінських копит дедалі наближалася — і ось уже підкотилась до піщаної смуги — я затамував віддих; ближче, ближче... пояс зеленої трави поза жовтою смугою все вужчав та вужчав... став лише стрічкою... і нарешті зник під копитами коней. Боже праведний! Щільні лави ворога з оглушливим гуркотом злетіли в небо, обернувшись на вир клаптів і уламків, а землю оповив густий дим, ховаючи од нашого зору те, що лишилося від того великого війська.

Настав час і для другого пункту мого воєнного плану. Я натиснув кнопку, й уся Англія здригнулась аж до самих своїх підвалин!

В повітря злетіли й зникли з лиця землі всі осередки нашої прекрасної цивілізації — всі фабрики й заводи. Шкода було їх, та нічого не вдієш. Адже ми не могли дозволити ворогові повернути нашу ж таки зброю проти нас.

А потім настала найнудніша в моєму житті чверть години. Ми мовчки чекали, оточені дротяними загорожами й кільцем густого диму. Неможливо було щось побачити крізь той дим. Нарешті він почав помалу розвіюватись, а ще за чверть години повітря проясніло, і ми змогли вдовольнити свою цікавість. Ніде ані душі живої! Придивившись, ми зрозуміли, що лінія нашої оборони стала ще міцнішою. Динаміт вирив навколо нас рів більш як у сто футів завширшки і накидав з обох боків земляний вал футів з двадцять п'ять заввишки. А скільки загинуло людей, то й не злічити! Та й як лічити мертвих, коли вони не існували у вигляді окремих трупів, а перетворилися на первісну протоплазму з домішкою заліза й гудзиків.

Ознак життя не було видно, але ж десь у тилу ворога мали бути поранені, що їх винесли з поля бою під прикриттям диму; серед тих, що вціліли, неодмінно поширяться епідемії,— як завжди після таких подій. Ну, а підкріплень їм чекати нема звідки; то була остання ставка лицарства, то було все, що залишилось од лицарського ордену після минулих руйнівних воєн. Я мав усі підстави сподіватися, що сили ворога, якщо той коли-небудь наважиться знову виступити проти нас, будуть незначними. Принаймні лицарські сили. Тому я звернувся до своїх воїнів з вітальною відозвою такого змісту:

«Солдати, поборники людської волі й рівності! Ваш генерал вітає вас! Марнославно хизуючись своєю силою та вельможністю, зухвалий ворог напав на вас. Ви зустріли його, як належить. Бій був коротким, і ви перемогли. Ця велика перемога, здобута без жодного вбитого з нашого боку, не знає прикладу в історії. Поки планети ходитимуть своїми орбітами, бій на піщаній смузі не зітреться з пам'яті людей.

Хазяїн».

Я сам прочитав її вголос, і оплески у відповідь були для мене винагородою. Я ще сказав:

— Війну з англійським народом закінчено. Народ відступив з поля бою і вийшов із війни. Перш ніж хтось намовить його повернутись, усі воєнні дії скінчаться. Кампанія, яка чекає на нас, буде остання. Вона буде коротка — найкоротша з тих, які знає історія. І найбільш згубна з погляду співвідношення вбитих і поранених до загальної кількості учасників. З народом ми війну скінчили, віднині ми матимемо справу тільки з лицарями. Англійських лицарів можна вбити, але їх не можна перемогти. Ми знаємо, що нас чекає. Поки хоч один із лицарів живий, наша справа не закінчена, й війна неминуча. Ми мусимо знищити їх усіх. (Гучні й тривалі оплески).

На валу, що утворився під час вибуху, я поставив пікети — по двоє-троє хлопців, які мали стежити, чи не з'явиться ворог знову.

Потім я послав на південь од лінії оборони інженера і з ним сорок хлопців, загадавши їм повернути в наш бік гірський струмок, що протікав там,— він міг стати нам у пригоді. Команду поділили на два загони, по двадцятеро в кожному, і вони змінювали один одного що дві години. За десять годин роботу було виконано.

Коли споночіло, я зняв свої пікети. Один з них помітив у північному напрямку табір, але так далеко, що його видно було тільки в підзорну трубу. Він доповів також, що кілька лицарів, намагаючись розвідати, як пробратися до нас, гнали за наші лінії худобу, але самі близько не підходили. Саме цього я й чекав. Вони, бачте, хотіли перевірити, чи не збираємося ми знову випустити на них червоне страхіття. Я подумав, що вночі вони, мабуть, посмілішають. Я здогадувався, яких заходів вони спробують вжити, бо на їхньому місці зробив би те саме, якби був такий же неук, як і вони. Своїми думками я поділився з Кларенсом.

— Гадаю, ти маєш рацію,— погодився він,— адже нічого іншого їм не лишається.

— В такому разі,— сказав я,— вони приречуть себе на загибель.

— Безумовно.

— В них нема жодного шансу вижити.

— Ані найменшого.

— Це жахливо, Кларенсе. Мені шкода їх.

Думки про це так збентежили мене, що я не знаходив собі місця. Нарешті, щоб заспокоїти своє сумління, я склав лицарям таке послання:

«ВЕЛЬМИШАНОВНОМУ ПРОВОДИРЕВІ
БУНТІВНОГО ЛИЦАРСТВА АНГЛІЇ

Ви воюєте даремно. Ми знаємо ваші сили,— якщо можна їх так назвати. Нам відомо, що проти нас ви можете виставити не більш як двадцять п'ять тисяч лицарів. Отже, у вас немає жодного шансу на перемогу. Розміркуйте: ми добре озброїлись і добре укріпилися, нас п'ятдесят чотири. П'ятдесят чотири кого? Людей? Ні — умів, найздібніших у світі,— а це сила, якої не подолати темній масі, як хви-

лям морським не розбити гранітних берегів Англії. Будьте розважливі. Ми даруємо вам життя; заради своїх дружин і дітей не відмовляйтеся від такого дарунку. Востаннє вам пропонуємо: киньте зброю, беззастережно скоріться республіці, і все буде пробачено.

(Підпис:) Х а з я ї н».

Я прочитав послання Кларенсові й сказав, що хочу передати його з парламентером. Він розсміявся своїм саркастичним сміхом і сказав:

— Ти так і не збагнеш до кінця, що таке дворянство. Не будемо марнувати сил і часу. Уяви собі, що я проводир отих лицарів, а ти — парламентер. Ось ти з'являєшся з білим прапором, наближаєшся до мене і вручаєш мені своє послання, а я даю тобі відповідь.

Я включився в гру — ступив наперед мовби у супроводі конвою з ворожих солдатів, дістав папір і прочитав його вголос. Замість відповіді Кларенс вихопив папір із моїх рук, бундючно закопилив губу й промовив із зневагою:

— Четвертуйте це бидло й пошліть у кошику назад тому низькородному пройдисвіту, що прислав його. Іншої відповіді не буде!

Яка нікчемна теорія у порівнянні з дійсністю! А в дійсності саме такого кінця й слід чекати, і запобігти цьому неможливо. Я подер той папір і відкинув геть свої недоречні сентименти.

А тепер до діла. Я випробував електричну сигналізацію від платформи з кулеметами до печери й упевнився, що вона працює справно; ще і ще раз перевірив контакт із дротяними загорожами — з його допомогою я міг пустити струм у будь-яку з дванадцяти ліній. Наглядати за кабелем, що йшов до струмка, я послав трьох своїх найкращих хлопців, які мали вартувати цілу ніч, змінюючись кожні дві години, готові будь-якої миті виконати мій наказ, тільки-но почують умовний сигнал: три револьверні постріли підряд,— якщо я встигну його дати. Решту варти я відпустив на ніч, і в таборі не лишилося ні душі; я звелів дотримувати в печері тиші й пригасити електричне світло так, щоб воно ледь блимало.

Коли зовсім споночіло, я вимкнув струм в усіх дротяних загорожах, а сам вибрався на вал з нашого боку рову, утвореного вибухом. Я виповз до самого гребеня й простягся на зеленому схилі, щоб спостерігати. Однак було надто темно, і нічого я не побачив. Та й не почув. Довкола стояла мертва тиша. Щоправда, час від часу долинали звичайні

нічні звуки: шурхіт пташиних крил, дзижчання комах, далекий гавкіт собак, мукання корів,— але вони не порушували тиші, а поглиблювали її і сповнювали лиховісним смутком.

Я вже й не намагався щось угледіти в тій чорній темряві, проте й далі пильно дослухався, чи не почую чогось підозрілого,— був певен, що таки дочекаюся свого. Та чекати довелося довгенько. Нарешті я вловив якийсь невиразний, ледь чутний звук, що скидався на брязкіт металу. Я насторожив вуха і затамував віддих, бо саме такого звуку я чекав. Звук наближався з півночі й дедалі гучнішав, аж поки я почув його на одному рівні з собою — на валу з протилежного боку рову, футів за сто від себе. Потім з-за валу рядком вигулькнули якісь чорні цятки — чи не людські голови? Важко сказати; а може, там нічого й не було,— хіба ж можна вірити очам, коли в тебе така збуджена уява? Та невдовзі мої сумніви розвіялись. Брязкіт металу почувся вже з рову. Він швидко наростав, розкочувався вшир, і я непомильно зрозумів: рів займає озброєний загін. Атож, вороги готували нам невеличкий сюрприз. Вистави слід було чекати десь на світанку, а може, й раніш.

Я навпомацки повернувся назад у табір: того, що я побачив, було цілком досить. Діставшись до помосту, я дав сигнал пустити струм у дві внутрішні загорожі. Тоді пішов у печеру й побачив, що там усе гаразд: хлопці спали, чатувала тільки варта. Я розбудив Кларенса й сказав йому, що у великому рові повно воїнів — лицарі, як видно, хочуть ударити по нас усією масою. Нам слід бути готовими до того, що на світанку тисячі ворогів вилізуть з рову на вал і підуть на приступ, а одразу ж за ними посуне й решта війська.

Кларенс сказав:

— Певно, вони вишлють одного-двох розвідників під покровом темряви. То, може, вимкнути струм із зовнішніх загорож і дати їм змогу пройти?

— Я вже зробив це, Кларенсе. Невже ти думаєш, що я такий негостинний?

— Та ні, ти добра душа. Я хотів би піти і...

— Гідно зустріти їх? Я піду з тобою.

Ми перейшли табір і залягли між двома внутрішніми загорожами. Навіть після тьмяного світла печери ми спершу майже нічого не бачили, але невдовзі наші очі призвичаїлись до темряви й почали розрізняти стовпи з дротами. Ми пошепки заговорили проміж себе, та раптом Кларенс урвав розмову і спитав:

— Що це там таке?
— Що саме?
— Та онде воно.
— Що «воно»? Де?
— Отам за тобою, щось темне... Якась наче постать, біля другого ряду дротів.

Я вдивлявся, і він вдивлявся. Я сказав:
— Чи то не людина, Кларенсе?
— Та ні, начебто ні... А втім, скидається на те... еге ж, таки людина! Схилилася на загорожу.
— Отож я й кажу. Ходім побачимо.

Ми порачкували вперед і, опинившись поруч, звели очі. Атож, і справді людина — велика постать у лицарському обладунку, випростана й сперта обома руками на дріт, і, певна річ, від неї тхнуло смаленим м'ясом. Бідолаха сконав на місці, навіть не збагнувши, щó його вразило. Він стояв закляклий, наче статуя, і тільки пучок пір'я на його шоломі злегка хитався від нічного вітерцю. Ми підвелися й зазирнули йому під забороло, але так і не побачили, знайомий то чи ні,— було надто темно, щоб розпізнати риси обличчя.

Раптом ми почули приглушену ходу й миттю впали на землю. А тоді вгледіли невиразні обриси ще одного ворога: він дуже сторожко, навпомацки наближався до нас. Ми вже бачили, як він простягає руку, намацує верхній дріт, як нахиляється і пролазить під ним, переступивши через нижній. Аж ось він помітив мертвого товариша й здригнувся від несподіванки. З хвилину постояв, не розуміючи, чому той спинився, потім тихо мовив:

— Чого ти тут замріявся, добрий сер Мар... — А тоді поклав руку на плече мерця і — уривчасто скрикнувши, повалився мертвий. Убитий мерцем — атож, убитий своїм же загиблим товаришем. Було в цьому щось моторошне.

Наступні півгодини ці ранні птахи один по одному з'являлися поблизу кожні п'ять хвилин. Озброєні здебільшого тільки мечами, вони тримали їх напоготові, попереду, й намацували ними дроти. Ми не завжди бачили самих лицарів, але раз по раз помічали то там, то там голубий зблиск і однаково знали, що сталося: черговий бідолаха торкався мечем зарядженого дроту і ту ж мить конав. На деякий час западала лиховісна тиша, а тоді знов і знов, з безжальною розміреністю, лунав гучний брязкіт — то падало закуте в залізо мертве тіло. Так тривало довго, і аж жах брав від тих звуків серед темряви й безлюддя.

Ми вирішили прогулятися між двома внутрішніми загорожами. Задля зручності пішли на повен зріст, розваживши так: якщо нас і помітять, то скоріше визнають за своїх, аніж за супротивників, та й в усякому разі мечем до нас не дістати, а списів ці панове при собі не мають. Ну й прогулянка ж то була! Мало не на кожному кроці поза другою лінією лежали мерці — хоча видно їх було й невиразно, проте ми бачили; а ще ми нарахували п'ятнадцять отих скорботних статуй — мертвих лицарів, що стояли, спершись руками на дріт. Усе це досить переконливо свідчило, що наш струм дуже потужний і вбиває жертву миттю, не давши їй і скрикнути.

Незабаром ми почули глухе тупотіння і враз здогадалися, що воно таке. Це був отой сюрприз, якого ми мали чекати. Я пошепки звелів Кларенсові йти збудити наших воїнів і сказати, щоб ніхто не витикався з печери без мого розпорядження. Він скоро повернувся, і ми стали біля внутрішньої загорожі, спостерігаючи, як беззвучна блискавка чинить страшну розправу над ворожою навалою. Добачити деталі було неможливо, але темна купа за другою загорожею зростала на наших очах. І то все були мертві люди! Тепер наш табір оточувала суцільна стіна мерців — сказати б, оборонний вал, бастіон із трупів. І найстрашніше, що все те діялося в цілковитій тиші: ні слова команди, ні бойового поклику,— бо, замисливши захопити нас зненацька, ті люди посувалися як могли тихіше, і щоразу, коли передній ряд наближався до мети й ось-ось мав з криком кинутись на приступ, він наражався на смертоносний дріт і падав додолу, не встигши й рота розтулити.

Мені вже довелося пустити струм у третій ряд і майже одразу по тому в четвертий і п'ятий — так швидко проміжки між загорожами заповнювалися трупами. Я вирішив, що надходить час завдати головного удару,— адже все вороже військо уже опинилося в нашій пастці. Так чи так, а слід було пересвідчитись у цьому. Я натиснув кнопку, і над нашим урвищем спалахнуло п'ятдесят електричних сонць.

О чорт, ото була картина! Нас оточували три стіни мертвих тіл! А в проміжках між рештою загорож юрмилися ще живі, обережно посуваючись уперед крізь дроти. Раптовий спалах світла приголомшив усю ту масу, і вона немов закам'яніла з несподіванки. Цим миттєвим замішанням слід було скористатись, і я не пропустив такої нагоди. Адже в наступну мить вони б отямились і з бойовим покликом навально кинулися вперед, трощачи мою проводку; але ця

втрачена мить назавжди позбавила їх такої змоги, і в цю коротку, скороминущу частку секунди я встиг пустити струм по всіх лініях і знищити усе полчище на місці! От тепер уже крик таки почувся! То був передсмертний крик, що вихопився з одинадцяти тисяч грудей. Жахливим воланням розкотився він серед ночі.

Одного погляду було досить, щоб побачити: решта ворожого війська — десь тисяч із десять — уже перейшла рів і готова до рішучого нападу. Отже, *всі* вони в наших руках, і ніщо їх уже не врятує! Настала завершальна дія трагедії. Я тричі вистрілив з револьвера, що означало: «Пустити воду!»

Розлігся страшенний грім і гуркіт, і за хвилину гірський потік шалено ринув у рів і перетворив його на повноводу річку в сто футів завширшки і двадцять п'ять завглибшки.

— До зброї, хлопці! Вогонь!

Тринадцять кулеметів Гетлінга почали вивергати смерть на ті приречені десять тисяч чоловік. Ворожі воїни спинилися, якусь хвилю постояли проти навальної зливи вогню, а тоді повернули назад і сипонули до рову, мов полова від подмуху буревію. Чверть їх не добігла й до гребеня внутрішнього валу, а три чверті таки подолали його — і потонули в рові.

Через десять хвилин після того, як ми відкрили вогонь, збройний опір ворога було остаточно зламано, воєнну кампанію закінчено, і ми, п'ятдесят чотири чоловіка, стали володарями Англії! Навколо нас лежало двадцять п'ять тисяч трупів.

Та яка зрадлива доля! Дуже скоро — скажімо, десь через годину — з моєї власної вини сталося таке, що... Але мені не стає духу писати про це. Отож кінчаю свою оповідь.

Розділ XLIV

ПОСТСКРИПТУМ КЛАРЕНСА

Замість нього напишу про це я, Кларенс. Він запропонував мені разом з ним вийти з табору й подивитися, чи не можна допомогти пораненим. Я відраджував його як міг. Казав, що коли їх там багато, ми однаково нічого не зарадимо, та й хоч би як воно було, а отак ходити між них просто нерозумно. Та коли він уже щось собі постановляв, його рідко вдавалося переконати в іншому. Отож ми вимкнули з наших огорож електричний струм, узяли з собою охорону і, перелізши через вал із мертвих лицарів, пішли

полем бою. Перший поранений, що попрохав допомоги, сидів, зіпершись спиною на вбитого товариша. Коли Хазяїн нахилився й заговорив до нього, поранений упізнав його і вдарив кинджалом. То був сер Меліагронс — я побачив це, знявши з нього шолом. Він уже ніколи не покличе когось на допомогу.

Ми віднесли Хазяїна до печери й заходилися коло його рани, на щастя, не дуже серйозної. В цьому ділі нам допомагав і Мерлін, але тоді ми ще не знали, що то він. Мерлін переодягся старою жінкою і з'явився в подобі добросердої селянки. Гладенько виголившись і намастивши обличчя коричневою фарбою, він прийшов до нас через кілька днів після того, як поранили Хазяїна, і сказав, що може для нас куховарити. Вдавана стара сказала нам, що всі її родичі подалися до нових таборів, які лаштує ворог, а вона лишилася сама і мало не помирає з голоду. Хазяїн уже швидко одужував і розважався тим, що дописував свою оповідь.

Ми зраділи цій жінці, бо людей мали обмаль. Ми опинилися в пастці, яку самі ж таки собі й наставили. Якщо ми залишимось тут, мертвяки вб'ють нас, а якщо подамося геть від своїх оборонних споруд, перестанемо бути невразливими для ворога. Ми перемогли й самі були переможені. Хазяїн розумів це; всі ми це розуміли. Якби вирушити в один з нових таборів і спробувати дійти якоїсь згоди з ворогом... Але Хазяїн піти не міг, і я не міг, бо один з перших занедужав, отруєний смородом багатьох тисяч трупів. Слідом за мною злягли інші, потім ще і ще. А взавтра...

Завтра. Ось воно й настало. А з ним — кінець. Десь близько півночі я прокинувся й побачив, що та відьма виробляє якісь чудернацькі паси над головою Хазяїна, і страшенно здивувався. Усі, крім варти при динамо-машині, міцно спали, і в печері не чути було ні звуку. Нарешті стара облишила свої таємничі химери й рушила до дверей.

— Ану стій! Ти що це робила?

Вона зупинилась і сповненим зловтіхи голосом промовила.

— Ви були переможцями — тепер ви переможені! Всі оці — приречені, і ти також. Ви всі сконаєте в цій печері, всі, крім нього. Він тепер спить і спатиме тринадцять віків. Я — Мерлін!

І він зайшовся таким невтримним, божевільним сміхом, що аж заточився, наче п'яний, і вхопився за один з наших електричних дротів. Так він і лишився стояти з роззявленим ротом і досі сміється. І, певно, той закам'янілий сміх

зостанеться на його обличчі аж доти, доки тіло його розсиплеться на порох.

А Хазяїн і не зворухнеться — спить, наче мертвий. Якщо він сьогодні не прокинеться, ми вже знатимем, що то за сон, і тоді покладемо його тіло в найдальшому закутку печери, де ніхто його не знайде і не зможе наглумитися з нього. А ми, решта, умовилися так: якщо хоч одному з нас пощастить вийти звідси живим, він сумлінно опише все, що тут сталося, і сховає рукопис разом із Хазяїном, нашим любим, добрим проводирем, якому цей рукопис належить — живому чи мертвому.

Кінець рукопису

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО АВТОРА

Коли я відклав рукопис, надворі вже розвидніло. Дощ майже перестав, усе довкола було сіре й сумне, і знесилена буря, вщухаючи, востаннє зітхала й хлипала. Я підійшов до кімнати незнайомця і, ставши біля прочинених дверей, прислухався. А коли почув його голос, постукав у двері. Відповіді не було, проте голос чувся й далі. Я зазирнув до кімнати. Незнайомець лежав горілиць на ліжку і уривчасто, але з великим запалом щось говорив, розкинувши руки й неспокійно шарпаючи ними, як ото хворий у гарячці. Я тихцем підступив до ліжка й нахилився над ним. Він і далі щось бурмотів, а то й вигукував. Я обізвався якимсь словом — аби тільки привернути його увагу. Його осклілі очі вмить заблищали, а попелясте обличчя спалахнуло радістю, вдячністю, приязню.

— О Сенді, нарешті ти прийшла!.. Як я тужив за тобою! Сядь поруч мене... не покидай мене... ніколи більше не покидай мене, Сенді, ніколи... Де твоя рука? Дай її мені, люба, я хочу тримати її... отак... тепер усе гаразд, усе добре, і я знову щасливий... Ми знову щасливі, правда ж, Сенді?.. Я майже не бачу тебе, ти вся наче в тумані, невловна, мов хмаринка, але ти тут, і з мене досить цієї благословенної миті... я тримаю твою руку в своїй, ні, не забирай її... ще трохи... мені вже недовго її тримати... А то була наша донечка?.. Алло-Центральна!.. Вона не озивається. Може, спить? Принеси її, коли прокинеться, і дай мені торкнутись її рученят, її личка, її волоссячка і попрощатися з нею... Сенді!.. Атож, ти тут. Я на мить забувся й думав, що ти пішла... Чи довго я хворію?.. Мабуть, довго — мені здається, місяці минули... А які сни мені ввижалися, Сенді, які химерні й моторошні сни! Ну чистісінька тобі правда, а не сон... усе воно, звісно, було марення, але ж таке правдиве! Мені ввижалося, ніби король помер, а ви лишились у Галлії і не можете дістатися додому, ввижалася революція; в тих маячних снах я бачив, як ми з Кларенсом та купкою моїх юних прибічників воюємо з усім лицарством Англії і винищуємо його до ноги! Та й це — не найбільше диво. Мені марилося, ніби я істота з далекої прийдешньої доби, що має настати через багато століть, і навіть це видавалося такою ж правдою, як і все інше! Так-так, ніби я перенісся з тієї доби назад у нашу, а тоді знову в оте далеке майбуття і опинився, самотній і всім чужий, у геть незнайомій мені Англії, і між нами запала прірва в тринадцять століть — між мною і тобою, між мною і моїм домом та друзями, між мною і всім тим, що таке любе мені, задля чого тільки й варто жити!.. Який то був жах, Сенді, ти навіть уявити собі не можеш! О, не йди від мене, Сенді, не залишай мене ні на мить... не дай мені знов утратити тяму... Смерті я не боюся, хай собі приходить, аби тільки не було тих марень, тих жахливих марень, що крають мені душу... мені несила терпіти їх більше... О Сенді!..

Ще деякий час він бурмотів щось нерозбірливе, а потім затих, немовби передчуваючи наближення смерті. Раптом пальці його почали горячково бгати укривало, і з цього я зрозумів, що надходить кінець. А коли горло йому стисла передсмертна судома, він трохи піднявся, начебто прислухаючись до чогось, а тоді мовив:

— Сурмлять у ріг?.. То королі! Спускайте міст! Людей на замкові мури! Погасіть...

Він готував свій останній «ефект», але так і не довів його до кінця.

ПРИМІТКИ

ЯНКІ З КОННЕКТІКУТУ ПРИ ДВОРІ КОРОЛЯ АРТУРА

С. 6. *Мадам Помпадур* — Жанна-Антуанетта Пуассон маркіза Помпадур (1721—1764), «офіційна коханка» (maîtresse en titre) і приватний секретар французького короля Людовіка XV (1710—1774). Мала великий вплив у вирішенні державних справ, зокрема сприяла вступу Франції в Семилітню війну (1756—1763).

Леді Кастлмен — герцогиня Клівленд, уроджена Барбара Вільєрс Палмер (1641—1709), коханка англійського короля Карла II (1630—1685); користуючись своїм становищем, втручалася в питання закордонної політики, розподіляла посади і привілеї.

С. 7. *Варвіцький замок* — старовинна фортеця на річці Ейвон. Уперше згадується бл. 915 р.; в 1086 р. за наказом Вільгельма Завойовника розбудована і зміцнена.

...часів короля Артура й Круглого Стола. — Історичну основу сатирико-фантастичного роману Марка Твена становить зібрання середньовічних хронік і легенд у книзі Т. Мелорі «Смерть Артура». Томас Мелорі (1394—1471) — англійський письменник. Брав участь у Столітній війні (1337—1453), обирався до англійського парламенту. Кінець свого багатого на пригоди життя провів у в'язниці, де й написав свою єдину книгу. В ній розповідається про легендарного короля Артура, який зібрав під свої прапори цвіт британського лицарства, прогнав ненависних англосаксонських завойовників і заснував державу, де панували закони справедливості і честі.

Круглий Стіл — один із символічних атрибутів лицарських романів артурівського циклу. За стіл могли сісти одночасно 150 лицарів, а круглим його було зроблено для того, щоб ніхто не відчував себе обійденим.

Кромвель Олівер (1599—1658) — визначний діяч англійської буржуазної революції XVII ст., керував парламентською армією, яка перемогла під час громадянської війни військо короля Англії Карла I (1600—1649). Кромвель відіграв вирішальну роль у проголошенні Англії республікою після страти Карла I, але сам 1653 р. запровадив у країні режим одноособової військової диктатури.

С. 8. *Сер Ланселот Озерний* — один з головних героїв лицарських романів артурівського циклу. У книзі Мелорі Ланселот уособлює ідеал лицарства і вірності, однак саме він став коханцем дружини короля Артура, королеви Гвіневери, і винуватцем війни, в якій загинув Артур і розпалося товариство Круглого стола.

С. 9. *Сер Кей* — в легендах артурівського циклу зведений брат короля Артура, управитель (сенешаль) його палацу; це хвалько і легкодухий забіяка, інтриган, який завжди зазнає невдачі.

С. 10. *Гартфорд* — адміністративний центр штату Коннектікут, за часів Твена один з найбільших промислових центрів США. Письменник оселився в Гартфорді на початку 70-х років і написав там свої кращі твори.

С. 11. *Бріджпорт* — портове місто в штаті Коннектікут.

Камелот — у хроніках артурівського циклу — головна резиденція короля Артура.

С. 12. *Палімпсест* — пергамент або дощечка, на яких первісний текст стирався і замінявся новим; також старовинні рукописи, виконані на матеріалі багаторазового вжитку.

С. 16. *...затемнення сонця... припало на 21 червня 528 року.*— 528 р. справді відбувалися сонячні затемнення (чотири рази протягом року), але не в той день, який вказується в романі.

С. 21. *Арканзас* — штат на півдні США, де ще з рабовласницьких часів панувало беззаконня, право кулака і самосуду.

С. 22. *Мерлін.*— Як твердять дослідники, Мерлін був бардом при кельтському вожді Артурі. Легенди, в яких розповідається про Мерліна — могутнього чарівника і віщуна,— з'являються лише в XII ст.

С. 26. *Команчі* — кочове мисливське плем'я північноамериканських індіанців, винищене внаслідок територіальної експансії США.

...я читав «Томаса Джонса» й «Родеріка Рендома».— «Історія Тома Джонса, знайди» — реалістичний роман одного з видатних письменників англійського Просвітництва Генрі Філдінга (1707—1754). «Пригоди Родеріка Рендома» — роман письменника тієї ж доби Тобайаса Смоллета (1721—1771). В обох творах дається широка картина життя англійського суспільства XVIII ст., критикується дворянство та буржуазія.

Ревекка, Айвенго, Ровена — герої історичного роману Вальтера Скотта (1771—1832) «Айвенго», в якому зображена Англія другої половини XII ст. Ревекка — дочка багатого купця-єврея, леді Ровена — вихованка саксонського дворянина, Айвенго — його син, лицар.

С. 30. *...Колумб, чи Кортес... скористався із затемнення.*— Христофор Колумб (1451—1506) — іспанський мореплавець. 1492 р., шукаючи найкоротший морський шлях з Європи в Індію, відкрив Америку. Фернан Кортес (1485—1547) — іспанський дворянин, конквістадор. 1518 р. очолив завойовницький похід у Мексіку і встановив там іспанське володарювання, перемігши імперію ацтеків. Згаданий у творі випадок стався з Колумбом. У 1503 р., перебуваючи на Ямайці, він розладнав повстання тубільців, вирахувавши за допомогою наукового альманаху наближення місячного затемнення, а потім оголосивши його «виявом» гніву всевишнього.

С. 37. *Гемптонкортські картони Рафаеля* — серія малюнків на біблійну тематику великого італійського художника Рафаеля Санті (1483—1520), призначених для перенесення на килими. Виконані на картоні малюнки придбав англійський король Карл I і розмістив їх у своєму палаці Гемптон-корт (поблизу Лондона).

С. 39. *Бушель* — міра об'єму рідин і сипучих тіл, дорівнює 36,37 л (в Англії) і 35,24 л (в США).

С. 40. *Лондонський Тауер* — старовинна фортеця на березі Темзи в центральній частині Лондона; протягом довгого часу був офіційною резиденцією англійських королів, потім став державною в'язницею для особливо небезпечних злочинців.

С. 42. *...за винятком хіба Йосифа.*— Йосиф — біблійний персонаж, молодший син патріарха Іакова, проданий в єгипетське рабство старшими братами. Визволився з неволі і досяг високого становища при фараоні завдяки вмінню тлумачити сни. Сон фараона про те, як сім худих корів пожерли сім ситих, а сім тонких колосків проковтнули сім добірних, Йосиф витлумачив як передвістя неврожаю і цим врятував країну від голоду. За це фараон призначив його своїм першим міністром.

де Монфор Сімон, граф Лестерський (1208—1265) — французький дворянин, фаворит, потім опальний придворний англійського короля Генріха III. Очолив виступ англійських баронів за обмеження королівської влади. 1264 р. завдав поразки війську короля і взяв його у полон. Через рік син Генріха III, Едуард, у битві при Івшемі убив де Монфора, на той час диктатора Англії.

Гейвстон П'єр (помер 1312 р.) — син гасконського дворянина, фаворит англійського короля Едуарда II (1284—1327), мав необмежену владу. Феодальні барони, які ненавиділи Гейвстона, змусили короля віддалити його від двору; згодом його було вбито.

Мортімер Роджер (1287—1330) — впливовий представник англійської феодальної знаті, коханець Ізабелли Французької, дружини короля Англії Едуарда II. 1326 р., вторгнувшись із Франції, переміг військо Едуарда II,

якого за його наказом було ув'язнено й таємно вбито. 1330 р. король Едуард III, чиїм ім'ям Мортімер правив країною всі ці роки, піддав його суду і стратив.

Вільєрс Джордж (1592—1628) — герцог Бекінгемський, фаворит англійських королів Якова I (1566—1625) і його сина, короля Карла I. Фактично вирішував усі державні справи. Його невдала політика викликала невдоволення в народі; загинув від руки одного з ворожо настроєних проти нього офіцерів.

С. 50. *Артімес Уорд* — псевдонім Чарлза Феррера Брауна (1834—1867), популярного американського письменника-гумориста, з яким Твен був особисто знайомий.

С. 51. *Лактанцій* — Люцій Цецілій Фірманіус Лактанцій (240—320), один з перших християнських письменників-богословів, знаний під прізвиськом «християнський Ціцерон».

...він вирушав на пошуки святого Грааля.— За легендами, святий Грааль — це чаша, в яку один з учнів Христа нібито зібрав його кров під час розп'яття. Пошуки цієї чаші, як символу морального вдосконалення,— одна з провідних тем хронік артурівського циклу.

Північно-Західний прохід — найкоротший шлях з Атлантичного в Тихий океан і далі в Індію та Китай через арктичний архіпелаг у Канаді; пошуки його почалися в XVI ст. і тривали понад триста років, увінчавшись успіхом лише в XX ст.

С. 54. *Вест-Пойнт* — Військова академія США, заснована 1802 р. Знаходиться на р. Гудзон на південному сході від Нью-Йорка.

С. 57. *Ліга* — міра довжини, дорівнює трьом милям, або 4,83 км.

С. 62. *«Йолопе лисий, котися звідси!»* — За біблійною легендою, «лисим» дражнили хлопчаки пророка Єлисея, коли той звільнив від скверни джерело. Пророк прокляв насмішників іменем бога, після чого сорок два з них роздерли ведмеді.

Б'юкенен Джеймс (1791—1868) — п'ятнадцятий президент США (1857—1861); був непопулярний серед широких народних мас, оскільки відкрито підтримував рабовласницький Південь.

С. 71. *Джек Кед* (?—1450) — ірландський простолюдин; 1450 р. очолив повстання проти короля Генріха VI (1421—1471), повівши на Лондон дрібних кентських дворян і фермерів. Переміг королівське військо і вступив у місто. Повстання було швидко придушено, але владу короля Генріха VI воно значно послабило.

Уот Тайлер (?—1381) — вождь великого селянського повстання в Англії (1381). Повсталі захопили лондонський Тауер, після чого Тайлер почав переговори з королем Річардом II (1367—1400), вимагаючи конфіскації церковних земель і скасування кріпосництва. Під час переговорів Уот Тайлер був підступно вбитий. Повстання жорстоко придушили.

С. 78. *Том Сеєрс* (1826—1865) — один з найпопулярніших англійських боксерів XIX ст., учасник I-го матчу на звання чемпіона світу в тяжкій вазі проти *Джона Гінена* (1835—1873), американського боксера-професіонала. Матч відбувся 17 квітня 1860 р., тривав 42 раунди і закінчився внічию. *Джон Л. Саллівен* (1858—1918) — популярний американський боксер.

С. 80. *Спалення Рима за часів Нерона.*— Існує здогад, що п'ятий римський імператор Нерон (37 до н. е.— 68) підпалив у 64 р. Рим, щоб потім перебудувати місто по-своєму. Згідно з іншою версією, Нерон підпалив Рим, щоб побачити, як виглядала свого часу палаюча Троя. Ці здогади не мають історичного підтвердження.

С. 83. *Фея Моргана* (також Моргана ле Фей) — сестра короля Артура, учениця Мерліна, один з важливих персонажів легенд артурівського циклу.

С. 85. *Округ Колумбія* — адміністративна одиниця в США, до якої входить одне місто — столиця США Вашінгтон, територія округу — 174 км^2.

«Королів» і «королівств» у Британії було стільки ж, скільки в Палестині

за часів Ісуса Навіна.— За біблійною легендою, Ісус Навін, завоювавши Палестину, підкорив 31 царство. Тут мається на увазі феодальна роздрібненість Англії VI ст.

Маттергорн — гірська вершина в Пеннінських Альпах, на кордоні Італії і Швейцарії, заввишки в 4477 м.

С. 89. *Бенвенуто Челліні* (1500—1571) — відомий флорентійський скульптор, ювелір, письменник, автор «Автобіографії Бенвенуто Челліні», в якій розповідається про бурхливе життя солдата, митця, шукача пригод, коханця.

С. 90. *...затулилася б хусточкою Маргарита Наваррська, а то й сама велика Єлизавета Англійська.*— Маргарита Ангулемська, королева Наварри (1492—1549), сестра французького короля Франціска I, одна з видатних постатей французького Відродження; протегувала гуманістам — письменникам, митцям, реформаторам церкви. Авторка «Гептамерона» (1558), збірника новел, що відзначаються своїм реалізмом. Єлизавета I Тюдор (1533—1603) — королева Англії з 1558 р. При дворі Єлизавети панували вільні звичаї, чому задавала тон сама королева, яка не перебирала висловів і власноручно карала винних.

...вона могла б позувати для портрета молодої дочки регента Орлеанського.— Мається на увазі герцогиня Беррійська, дочка регента Франції Філіппа Орлеанського (1674—1723). Відома хворобливою пристрастю до алкоголю та скандальною поведінкою.

Ancien Régime (фр.) — буквально: «старий порядок». Так за часів французької буржуазної революції 1789—1794 рр. називали стару монархію Бурбонів, згодом цей термін поширився на всю феодальну дореволюційну Францію.

С. 99. *Казанова* Джованні Джакомо (1725—1798) — італійський авантюрист, солдат, шпигун, дипломат і письменник. У 12-томних «Мемуарах» (1791—98) змалював своє багате на пригоди життя.

С. 107. *Вассар* — привілейований приватний жіночий коледж у штаті Нью-Йорк, заснований 1861 р.

С. 116. *Чосер* Джефрі (1340—1400) — видатний англійський письменник пізнього середньовіччя. Головний його твір (незакінчений) «Кентерберійські оповідання» — збірник новел у віршах, що їх нібито розповідають один одному прочани, які йдуть до Кентербері уклонитися мощам архієпископа Фоми Бекета.

С. 126. *...як французький єпископ доби регентства.*— У роки малолітства французького короля Людовіка XV країною правив регент — Філіпп Орлеанський (1674—1723). Це був період занепаду дворянської монархії, коли аристократи й церковники дійшли до крайньої розпусти й цинізму. Сам регент зажив у народі слави п'яниці і розпусника. Звідси й вираз: «єпископ доби регентства» — як синонім аморальності.

С. 134. *Я б вимовив його, навіть якби воно було валлійське!* — Вимова валлійських, тобто кельтського походження імен — для англійців справа досить нелегка.

С. 136. *...вимовив страшне слово.*— «Страшні слова» янкі — це підібрані для жарту складні німецькі словофрази. Перше перекладається приблизно так: «Константинопольська компанія по виробництву катеринок»; друге: «Мерзенні спроби нігілістів підірвати динамітом театральну касу»; третє: «Жалібна комедія весілля верблюдячого пастуха, службовця тропічної транспортної служби армії Трансваалю»; четверте: «Майстер, який виготовляє мармурові надгробки мавританці, матері вбивць, що вчинили масову різанину в Мецці». Останнє «страшне слово» — безглуздий набір звуків.

С. 149. *Ольдермен* — виборна посада в общинному міському самоуправлінні Англії.

Меншн-Хаус — офіційна резиденція лорд-мера Лондона.

С. 157. *...члени королівської династії Пендрагонів.*— Пендрагон (кельтською мовою «драконова голова») — титул, який мав батько короля Артура; згодом його було присвоєно всьому їхньому королівському роду.

С. 168. *Пізанська падаюча вежа* — кругла мармурова споруда заввишки 56 м в італійському місті Піза, побудована в 1174—1350 рр. Внаслідок осідання грунту вежа нахилилася на 5,2 м, згодом її укріпили й залишили в такому положенні.

С. 195. *Гаманці-пістолети* — гаманці у формі трубки, з якої при натисканні пружини вискакували монети, були поширені в Америці за часів Твена.

С. 200. *Мільрейс* — золота монета вартістю в 1000 реалів, яка була в обігу з середини XIX ст. до 1911 р. в Португалії та Бразілії — до 1942 р.

С. 202. *Гутенберг* Йоганн (бл. 1394—99—1468) — винахідник сучасного способу книгодруку за допомогою набірного шрифту.

Уатт Джеймс (1736—1819) — англійський механік, винайшов універсальний паровий двигун.

Аркрайт Річард (1732—1792) — англійський підприємець у галузі текстильного виробництва. Йому приписують винахід ткацького верстата.

Уїтні Елі (1765—1825) — американський інженер, винайшов бавовноочисну машину.

Морзе Семюель (1791—1872) — винахідник електричного телеграфу; 1838 р. розробив телеграфний код, названий його ім'ям.

Стефенсон Джордж (1781—1848) — англійський механік-самоук, сконструював перший у Англії локомотив (1825).

Белл Александр (1847—1922) — один з винахідників телефону (1876).

С. 215. *Король наказав мені тримати оборону на мосту, подібно до Горація.*— Горацій Коклес (тобто Одноокий) — давньоримський легендарний герой 6 ст. до н. е. Захищав міст через р. Тібр у Римі, один проти всього етруського війська, поки римляни за його спиною розбирали міст, щоб ворог не ввійшов до Рима. За цей подвиг йому спорудили статую в храмі Вулкана в Римі.

С. 240. *...тінь Гамлетового батька.*— В трагедії Шекспіра (1564—1616) «Гамлет, принц датський» з'являється привид убитого короля, батька Гамлета, в повному озброєнні та похоронному савані.

С. 251. *Відлучення* (або інтердикт) — найсуворіша кара, яку накладали в середні віки римські папи та єпископи на окремих осіб і цілі області; полягала в забороні церковних служб та обрядів; відлучення було ефективним методом боротьби церкви із світською владою.